

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ

Олександр Резнік

**ПОЛІТИЧНА САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ ЗА УМОВ
СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА**

Київ – 2003

ЗМІСТ	
ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1	
ОСОБИСТІСНІ ПІДВАЛИНИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА	6
1.1. Особистість і громадянське суспільство: діалектика онтологічної взаємозумовленості індивідуального та колективного	6
1.2. Проблема становлення громадянського суспільства в Україні: інституційні й особистісні виміри	22
1.3. Політична культура особистості як чинник розбудови громадянського суспільства	41
РОЗДІЛ 2	
ПОЛІТИЧНА САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ	56
2.1. Теоретичні підходи до вивчення політичної самоідентифікації особистості	56
2.2. Соціалізація і самоідентифікація особистості у сфері політики	70
2.3. Криза та зміна політичної ідентичності в суспільстві, що трансформується	82
2.4. Концептуальна модель структури політичної самоідентичності та психологічного механізму політичної самоідентифікації особистості	93
2.5. Ціннісно-ідеологічна ідентичність, політико-ідеологічна самоідентичність і політична поведінка	106
РОЗДІЛ 3	
ЕМПІРИЧНА ВЕРИФІКАЦІЯ КОНЦЕПТУАЛЬНОЇ МОДЕЛІ ПОЛІТИЧНОЇ САМОІДЕНТИЧНОСТІ	113
3.1. Методичні аспекти дослідження політичної самоідентифікації й аналіз емпіричних показників ціннісно-ідеологічної ідентичності	113
3.2. Взаємозв'язок політико-ідеологічної та ціннісно-ідеологічної ідентичності особистості	147
ВИСНОВКИ	166
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	172
INTRODUCTION	3
PART 1	
THE INDIVIDUAL FUNDAMENTALS OF THE CIVIL SOCIETY	6
1.1. A person and the civil society: the dialectics of ontological interconditionality between individual and collective	6
1.2. The problem of formation of the civil society in the Ukraine: institute and personal measurings	22
1.3. The political culture of individual as a factor of building of the civil society	41
PART 2	
THE POLITICAL SELF-IDENTIFICATION OF A PERSON	56
2.1. The theoretical methods of approach to study the self-identification of the person	56
2.2. The socialization and the self-identification in the context of politics	70
2.3. A crisis of the political identity and change of it in the transforming society	82
2.4. The conceptual model of political self-identity's structure and psychological mechanism of the political self-identification a person	93
2.5. The value ideological identity, political ideological self-identity and the political behavior	106
PART 3	
THE EMPIRICAL VERIFICATION OF A CONCEPTIAL MODEL OF THE POLITICAL SELF-IDENTITY	113
3.1. The methodical aspects of a research of the self-identification and the analysis of empirical indices of value ideological identity	113
3.2. The correlation of the political ideological identity and value ideological identity of a person	147
THE CONCLUSIONS	166
THE BIBLIOGRAPHY	172

Вступ

Важливою запорукою тривалого лідерства західних суспільств у світовому розвитку є оптимальна соціально-інституційна архітектура їх. Оптимальність останньої полягає насамперед у наявності громадянського суспільства як системи незалежних неурядових інституцій, що реалізують приватні, групові й корпоративні інтереси. Саме це забезпечує найефективніше розв'язання проблеми підтримання внутрішньосуспільної упорядкованості ("порядку") за умов "свободи" (тобто відсутності надмірних і тотальних регламентацій), а відтак – зумовлює здатність цих суспільств вчасно й результативно реагувати на різноманітні внутрішні та зовнішні виклики й розвиватися випереджувальними темпами.

Українська політична еліта, намагаючись стати впливовим і конкурентоспроможним суб'єктом у межах світового співтовариства, загалом доволі виразно продемонструвала наміри і робить відповідні спроби трансформуватися у напрямі саме західної моделі соціально-інституційної архітектури, втім, українське суспільство й досі остаточно не визначилося з цього питання. Наслідки модернізаційних потуг еліти й невизначеності суспільства щодо напрямку подальшої трансформації зумовили несподівано повільні й суперечливі процеси розбудови незалежної правової соціальної держави і становлення громадянського суспільства. Тому гострою *соціальною проблемою* українського сьогодення є соціально-психологічна неготовність більшості людей внаслідок цілої низки чинників бути активними учасниками цих трансформаційних та інноваційних процесів. Чи не найважливішим чинником слід вважати недостатню здатність громадян адекватно позиціюватися (самовизначатися) у новому, мінливому політичному континуумі, усвідомлювати в ньому свої реальні політичні інтереси й солідаризуватися із зацікавленими партнерами заради реалізації їх.

У науково-пізнавальному і прикладному сенсі винятковий інтерес становить процес політичного самовизначення (самоідентифікації) особистості за умов суспільно-політичної трансформації, адже успішність будь-яких суспільних перетворень залежить від наявності відповідних особистісних підвалин, а незворотність соціально-інституційних змін остаточно забезпечується успішною легітимацією останніх на особистісному рівні, тобто тим, якою мірою індивіди можуть визначитися у новій чи оновленій соціально-просторовій композиції суспільства, а отже, прийняти її, визнати нормальною і бажаною для себе. Невипадково дослідженню самоідентифікації особистості у різних царинах суспільного життя і соціальних практик присвячено праці багатьох вітчизняних і зарубіжних учених, котрі мають значний теоретичний, методологічний і методичний досвід. Однак актуальність *наукової проблеми* передусім полягає у тому, що за наявності відповідного досвіду в Україні відсутній комплексний аналіз процесу політичної самоідентифікації особистості саме за умов становлення громадянського суспільства, оскільки вивчення цього особистісного психологічного процесу досі здійснювали поза контекстом згаданих умов.

Проблема політичної самоідентифікації особистості за умов оновлення політичної системи й генези громадянських інституцій у посттоталітарному суспільстві, що трансформується, залишається недостатньо розробленою в українській соціології. Разом з тим існує чимало праць зарубіжних і вітчизняних учених, де опрацьовано різні аспекти цієї наукової проблеми.

Так, роль особистісних підвалин громадянського суспільства й демократії вивчали Т.Гоббс, Дж.Локк, Ж.-Ж.Руссо, А. де Токвіль, Дж.С.Міллер, Г.В.Ф.Гегель, Т.Парсонс, Е.Геллнер, Дж.Сорос. Цю проблематику активно опрацьовують вітчизняні соціологи Є.Головаха, І.Бекешкіна, В.Небоженко та ін. Соціальну солідарність як механізм соціальної інтеграції особистості у громадянське суспільство, а також у різні групові й корпоративні утворення в його межах аналізували К.Маркс, Е.Дюркгейм, Е.Макінтайр, М.Волзер, Ч.Тейлор, Дж.Александр. Проблеми соціальної солідарності в українському суспільстві торкався

В.Тихонович. Політичну культуру як чинник розвитку політичної системи і громадянського суспільства вивчали західні дослідники Г.Алмонд, С.Верба, Г.Пауелл, Н.Петро та українські науковці Є.Головаха, Н.Паніна, М.Чурилов, В.Матусевич та ін.

Розроблення теоретичних і методологічних засад вивчення явищ соціальної ідентифікації та ідентичності здійснили З.Фрейд, Е.Фромм, Е.Еріксон, Г.Блумер, Р.Дженкінс, П.Таджфел, Д.Марсія, П.Бергер, Т.Лукман, В.Ядов. В Україні цю проблематику, зокрема характер і властивості різних видів соціальних ідентифікацій та ідентичностей розробляли В.Павленко, М.Шульга, О.Злобіна, В.Тихонович, С.Макеєв, С.Оксамитна, О.Швачко, О.Симончук. Дослідженням перелічених явищ безпосередньо у сфері політики займалися С.Ліпсет, С.Роккан, А.Кемпбелл, С.Реншон, Р.Інглхарт, Г.Лассуел, О.Вишняк, С.Веселовський, М.Мищенко, В.Оссовський, А.Ручка, Ю.Качанов.

Віддаючи належне науковій і практичній значущості праць, в яких окремо розглянуто різні аспекти визначеної вище наукової проблеми, треба наголосити відсутність у вітчизняній науці цілеспрямованого комплексного аналізу та висвітлення теоретичних, методологічних, методичних та емпіричних боків її. Недостатньо (передусім у соціологічному контексті) узагальнено теоретичний досвід вивчення особистісних підвалин громадянського суспільства. З огляду на перманентні зміни в політичному житті поглибленого аналізу потребують інституційні й особистісні виміри процесу становлення громадянського суспільства в Україні. Бракує комплексної, концептуальної моделі структури політичної самоідентичності, що узагальнює попередні напрацювання в цьому напрямі, а також психологічного механізму політичної самоідентифікації особистості. Конче потрібний емпіричний аналіз особливостей політичної самоідентичності у сучасному українському суспільстві. Саме це й зумовило звернення автора до окресленої теми.

1.1. Особистість і громадянське суспільство: діалектика онтологічної взаємозумовленості індивідуального та колективного

Поняття громадянського суспільства виступає нині одним із центральних елементів розуміння комплексності відносин сучасного суспільства, сучасної держави і сучасної особистості. Суттєвого значення для особистості, котра живе в суспільстві, що трансформується, набуло розрізнення громадянського суспільства і держави.

Історія розроблення концепції громадянського суспільства свідчить про доволі широкий спектр думок її дослідників у тлумаченні цієї складної проблеми. Розвиток поняття громадянського суспільства можна простежити в теоретичних концепціях Т.Гоббса, Дж.Локка, А.Фергюсона, Ф.Хатчісона, Т.Пейна, А. де Токвіля, Дж.С.Мілля, Г.В.Ф.Гегеля, Е.Геллнера.

Становлення ідеї громадянського суспільства та її історичну еволюцію досліджували західні, російські й вітчизняні науковці А.Арато [6], К.Гаджієв [25], О.Кравченко [61], В.Вітюк [20], В.Тимошенко [42], Т.Ковальчук [42], Ю.Корнілов [59], М.Мокляк [43], В.Степаненко [119]. Не заглиблюючись у це питання, відзначимо, що в теоретичному плані найдискусійнішими питаннями були й залишаються такі ключові положення, як поняття і сутність громадянського суспільства, його взаємовідносини з державою, класифікація інститутів і принципів цього утворення. Але попри неоднозначні тлумачення цих питань сутність цього історичного феномена як незалежного від держави утворення зводили до того, що людина не тільки в думках та свідомості, а й у діяльності веде подвійне життя: життя в політичній спільноті, де вона визнає себе суспільною істотою, і життя в громадянському суспільстві, в якому вона діє як приватна особа. Причому в громадянському суспільстві, ближчому людині, вона виявляє себе як індивід.

У довідникові “Соціологія: короткий енциклопедичний словник” вміщено таке визначення цього феномена: “Громадянське суспільство – асоціація вільних громадян, що взаємодіють між собою виключно на ґрунті власних інтересів, правових норм та спільно погоджених чи вироблених регуляторів (компромісів тощо). Поняття “громадянське суспільство” характеризує цілісність суспільного життя стосовно політичних структур, передусім держави. Громадянське суспільство поєднує економічні, соціальні, культурні, духовні, родинно-побутові відносини та інститути, а також передбачає певні свободи, права та обов’язки особистості як необхідні умови її ствердження та самореалізації в громадському житті. Поняття держави та громадянського суспільства теоретично розчленовують цілісний соціальний організм на дві взаємопов’язані та взаємообумовлені сторони – політичну і соціальну сферу життя” [116, с. 108].

У розумінні сутності громадянського суспільства особливе місце належить питанню про його складові – інститути чи структури.

Більшість дослідників дотримуються думки, що інститутами громадянського суспільства є сім’я, заклади освіти, церква, приватна власність, інститут багатопартійності, ЗМІ, наукові, професійні й інші об’єднання, асоціації, організації, що забезпечують економічні, професійні, культурні, політичні тощо інтереси й потреби різних соціальних верств і окремих індивідів.

Неоднозначність у питанні стосовно складових громадянського суспільства пояснюється поплутуванням понять: принципи, на яких базується громадянське суспільство, та інститути, які реалізують ці принципи на практиці. До засадових принципів функціонування громадянського суспільства слід віднести економічний і політичний плюралізм, особисту

свободу, публічність і всезагальну поінформованість, справедливі й суворо дотримувані закони.

Єднальною ниткою різних підходів до проблеми громадянського суспільства слугує ідея індивідуальної свободи, самоцінності кожної людини. І хоча концепція громадянського суспільства спиралася на те, що це суспільство забезпечує права людини, а держава – права громадянина, в обох випадках ідеться про права особистості на самореалізацію як головну умову існування і громадянського суспільства, і правової держави. Отже, головним елементом у конструкції громадянського суспільства є конкретна особистість, а складовими цієї конструкції є численні інститути й принципи, які сприяють реалізації особистістю її інтересів і цілей.

Наразі, коли точаться дискусії щодо проблеми становлення громадянського суспільства, постає питання про місце особистості в цьому суспільстві. Процес становлення громадянського суспільства триває одночасно зі зміною і людини, і суспільства, і держави. Умовою безконфліктного розвитку відносин між людиною, суспільством і державою є їхня рівновага, що гарантує незалежність індивіда від зовнішніх посягань на нього. За умови, звісно, що цей індивід узгоджує свою поведінку з інтересами суспільства й держави.

Єдність індивіда із суспільством коливається в широкому діапазоні: від цілковитого злиття (наприклад, буржуа XVIII ст. ототожнював себе з усіма проявами громадянського суспільства) до абсолютного відчуження (пролетарі цих часів відчували себе знедоленими, ізгоями). Тому саме через цю єдність, цей взаємовплив визначається поняття індивідуальності – як розвиток і зміцнення власної особистості, складової цілісної природи індивіда. З іншого боку, вбирання та уособлення соціальних норм дістає понятійне відбиття у категорії “особистість”.

На думку Платона, держава (і, власне, суспільство) виникає тоді, коли відчуваючи нужду багато в чому, більшість людей збираються разом, щоб спільно мешкати й надавати один одному допомогу. Але найцікавішою є ідея Платона щодо особистісних підвалин державного й суспільного ладу. Він вирізнув та описав п’ять типів державного устрою, ґрунтованих на відповідних базових типах громадян із певними характерними рисами: 1) аристократії (ідеальній державі, владі кращих) відповідає “аристократична людина”, головними рисами якої є мудрість, мужність, розважливість і справедливість; 2) тимократії (владі вояків) – “тимократична людина” (головні риси – честолюбство, необачливість, авантюризм); 3) олігархії (владі багатих) – “олігархічна людина” (прагнення наживи); 4) тиранії (одноосібній деспотичній владі) відповідає “тиранічна людина” (деспотизм, жорстокість, аморальність); 5) демократії (владі народу) – “демократична людина” (розбещеність, безсоромність) [96, с. 357]. Утвердження певного ладу пов’язане із домінуванням у суспільстві відповідного типу соціального характеру особистості.

Проблема особистісного підґрунтя громадянського суспільства не залишилася поза увагою Арістотеля. Він ототожнював суспільство з державою і вважав, що остання – “продукт природного виникнення, як і первинні спілкування”, оскільки “людина за своєю природою істота політична”, а не “самодостатня” [7, с. 378–379]. Проте держава (і суспільство) не обмежується лише “первинними спілкуваннями”, вона “являє собою спілкування родів і поселень заради самодостатнього існування” [7, с. 462]. Підтримання оптимального рівня такого спілкування насамперед залежить від активної й конструктивної участі громадян. Взірцевим громадянином Арістотель вважав лише того, хто має певний стосунок до державного життя, хто має або може мати повноваження щодо опіки над державними справами чи то одноосібно, чи то разом з іншими, хто може і бажає коритися й володарювати, маючи на увазі життя, узгоджене з вимогами добропорядності [7, с. 471]. Відповідати цим критеріям може лише заможна людина (людина середнього статку, здатна дати лад своїм господарським справам), і, відповідно, найліпший устрій має “держава, що складається з середніх людей” [7, с. 508]. Таке постулювання близьке до сучасного твердження, що запорукою існування громадянського суспільства є міцний середній клас.

За доби Відродження з'являються перші паростки громадянського суспільства в італійських містах-республіках. Саме тоді Н.Макіавеллі формулює три важливі цінності громадянського суспільства: мир і безпека громадян, насолода своїм майном і багатством, право кожного мати й обстоювати власні переконання. У своєму творі “Володар” Макіавеллі радить можновладцям використовувати перелічені людські потреби на користь державного правління [71].

Підвалини концепції громадянського суспільства в основу сучасних демократичних теорій заклали англійський мислитель Т.Гоббс [29]. Причину виникнення й існування суспільства він пов'язував із природою та якостями людини як істоти розумної, але водночас й егоїстичної. Оскільки вся людська поведінка мотивується особистою корисливістю, суспільство слід розглядати просто як засіб для її задоволення. У своєму природному стані люди, за Гоббсом, не можуть зберегти мир, і тому опиняються перед загрозою взаємознищення [29, с. 96]. І лише у поєднанні з інстинктом самозбереження і страхом смерті люди розуміють, що потрібно вийти зі стану “війни всіх проти всіх”. У зв'язку з цим Гоббс обґрунтовує концепцію договірної походження політичної влади [29, с. 132–133]. Держава виникає на підставі суспільного договору між людьми. Отже, люди мусили укласти суспільний договір, передавши частину прав суверену в обмін на безпеку життя. Громадянське суспільство (*societas civilis*), яке виникає на основі цього договору, розглядали як еквівалент держави (*civitas*) та її законів. Крім цього, Гоббс оперує поняттями громадянина (підданого) та громадянської особи (*persona civilis* – окреме співтовариство громадян за певними інтересами).

Вагомий внесок у розвиток концепції громадянського суспільства зробив англійський ліберал Дж.Локк, який також за передумову виникнення громадянського суспільства вирізняв природний стан людей – “стан повної свободи стосовно дій і стосовно розпорядження своїм майном”, “стан рівності, за якого вся влада і вся юрисдикція є взаємними” [66, с. 263]. Проте, на відміну від Гоббса, природний стан Локк однозначно не тлумачить як “стан свавілля”. На думку Локка, природний стан регулюється “законом природи”, що “вимагає миру і збереження всього людства” й підтримується мірою своїх можливостей кожною людиною [66, с. 264–265]. Зрозуміло, що така упорядкованість має нестабільний характер, бо “сила без права, спрямована проти особистості людини, створює стан війни”, в умовах якого “немає іншого сховища, крім неба” [66, с. 273]. Прагнення уникнути стану війни спричинює виникнення громадянського суспільства. В цьому аспекті позиція Локка аналогічна до позиції Гоббса. Разом з тим, Локк більше наголошує особистісні (індивідуалістські) засади життєдіяльності громадянського суспільства, первинність особистісного, а не колективного чи державного начала. Він переконаний, що “кожна людина ... від природи вільна, і ніщо не в змозі поставити її у підпорядкування будь-якій земній владі, за винятком її власної згоди” [66, с. 231]. Локк окреслює два види такої згоди – “мовчазну згоду” (обмежену вже самим фактом визнання законів суспільства) і “виражену згоду”, що робить людину справжнім членом суспільства і “полягає у фактичному вступі у співтовариство внаслідок позитивного зобов'язання і безпосередньої обіцянки та договору” [66, с. 231–232]. Отже, йдеться про активну громадянську позицію особистості як умову оптимальної життєдіяльності громадянського суспільства.

Одним із яскравих представників доби Просвітництва, яка вирізняється раціоналізмом, був Ж.-Ж.Руссо. Його ідеї дещо збігаються із думками Гоббса. Попервах Руссо починав з індивідуалістичної природи людини, але внаслідок еволюції власних поглядів наблизився до питання: де беруть індивіди всі ці здібності, як не в суспільстві? У межах суспільства може бути й індивідуальність, і свобода, тоді як поза ним немає нічого морального, бо “перехід від стану природного до стану громадянського здійснює в людині далекі прикметні зміни, замінюючи в її поведінці інстинкт справедливості і надаючи їй діям того морального характеру, якого вона раніше була позбавлена” [110, с. 212]. Отже, саме в суспільстві індивіди набувають духовні й моральні здібності й через нього стають особистостями, дістаючи “моральну свободу, яка одна робить людину справжнім господарем самої себе; бо чинити лише під впливом свого бажання є рабство, а підпорядковуватися закону, який ти сам

для себе настановив, є свобода” [112, с. 212]. Упорядкованість відносин у суспільстві й державі залежить від чотирьох типів законів: політичних, громадянських, карних та, за твердженням Руссо, найважливіших – моралі, звичаїв і, особливо, громадської думки. Останні зафіксовані “не в мармурі, не в бронзі, а в серцях громадян; саме вони й становлять справжню сутність Держави; коли інші закони старіють або хиріють, вони повертають їх до життя або заміщують їх” [112, с. 243–244]. Отже, в цьому разі можна впевнено стверджувати, що Руссо наголошує велику роль таких феноменів, що їх за наших часів науковці визначають як “політична культура” та “громадська думка”.

Французький мислитель А. де Токвіль, відвідавши США і вивчивши державний устрій цієї держави, трактував громадянське суспільство як особливу, позадержавну сферу соціуму, а саме поширення позадержавних громадських та політичних асоціацій. Він також вважав, що для збереження свободи в демократичному суспільстві потрібно, щоб у людей був певний смак до неї, щоб на практиці сформувався свободолобний спосіб співжиття. Адже за умов демократії зникає слухняність і довіра до зовнішніх авторитетів, тому лише апелювання людей до власного розуму сприятиме нормальній співпраці. Токвіль вважав, що замало запровадити вільні інституції, вибори, партії, парламент. Головне, що треба для демократії, – властива людям певна схильність до незалежності, до встановленого опору офіційній владі, коли вона на такий опір заслуговує [122].

Висвітлення проблеми громадянської свободи і влади суспільства над індивідом можна знайти у працях Дж.С.Міля [див.: 113, с. 617]. За Мілем, суспільство може втручатися в дії індивіда тільки заради самозбереження. Влада суспільства над індивідом не має виходити за межі його усталеної поведінки щодо інших людей. Тому свобода думки, право бути радше переконуваним, ніж примушуваним, є невід’ємною якістю морально зрілої особистості. Саме ліберальне суспільство визнає це право й формує свої інституції у такий спосіб, щоб це право реалізувати. Користь політичної свободи Міль вбачав у тому, щоб чути, як вільно обговорюються громадські питання, брати участь у політичних рішеннях, мати моральні переконання й перебирати на себе відповідальність за їх ефективність, адже все це – способи витворення свідомих особистостей.

Величезна заслуга в розробленні концепції громадянського суспільства належить Г.В.Ф.Гегелю. На підставі систематизації багатющого спадку англосаксонської, французької й німецької суспільно-політичної думки Гегель дійшов висновку, що громадянське суспільство – особлива стадія в діалектичному русі від сім’ї до держави. На відміну від поняття “природний стан” Гегель запровадив категорію “громадянське суспільство”, до того ж розрізняв громадянське суспільство і державу. Він наголошував, що історично громадянське суспільство виникає пізніше за державу і пізніше за саме суспільство. Тому поняття “громадянське суспільство” вужче, аніж поняття “суспільство” [26, с. 228].

Гегель прагнув примирити лібералізм із ідеєю про універсальну державу, стверджуючи, що держава – це новий момент, який охороняє незалежність громадянського суспільства з метою його трансформації. Лише держава як абсолютний дух і універсальна політична спільність може досягти загального блага. Лише визначаючи й утримуючи громадянське суспільство у підлеглому стані, держава здатна забезпечити його свободу.

Критикуючи абстрактний індивідуалізм Французької революції, Гегель виходив з того, що громадянин є суспільною істотою, котра для вияву своєї моральної значущості має відігравати певну роль у житті громадянського суспільства. Революція, на його думку, применшувала роль таких інституцій, як громадянське суспільство і держава, зводячи їх до засобів задоволення державних потреб. Водночас онтологічну природу громадянського суспільства Гегель виводив із особистісного, індивідуалістичного начала [26, с. 227–228].

Свободу Гегель вважав не так індивідуальним обдаруванням, як статусом, що надається індивідові через правові й етичні інституції, які підтримує спільнота. Тому індивід має бути “опосередкованим” через довгу низку асоціацій (станів, корпорацій). Розглядаючи проблему набуття особистістю “громадянськості”, Гегель вказував на такий важливий факт, що

психологічна структура індивідуальної особистості органічно пов'язана зі структурою суспільства, де живе людина, та з її становищем у тому суспільстві. З цього приводу він висловився так: "Індивід надає собі дієвості лише тоді, коли він взагалі вступає у наявне буття, тим самим у визначену особливість, і, таким чином, виключно обмежується однією з особливих сфер потреб. Моральною налаштованістю у цій системі є, відтак, добропорядність і станова честь, які вимагають, щоб цей індивід, причому за власним визначенням, зробився завдяки своїй діяльності, своєму сумлінню й вмінню членом одного із моментів (стану, корпорації. – *О.Р.*) громадянського суспільства і залишався таким, щоб він турбувався про себе суто через це опосередкування із усезагальним, а також набував цим визнання у своєму уявленні й в уявленні інших" [26, с. 245]. Моральний світогляд індивіда невіддільний від світогляду суспільства, в якому той індивід є складовою, і від взаємовідносин усередині того суспільства, де він виступає учасником через громадянство, суспільний клас. У своєму звіті про громадянське суспільство Гегель заперечував ототожнення економічних потреб із біологічними нуждами. Потреби є станом духу, тож вони залежні від суспільного тлумачення економічної системи, прийнятого в тому чи іншому суспільстві способу життя й моральних оцінок. Звідси виходить, що бідність сама по собі не створює бідняка. Бідність залежить від того, яку оцінку надають убогій людині, а також від того, як вона сама себе оцінює.

Особливий підхід до проблеми громадянського суспільства простежується й у марксізмі. Слідом за Гегелем К.Маркс розглядав громадянське суспільство як історичний феномен, як результат історичного розвитку, а не як даний природою стан [див.: 74, с. 4–76]. Подібно до Гегеля, Маркс пов'язує становлення громадянського суспільства із розвитком його економічних передумов – принципом свободи приватної власності. Та якщо Гегель уявляє громадянське суспільство як систему суспільних потреб, відносин та інститутів, то Маркс зводить громадянське суспільство лише до економічної сфери. Причому саме громадянське суспільство має перехідний характер, оскільки воно породжує пролетаріат – могильника буржуазного суспільства, яке Маркс ототожнював із громадянським.

Концепція відчуження людини, викладена Марксом у ранніх працях, дуже важлива з соціально-психологічної точки зору щодо кризи або втрати самоідентичності особистості. І хоча Маркс наголошував першість соціально-економічних, а не соціопсихологічних аспектів проблеми, відчуження робітника від засобів виробництва зрештою призводило до відчуження індивіда від собі подібних: наймана праця відчужує від людини її власне тіло, природу, духовну й людську сутність, і, в кінцевому підсумку, відчужує її від інших людей (людина починає ставитися до останніх як до чужих) [див.: 73, с. 89–90].

Індивід, за Марксом, має вартість, головним чином, через своє членство у класі, бо ідеї індивіда є, здебільшого, відображенням ідей, породжених його класом. Тому права людини, що їх гарантує громадянське суспільство, звільняють людину лише тією мірою, якою вона ідентифікувала себе зі своєю економічною роллю, і не відокремлює себе від цієї ролі. Отже, фундаментальний принцип Марксової матеріалістичної соціології полягає в тому, що людська свідомість виростає на ґрунті певних матеріальних умов.

Альтернативу марксіській концепції відчуження можна знайти у працях Е.Дюркгейма. На його думку, суспільство немислиме без солідарності, яка може набувати різних форм – родинної, професійної, національної тощо. Джерелом почуття солідарності є суспільний поділ праці, що інтегрує членів суспільства, робить їх взаємозалежними [47]. Дюркгейм вирізняє два різновиди соціальної солідарності: 1) механічну солідарність, властиву недиференційованим суспільствам (на кшталт орди), зв'язок індивідів з якими здійснюється безпосередньо; 2) органічну солідарність, притаманну індустріальним диференційованим суспільствам, зв'язок індивідів з якими здійснюється опосередковано через різні соціальні групи і спільноти. Саме другий різновид соціальної солідарності є ознакою розвинених громадянських суспільств.

Наприкінці XIX – у першій половині XX століття дискусії стосовно відносин особистості і громадянського суспільства дещо згасли, адже в окремих країнах світу формування такого

суспільства пов'язують із буржуазними революціями. Упродовж двох століть тривало його становлення у Великій Британії, Австрії, Голландії, Канаді, Норвегії, Швеції, США, Франції та інших індустріально розвинених країнах. Але з огляду на динамічні події ХХ століття (Перша і Друга світові війни, прихід фашистів до влади у низці європейських країн, панування комуністичних ідей в СРСР та інших соціалістичних країнах і їхній крах) заточилися нові дискусії.

У другій половині ХХ століття знову поживилася дискусія щодо місця держави й особистості у громадянському суспільстві. Одна з ліній розвитку концепції громадянського суспільства – ліберальна – ставить у центр свободу. Сучасні ліберали, зокрема Д.Роулз [109], Р.Нозік [83], Р.Дворкін [44], вважають свободу найвищою цінністю. Громадянське суспільство є охоронцем індивідуальних прав і свобод, гарантом їх від посягань держави. Таким чином, громадянське суспільство є своєрідним буфером між індивідом та державою. Вільна й незалежна особистість є центральною фігурою для лібералів.

Інший погляд на громадянське суспільство мали представники соціал-демократичної традиції. Прихильниками цієї концепції (їх ще називають комунітаристами) є Е.Макінтайр [72] та М.Волзер [22]. Громадянське суспільство вони вважають серцевиною всієї політики, тут традиційно розвинуто прагнення справедливості, рівності. Держава має забезпечувати функціонування громадянських інститутів.

Комунітаристи звинувачують лібералів у тому, що останні, пропагуючи автономність особистості, знехтували соціальною тезою, згідно з якою ідентичність особистостей визначається їхньою належністю до певного суспільства і культурних традицій, в яких люди – це члени культурно наповнених спільнот, і на них накладають відбиток традиції й цінності цих спільнот. Ліберали, на їхню думку, зображають людину як істоту атомістичну: самодостатню істоту, чий здібності сформовано незалежно від суспільної взаємодії, нехтуючи тією обставиною, що люди не обирають свою ідентичність, а розпізнають її, аналізуючи роль, яку вони відіграють у своєму конкретному суспільстві [див.: 120].

Лібералізм внаслідок комунітаристського виклику зазнав еволюції: Р.Нозік визнав, що не зважив на важливі зв'язки, які існують між членами політичної спільноти зі співгромадянами, а Р.Дворкін вдався до серйозних спроб зінтегрувати цінність спільноти з цінностями свободи та рівності. Але найцікавіших висновків на підставі заочної дискусії лібералів і комунітаристів дійшов Ч.Тейлор, синтезувавши вихідні теоретичні постулати обох течій (індивідуалістський автономізм та соціально-культурну інтегрованість). Як стверджує Тейлор, “кожне політичне суспільство потребує певних жертв і вимагає певної дисципліни з боку його членів – вони повинні сплачувати податки або служити в армії і загалом зазнавати певних обмежень. У деспотичних суспільствах, де загальна маса громадян підпорядковується владі одного володаря або кліки, необхідна дисципліна запановує з примусу. Щоб зробити суспільство вільним, цей примус треба замінити чимось іншим. Це може бути лише добровільне ототожнення (ідентифікація. – *О.Р.*) громадян із полісом, відчуття того, що політичні інституції в їхньому суспільстві є вираженням їх самих” [120, с. 551]. Власне умова виникнення і розквіту громадянського суспільства полягає не у спричиненому ззовні страхі, а у наявності внутрішнього самоототожнення громадян як із суспільством загалом, так і з окремими його колективними суб'єктами, інституціями, законами і нормами, адже “дисципліна, яка за деспотичного режиму нав'язувалася ззовні страхом, повинна за його відсутності забезпечуватися із середини, а це може зробити лише патріотична ідентифікація” [120, с. 558]. Отже, громадянське суспільство є вельми клопітним для особистості (надто тоді, коли вона не звикла в ньому жити й не може себе в ньому віднайти), бо вимагає політичної й громадянської активності, тоді як авторитарне суспільство звільняє від останньої, ба й взагалі від необхідності думати й робити вибір. З огляду на те, що “участь у самоуправлінні” “надихається спільними ідентифікаціями”, необхідні “дослідження відношення між ідентичністю та спільнотою і розрізнення різноманітних можливостей, зокрема вірогідне місце МІ-ідентичностей по відношенню до просто конвергентних Я-ідентичностей” [120, с. 557–558]. Цей висновок Тейлора конче

актуальний у контексті нашого дослідження, він навіть є імперативом щодо всього подальшого аналізу.

Майже аналогічну позицію стосовно проблеми відносин “особистість – громадянське суспільство” посідає американський соціолог Дж.Александр, який продовжив постгоббсманську ліберальну традицію, використавши підхід до громадянського суспільства, що одночасно наголошує важливу роль соціальної (колективної) солідарності, але не заперечує визнання індивідуального волюнтаризму (індивідуальності). Він “схильний розуміти громадянське суспільство як підґрунтя, що вможливило визначення соціальної солідарності за допомогою універсалістських термінів. Ця “МІ-сутність” національної спільноти у найглибшому сенсі означає відчуття єднання з “кожним членом” цієї спільноти, що виходить за межі особистих зобов’язань, відданості груповим і сектантським інтересам. Тільки у такому розумінні солідарність як запорука ідентичності може об’єднувати людей, відокремлених релігією, класовими або расовими ознаками. Більше того, лише цей різновид єднання та уніфікації дає змогу індивідам у цій спільноті відчувати себе відповідальними за свої “природні” права” [див.: 3, с. 36]. Александр постулює соціологічний підхід, спрямований на парадоксальність громадянського суспільства, сутність якої полягає в тому, що останнє є “виміром соціальної організації, укоріненням водночас у радикальній індивідуалізації і в безкомпромісному колективізмі” [3, с. 36]. Власне, йдеться про одвічну проблему порядку в громадянському суспільстві за умов індивідуальної свободи, і досліджувати її пропонує учений шляхом аналізу явища громадянської (патріотичної, політичної) ідентифікації громадян.

Доволі оригінально висвітлив проблему особистості у громадянському суспільстві Е.Геллнер [27]. На його думку, поділ праці та ринок формують новий тип людини. Для позначення його Геллнер пропонує термін “модулярна людина”. Він абстрагував людину із елементом сучасних модульних меблів, які можна скомпонувати у будь-якому вигляді й у будь-якій послідовності у будь-якому приміщенні.

Модулярна людина – це особистість, здатна постійно свідомо змінювати форми діяльності й асоціативності у просторі та часі, керуючись засадами власного розуму та інтересу. Геллнер вважав, що в дійсності мають значення політичні наслідки модульності. Модулярна людина може влаштовуватися в ефективні інститути та асоціації, може входити в тимчасові спілки, які мають певні конкретні цілі, може також покинути ці спілки та асоціації, не боячись звинувачень чи санкцій. І саме сучасна людина готова до будь-яких змін у своїй діяльності. Сутність модулярності – це здатність у межах конкретного культурного поля (і не тільки) розв’язувати найрізноманітніші завдання.

Принцип модульності разом із моральними й інтелектуальними умовами, які забезпечують його дію, спричинює появу громадянського суспільства. Отже, розвиток ринкових відносин веде до появи модулярної людини, а сукупність модулярних особистостей утворює громадянське суспільство.

Слід зазначити, що сама по собі належність індивідів до певної асоціації автоматично не надає їм рис, притаманних членам громадянського суспільства. Тому механічне насадження деяких форм громадянських організацій, не підкріплених наявністю підготовлених людей, зумовлює їхній крах, компрометуючи водночас саму ідею громадянського суспільства.

Досягнення особистістю “громадянськості”, перетворення безправних і покірних підданих на свідомих громадян було результатом формування історичного типу особистості, яка може бути залученою до структур громадянського суспільства. Отже, саме існування громадянського суспільства стає можливим лише за наявності вільних рівноправних особистостей, які володіють правом вільного асоціювання і відповідними політичними установками. І якщо Ч.Тейлор, Дж.Александр і комунітаристи вели мову переважно про важливість ідентифікацій особистості із громадянським суспільством загалом (патріотична ідентифікація, соціальна солідарність), то в концепції Геллнера акценти помітно зміщені на важливість різних асоціативних ідентифікацій особистості (з окремими інституціями,

асоціаціями, групами). Саме асоціативні ідентифікації – підґрунтя інституційного, політичного й ідеологічного плюралізму, а отже, й життєздатності громадянського суспільства.

Як зазначає російський соціолог В.Вітюк, не слід плутати статус громадянина і статус члена громадянського суспільства: якщо першим визначається ставлення особистості до держави, то другим характеризуються її позадержавні відносини та зв'язки. Держава забезпечує права людини як громадянина, а громадянське суспільство – природні її права [20, с. 46–47]. Людина, яка не володіє громадянською самосвідомістю, не здатна стати повноцінним членом громадянського суспільства. Далі В.Вітюк робить сумний висновок: історично нерозвинені народи, тобто ті, що не досягли певного рівня громадянськості, не в змозі сформувати громадянське суспільство, навіть якщо певна частина політичної еліти цього прагне, ґрунтуючись на теорії та досвіді інших країн.

Отже, виходить замкнуте коло: громадянське суспільство неможливе без особистостей, наділених громадянською самосвідомістю, – особистості зі свідомою “громадянськістю” не можуть з'явитися без посередництва соціалізації громадянських інститутів. А якщо немає ані першого, ані другого?

На це запитання відносно оптимістичну відповідь дає Дж.Сорос [114]. У своїй теоретичній моделі взаємодії відкритого й закритого суспільств він виокремив два аспекти. Один характеризує спосіб мислення людей, інший – реальний стан речей. Ці два аспекти взаємодіють рефлексивно: спосіб мислення впливає на реальний стан справ, і навпаки, причому між ними ніколи не буває цілковитої відповідності.

Умовно поділивши суспільства на органістичне, закрите і відкрите, Сорос вважає, що кожному із цих суспільств притаманний особливий спосіб мислення – відповідно традиційний, догматичний і критичний. При цьому він вводить в обіг таке поняття як зміна. Воно вимагає абстрактного осмислення. Усвідомлення змін пов'язане зі способом мислення, що характеризується використанням абстракцій, а відсутність усвідомлення засвідчує брак абстракцій. Завдяки цій лінії можна простежити два різні способи мислення. При цьому Сорос, беручи незмінний бік, розмежовує незмінне у його первісному вигляді (органістичне суспільство і традиційний спосіб мислення) та незмінне, привнесене в ході еволюційного процесу (закрите суспільство і догматичний спосіб мислення).

Не зупиняючись на висвітленні сутності двох останніх типів людей, яких об'єднує незмінність суспільних процесів, зазначимо, що за відсутності змін свідомості доводиться мати справу лише з однією сукупністю обставин: тією, що існує на даний момент часу; свідомості потрібно оперувати лише конкретними відомостями, а будь-яких ускладнень, зумовлених використанням абстракцій, особистість прагне уникати.

Однак у мінливому світі людині треба навчитися думати не лише про речі, якими вони є, а й про те, якими були й якими можуть стати. При цьому процеси мислення, допомагаючи розв'язувати проблеми, zarazом створюють свої власні. Абстракції відкривають реальність для різних інтерпретацій. Створюючи дедалі нові проблеми, абстракції призводять до того, що розум реагує на них із новою енергією, і “зрештою, думка досягає такого ступеню складності та витонченості, який був би немислимим за традиційного способу мислення”. І хоча мінливий світ не дає нам тієї повсякчасної певності, як незмінне суспільство, проте такий критичний спосіб мислення уможливорює наближення до реальності. Тож цілком імовірно, що критичний спосіб мислення, описаний Соросом, який виникає у мінливих суспільствах, що трансформуються, зумовить появу модулярної особистості, за Геллером. Звісно, це лише один із чинників впливу на свідомість особистості, але саме він має вирішальне значення.

Отже, взаємини особистості й громадянського суспільства – це не тільки складний ідейно-політичний клубок проблем, а й вагомий потенціал для розв'язання теоретичних питань. Очевидним стає те, що для дослідження системи відносин “особистість – громадянське суспільство” потрібний комплексний підхід до цієї проблеми. Адже зрозуміло, що в

органістичному, незмінному суспільстві наявна безперечна належність до конкретного соціуму, ототожнення кожного індивіда із колективом, тоді як у змінному, навіть якщо не у відкритому суспільстві, ідентифікація має вже не такий однозначний характер. Високий рівень солідарності членів громадянського суспільства можливий лише за наявності в них сильного почуття належності до цієї спільноти, почуття згуртованості у ній.

Аналіз ідейно-теоретичних підходів до проблеми особистісних підвалин громадянського суспільства дав підстави для важливих висновків і виявлення концептуально продуктивних ідей, які окреслюють нашу логіку і зміст дослідження. Насамперед підтверджена актуальність самої постановки вказаного питання, оскільки з'ясовано, що аспектові особистісного базису громадянського суспільства приділено значну увагу теоретиків минулого і сьогодення. Виявилось, що взаємини “особистість – громадянське суспільство” розглядаються багатьма науковцями як опосередковані різними колективними суб'єктами проміжних масштабів – станами філософів, воїнів і виробників (Платон), групами заможних, “середніх” і бідних (Арістотель), громадянськими особами (Гоббс), станами і корпораціями (Гегель), класами (Маркс), професійними спільнотами (Дюркгейм). Така диференційованість громадянського суспільства на різні види колективних утворень відбивається на особистості. Остання ототожнює себе не тільки з цілісним суспільством (“механічна солідарність” за Дюркгеймом; соціальна солідарність у тлумаченні комунітаристів, Тейлора й Александера), а також з окремими, причому не обов'язково з одним, його колективними суб'єктами (“органічна солідарність” за Дюркгеймом, “модулярна особистість” за Геллнером). Міра такого ототожнення (ідентифікації) може коливатися між двома полюсами: “відчуженням” (за Марксом) та “солідарністю” (за Дюркгеймом). Також ступінь диференційованості (розгалуженості) цього ототожнення (ідентифікації або “модулярності”) певним чином відображає ступінь зрілості громадянського суспільства: між ними (ступенями) існує прямий пропорційний зв'язок. Для громадянського суспільства, як і для суспільства загалом (за соціологічною інтерпретацією), важливою є проблема впорядкованості відносин між різними суб'єктами за умов свободи. Вищезгадана ідентифікація є одним із чинників забезпечення впорядкованості й цілісності (без примусу) соціуму.

1.2. Проблема становлення громадянського суспільства в Україні: інституційні й особистісні виміри

Щоб визначити перспективу формування громадянського суспільства в Україні, потрібно проаналізувати генезу та стан сучасних інститутів і принципів цього феномена. Перш ніж вдаватися до аналізу, простежимо динаміку розвитку громадянського суспільства у західних країнах, виявлену Т.Парсонсом [див.: 88, с. 36–38]. На першій фазі розвитку громадянства, вважає американський соціолог, відбулося створення юридичних або громадянських рамок, які зовсім по-новому визначили “прикордонні” відносини між соціетальним співтовариством і державою. Критичним аспектом цих нових кордонів стало визначення “прав” громадянина, захист яких перетворився на найперший обов'язок держави. На ранньому етапі цей захист був найрозробленішим 1) в англійському звичаєвому праві у XVII столітті, 2) на германському просторі – уявлення про Reichstaat (правова держава). Процес відбувався простіше у протестантських регіонах, бо громадянин мав справу з одним центром влади – політичним, який організовано контролював і церкву, і країну.

Друга фаза розвитку громадянства здебільшого пов'язана з участю громадян у суспільних справах. Хоча спроби впливати на державу й дістали захист з боку юридичних прав (особливо таких, як свобода зібрань і свобода друку) ще на попередній фазі, на цьому етапі були інституціоналізовані позитивні права у виборі правлячих лідерів, закріплені у виборчому праві. Поширення права голосу в “низи” класової структури відбувалося повільно, втім, загальною тенденцією був рух до всезагального права для дорослих, до принципу “один громадянин – один голос” і таємного голосування.

Третій головний компонент розвитку громадянства закладений у “соціальній” турботі про добробут громадян, яку розглядають як частину суспільної відповідальності. Якщо громадянські права і виборче право дають можливість автономно реалізувати свій громадянський статус, то соціальний компонент пов’язаний зі створенням реальних умов для кращого користування цими правами. Це означає спробу забезпечити широким масам населення адекватний прожитковий мінімум, доступ до медицини й освіти [88, с. 36–38].

Особливості історичних передумов формування громадянського суспільства досліджували І.Пасько і Я.Пасько [90], Л.Нагорна [81], П.Сас [112], О.Шумилов [147], Я.Грицак [41], С.Удовик [124]. Не заглиблюючись у це питання, зазначимо, що у політичній культурі українців мали місце і розквіт, і криза зародків інститутів громадянського суспільства. До цих зародків, що існували за різних часів, можна віднести: 1) Литовські статuti, які гарантували приватну власність на землю; 2) Habeas Corpus Act – Акт про недоторканість особи від арешту, ув’язнення та позбавлення майна без вироку суду; 3) Запорізьку Січ – відкриту соціальну спільноту, яка пропагувала такі ціннісні категорії та поняття, як воля, громада, рівність, права, вольності, свободи; 4) існування різноманітних неформальних об’єднань – Кирило-Мефодіївське товариство, декабристські осередки, масонські ложі, політичні організації; 5) інститути земств, суди присяжних.

В Україні неодноразово формувалася прогресивна верства, яку зараз називають середнім класом. Але бездержавність нашого народу призводила до розпорошення таких утворень. Так, зародження у XVII столітті козацького хутірського господарства зійшло нанівець, а його місце заступило кріпацтво, а у XX столітті – суцільне знищення так званих куркулів. Але попри це, як зазначає О.Шумилов, “існують питомі історичні передумови для глибинної демократизації суспільного життя на власних національних засадах, існують передумови для побудови громадянського суспільства власного, українського типу” [147, с. 48].

Різні аспекти становлення громадянського суспільства в Україні досліджували В.Барков [9], О.Задоянчук [50], В.Сіренко, В.Тимошенко, Т.Ковальчук [42], В.Полохало [101], С.Удовик [124], Є.Головаха [37], С.Макеєв [68, 69, 70], С.Оксамитна [70].

З позицій юридичної науки громадянське суспільство як складова держави (адже кордон, що розділяє їх, умовний) є такою моделлю суспільного розвитку, яка пропонує збалансований взаємоконтроль і взаємообмеження державних органів і недержавних утворень (інститутів громадянського суспільства), щоб діяльність державних органів завжди перебувала в полі зору недержавних структур, які, своєю чергою, мають співвідносити власні дії із законами і враховувати об’єктивні потреби держави [82].

Досвід багатьох держав світу засвідчує, що така конструкція суспільного устрою спрямована на досягнення справедливості в суспільстві, на врегулювання взаємин між державою та структурами громадянського суспільства. Чим розвиненішим є громадянське суспільство, тим більшою є ймовірність демократичного розвитку.

Суттєвою умовою громадянського суспільства є верховенство права. Право сьогодні має розглядатися як цінність суспільства, як нормативний вияв справедливості, як засіб закріплення прав і свобод людини та громадян. Воно не просто є результатом діяльності державної влади, а, навпаки, виступає підґрунтям її розбудови і функціонування.

Після розпаду СРСР перед Україною постав цілий комплекс проблем, зумовлених необхідністю теоретичного розроблення й практичного розв’язання найнагальніших завдань формування громадянського суспільства. Після прийняття у 1990 році Декларації про суверенітет України почалося утвердження стратегії руху до демократичної системи держави та права. Важливою складовою цього руху був конституційний процес. Прийнята 28 червня 1996 року Конституція України документально закріпила прагнення українського суспільства прямувати демократичним шляхом.

Формування громадянського суспільства передбачене низкою законодавчих актів, і передусім Основним Законом України, незважаючи на відсутність у тексті Конституції терміна “громадянське суспільство”.

До конституційно-правових принципів громадянського суспільства можна віднести програмне положення Ст. 1 Конституції, яка проголошує Україну демократичною правовою державою. За цим положенням, становлення демократичної держави має супроводжуватися формуванням громадянського суспільства, тобто органічно виростати з нього. Інакше кажучи, існування демократичної держави означає, що рішення та дії держави мають зумовлюватися життям громадянського суспільства, його проблемами і суперечностями. Лише в такому разі державу можна розглядати як демократичну.

Необхідною передумовою становлення громадянського суспільства є реалізація положення Ст. 4 Конституції, у якій записано, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Йому дано право здійснювати свою владу через органи державної влади та органи місцевого самоврядування, а також, як зазначено у Ст. 69 Конституції, через вибори та референдум.

Фундаментальним положенням концепції громадянського суспільства є визнання історичного характеру прав людини, конституційні норми, які закріплюють засадові принципи взаємовідносин між державою та особою, а також перелік прав, свобод і обов’язків людини. Все це становить самостійний конституційно-правовий інститут громадянського суспільства. Його закріплює положення Ст. 3 Конституції України, згідно з яким людина, її життя і здоров’я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю, а права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, відповідальність держави за свою діяльність перед людиною. Чіткий егалітаризм проглядається в тому, що головним обов’язком держави є утвердження і забезпечення прав і свобод людини.

Норми Розділу II Конституції України закріплюють принципи, за якими в Україні визнаються і гарантуються права й свободи людини та громадянина згідно із загальноприйнятими принципами і нормами міжнародного права. До них належать норми, за якими права і свободи людини є невідчужуваними і непорушними (Ст. 21); конституційні принципи, що встановлюють рівність усіх громадян перед законом і забороняють будь-які форми обмежень прав громадян за ознаками соціальної, національної, мовної чи релігійної належності (Ст. 24).

Окремо слід відзначити конституційні положення, які регулюють питання громадсько-політичної діяльності (Ст. 36); власності (Ст. 41); трудової, підприємницької діяльності (Ст. 42, 43); соціального забезпечення, виховання, освіти, науки, духовної сфери і сім’ї (Ст. 45, 46, 49, 51, 53, 54).

У Конституції є вказівки на самостійне і незалежне від держави існування окремих елементів громадянського суспільства. Це, наприклад, стосується положень про те, що релігійні об’єднання відокремлені від держави (Ст. 35); що гарантується місцеве самоврядування (Ст. 7); що держава гарантує свободу діяльності громадських об’єднань (Ст. 15).

Таким чином, аналіз Основного Закону України дає змогу виявити положення, які можна віднести до теоретичної бази, підґрунтя становлення в Україні громадянського суспільства. С.Макеєв та С.Оксамитна, проаналізувавши результати загальнонаціонального репрезентативного опитування “Права і свободи людини в оцінках громадян України”, проведеного у березні 2000 р. у межах проекту Програми розвитку ООН (ПРООН) в Україні “Захист прав людини”, зазначають, що компетентність громадян України щодо захисту своїх конституційних прав є недостатньою. Але респондентам не до вподоби визнавати власну необізнаність з правами людини, власну непоінформованість стосовно того, до яких інстанцій слід звертатися для захисту порушених прав. Автори припускають, що свої знання у ситуації опитування респонденти дещо завищують і що існують значні резерви для ведення

роз'яснювальної та пропагандистської роботи з проблем прав людини й ефективних механізмів обстоювання своїх прав [70].

Однією з умов виникнення громадянського суспільства є наявність ринкових відносин та економічного плюралізму. Ініційовані державою лібералізація економіки й ринкові реформи мали надати потужний поштовх просуванню України до демократії. Саме легалізація і реабілітація приватної власності в житті людей, визнання за ними права на вільний вибір сприяє поширенню “приватного” стилю політичного й громадського життя.

На жаль, непослідовність і половинчастість ринкових реформ спричинили масове розчарування в самій ідеї економічного лібералізму. В останні роки в масовій свідомості українців поширюється тенденція негативного оцінювання економічної ситуації в країні. Як свідчать соціологічні дослідження (див. табл. 1.1), останніми роками прихильників ринкових перетворень поменшало майже на 10%: якщо у 1994 році їх було 29,6%, то у 1998 році – 22,5%. Але слід зазначити, що у 2000 році помітною була тенденція до зростання, якщо порівняти показники 1997–1999 років. Відповідно збільшилася кількість прихильників окремих змін в економіці. Бачимо також, що кількість прихильників повернення до державного регулювання у другій половині 1990-х років значно зросла, проте 2000 року ця тенденція згорнулася до показників 1994 року.

Таблиця 1.1.

Ставлення населення до економічних перетворень в Україні (в опитуваннях 1994–2001 років), %

Варіанти відповідей	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Потрібен повний перехід до ринку	29,6	27,8	23,9	20,3	20,0	20,7	22,5	20,8
Потрібні окремі зміни	21,4	19,0	23,6	24,1	23,8	23,0	28,3	28,8
Потрібно повернути економіку до стану, в якому вона була до початку перебудови	30,9	34,8	33,6	38,0	39,0	38,5	30,4	33,3
Інші відповіді	2,5	2,5	2,4	2,7	3,6	2,8	2,8	3,6
Важко відповісти	15,1	15,9	16,5	14,9	13,6	14,6	15,5	13,5

Джерело: Українське суспільство: десять років незалежності. – К.: Ін-т соціології НАНУ, 2001. – С. 572.

На питання “Яким чином, на Вашу думку, держава має брати участь в управлінні економікою?”, що його ставили респондентам у 2002 році у згаданому вище моніторингу, лише 6,5% обрали варіант “треба мінімізувати участь держави – все регулює ринок”. Варіант “Треба поєднати державне управління і ринкові методи” обрали 46,2% респондентів, майже третина (29,4%) вважають, що треба повернутися до планової економіки на засадах повного державного обліку і контролю, решта опитаних не визначилися. Тобто простежується аналогічна ситуація, коли майже третина населення не може відмовитися від економічного етатизму, і саме це сприяє патерналістським тенденціям у суспільних настроях мешканців України.

У ставленні до розвитку інституту приватної власності та підприємництва у громадській думці схвальні голоси досі переважають над осудливими. Це стосується насамперед приватизації дрібних підприємств і землі. Щодо приватизації великих підприємств – тут домінують негативні настрої. Це, найімовірніше, пов'язано зі зловживаннями, що мали місце під час приватизації. Не останню роль тут відіграли ЗМІ, неодноразово звертаючи увагу громадян на “прихватизацію” за безцінь багатьох підприємств, які потім або простоюють, або самоліквідуються. Так само поляризоване суспільство стосовно проблеми купівлі-продажу землі: 38,1% громадян проти будь-яких операцій із землею, решта в принципі погоджується з такою перспективою, але із застереженнями. Зокрема, 30,8% вважають, що земля має продаватися й купуватися лише громадянами України, 12,0% – лише жителями населеного пункту, і тільки 7,8% – за вільну купівлю-продаж. Такий “патріотизм” є вельми позитивною тенденцією для становлення громадянського суспільства, адже люди починають усвідомлювати свої інтереси. Вочевидь, без створення чіткої, справедливої законодавчої бази, яка б регулювала процес приватизації та купівлі-продажу землі, масова свідомість ще довго негативно сприйматиме такі перетворення.

Суб'єктивне бачення чималої частини українців власного матеріального становища, зневіра в ринкових реформах пов'язані не тільки з економічною кризою, а й зі стереотипним баченням суспільного розвитку. Цей феномен кризової свідомості Є.Головаха називає суб'єктивним зубожінням [37, с. 30–35]. Щоб інноваційні процеси в економіці дістали підтримку в масовій свідомості, потрібно, щоб держава й інститути громадянського суспільства пропагували ідею економічної лібералізації через систему економічної просвіти.

Отже, натрапляємо на замкнуте коло: ринкові відносини і приватна власність сприяють формуванню громадянського суспільства – громадянське суспільство формує економічну компетентність населення. Тож неважко побачити всю складність становлення громадянського суспільства. І зараз вже навряд чи хтось візьметься спрогнозувати, що раніше вирветься з цього “зачарованого” кола, адже подальше збочення української економіки з ринкових рейок не приведе до зміцнення громадянського суспільства.

З початком демократизації суттєво змінився механізм залучення до політичного процесу суб'єктів соціальної діяльності як на груповому, так і на індивідуальному рівні. Поняття громадянського суспільства має безпосередній стосунок до обов'язкового існування в суспільстві груп людей, за допомогою яких особистість може реально впливати на організацію політичного життя, водночас залишаючись максимально незалежною від влади.

Скасування Ст. 6 Конституції СРСР послугувало могутнім поштовхом демократичного процесу. Очікувалося, що формування інституту багатопартійності сприятиме політичній залученості громадян, які знайдуть найоптимальніший варіант викиду політичної енергії. Але останніми роками підтримка населенням ідеї багатопартійності кардинально знизилася (див. табл.1.2).

Таблиця 1.2

Ставлення населення України до інституту багатопартійності (в опитуваннях 1994–2002 років), %

Чи потрібна Україні багатопартійна система?	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Потрібна	36,1	31,1	32,0	28,6	27,5	25,4	26,4	27,3	22,9
Не потрібна	29,8	34,3	31,3	35,5	39,7	42,3	42,7	43,1	51,1
Важко сказати	33,7	34,5	36,7	35,9	32,6	32,2	30,9	29,6	26,0

Джерело: Українське суспільство: десять років незалежності. – К.: Ін-т соціології НАНУ, 2001. – С. 588. Інформацію за 2002 рік взято з масиву даних “Українське суспільство – 2002”.

Пік несприйняття багатопартійності припадає на 2002 рік. Передусім це пояснюється незначною впливовістю партій на політичній арені. Доволі негативну роль відіграло постійне дроблення партій, які до того ж є малочисельними і непотужними. Саме потребою політичної структуризації українського суспільства пояснюється повальне створення дедалі нових партій. Вважалося, що політична структуризація буде передумовою структуризації соціальної як важеля соціальної самоідентифікації оформлення соціальних груп. Але, на жаль, цього не сталося. Короткочасні спалахи політичної активності громадян під час виборів зумовлені авансуванням піднесення довіри населення до політичних партій, яка потім різко падає вниз. “Є ознаки того, що на фоні низької активності населення в Україні поступово створюється інфраструктура підконтрольних впливовим політикам квазігромадянських об'єднань, покликаних імітувати масову підтримку їх політичних ініціатив. Як правило, ці об'єднання активізуються в період виборчих кампаній і згортають діяльність після виборів” [101]. Однак парламентські вибори 2002 року показують, що партії схильні до об'єднання, і, можливо, прийняття нового Закону про вибори, за яким парламент обиратиметься на пропорційній основі, припиниться процес дроблення й розпорошення політичних сил, що, своєю чергою, змінить ставлення громадськості до інституту багатопартійності.

Іншим показником стану громадянського суспільства є громадянська позиція особистості. Саме відновлення громадянських якостей особи, її громадянського світобачення і

світовідчуття міцно пов'язано із деетизацією людської свідомості, тобто “роздержавленням”. Адже за радянських часів будь-які форми громадського протесту всіляко придушувалися, а існування громадських, професійних, наукових та інших об'єднань мало декларативний характер. До того ж вони були цілком підконтрольні державі.

На думку В.Полохала, українське пострадянське суспільство (на відміну, скажімо, від польського) значною мірою зберігає впадковані від минулого риси, які вирішальним чином впливають на зміни сьогодення. Причиною цього є те, що український тип посткомунізму постає не як перехід до демократії, а як наслідок еволюції колишньої радянської політичної системи, як певна логічна та природна інерція комуністичної історії [100].

В.Полохало пропонує використовувати для соціокультурного аналізу українського суспільства таку формулу: громадянське – негромадянське суспільство (non-civil society). Він вважає, що паростки громадянського суспільства витісняються на периферію суспільством негромадянським. Відповідно до цього складається один із різновидів посткомунізму – посткомуністичний неототалітаризм. Це такий гібридний тип суспільного устрою й політичного режиму, за якого всеохопний контроль, систематичний примус і насильство (або загроза їх застосування) із боку посткомуністичної олігархічної влади щодо більшості населення здійснюється легітимно, із застосуванням демократичних технологій у відносно м'яких формах, через безліч багатовимірних і сталих залежностей. На перший погляд, в Україні сьогодні майже немає середнього класу – соціальної бази громадянського суспільства. Натомість, вважає В.Полохало, тут сформувався соціум “середнього” українця – основа “негромадянського суспільства” [101]. “Середній” українець віддає перевагу станові різко зниженої соціополітичної життєдіяльності – своєрідній громадянській “сплячці”. Менталітет негромадянськості “середнього” українця, хоч як це парадоксально, є радше захисним механізмом за умов тотальної вразливості людини, її залежності від перипетій центральної та місцевої влади і реалій життя, що погіршується. У такій ситуації основою життєвої позиції стає бажання пристосуватися до будь-яких умов соціополітичного повсякдення. Тому вибір “меншого зла” (у політичному сенсі), адаптація до нього – все це є, на думку Полохала, феномен ототожнення з такими соціальними зразками поведінки, які внеможливають виникнення громадянської свідомості. Тому для розуміння сучасного рівня цієї проблеми потрібно враховувати стан політичної культури населення України, крізь призму якої можна визначити особливості формування громадянського суспільства (докл. див. у параграфі 1.3).

Якщо подивитися на динаміку реєстрування останніми роками політичних партій, громадських, професійних, релігійних та інших об'єднань, на висвітлення їх у ЗМІ, складається враження про гіперзалученість громадян до цих організацій. Проте аналіз соціологічних опитувань (див. табл.1.3) засвідчує загрозово низький рівень залученості людей до такого роду організацій. Основною причиною цього, мабуть є соціально-економічна криза, що забирає час та енергію у людей, яким за теперішніх умов потрібно вижити.

Таблиця 1.3

Відсоток громадян України, котрі беруть участь у діяльності різних громадських організаціях (за даними опитувань 1994-2002 років)

Різновид організації	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Клуб за інтересами	2,0	1,7	1,6	1,5	1,3	1,7	2,5	3,0	1,2
Політична партія	0,7	0,6	0,5	0,4	0,9	1,5	0,8	1,7	2,2
Суспільно-політичний рух	0,4	0,3	0,4	0,4	0,4	0,4	0,2	0,5	0,7
Екологічний рух	1,3	1,7	0,9	0,6	1,5	2,0	1,1	0,9	2,0
Громадська організація, фундація, асоціація	0,9	0,4	0,6	0,6	0,6	0,7	0,8	0,7	0,7
Професійне об'єднання, асоціація	3,3	2,7	1,0	0,8	1,4	2,2	1,5	1,7	0,3
Творча спілка	1,2	0,8	0,4	0,1	0,7	0,9	0,6	0,7	0,4
Спортивний клуб, товариство	3,2	2,5	2,7	3,3	2,7	2,7	2,8	3,3	2,0
Профспілка (крім традиційних)	2,7	2,5	2,3	2,1	2,0	2,2	2,9	1,9	2,8
Студентське товариство, молодіжна	1,7	1,7	1,6	1,4	1,4	1,5	2,0	1,4	1,8

організація									
Релігійна організація, церковна громада	3,0	3,7	3,3	2,5	3,9	4,3	5,2	4,3	4,0
Об'єднання фермерів	0,7	0,3	0,2	0,2	0,3	0,6	0,7	0,2	0,9
Інша організація, об'єднання, рух	0,7	1,0	1,1	0,3	0,6	0,9	1,0	1,0	0,9
Не належу до жодної громадської або політичної організації	82,2	84,1	86,7	88,0	86,6	83,8	82,9	83,6	84,1

Джерело: Українське суспільство: десять років незалежності. – К.: Ін-т соціології НАНУ, 2001. – С. 583. Інформацію за 2002 рік взято з масиву даних “Українське суспільство – 2002”.

Очікуваного посилення залученості до організованої громадської діяльності на початку 1990-х років не відбулося. Це свідчить про цілковиту безпорадність суспільства у спробі поставити під громадський контроль певні державні структури. Можна також припустити, що “примусово-добровільне” членство в різних організаціях за радянських часів виробило своєрідний “імунітет” до всіляких залучень.

Утім, зазначимо, що тенденція розпорошення громадянських товариств й асоціацій поширена й у західних суспільствах. Громадяни створюють менші за кількістю членів об'єднання. Приміром, у США – країні класичних форм громадянського суспільства – від 1960-х років спостерігається зростання локальних низових співтовариств – “громадянських ком'юніті”.

Стрімкий розвиток і перетворення в суспільстві, розмивання попередніх стереотипів створює ситуацію дезорієнтації, болісного переживання зламу минулих уявлень. Тому громадяни в пошуках надійних точок опори створюють низові об'єднання. Криза систем ідентифікації веде до створення “ком'юніті”. У привабливому просторі “ком'юніті” людина примирюється з новою суспільною системою координат. “Ком'юніті” стає формою зміни акцентів у системі ідентифікації індивіда [64]. Тому, напевно, саме форма низових локальних співтовариств набуде поширення в Україні. С.Макеєв звертає увагу на те, що пострадянська реальність реанімувала таку своєрідну форму асоціацій індивідів як “корпорація” [68]. Корпорація у пострадянському варіанті – це один із елементів структури суспільства, елемент, в якому існують і взаємодіють фрагменти й компоненти соціальних утворень різних історичних і культурних епох. Корпорація стає головним джерелом самоідентифікації для індивідів, які до неї входять. Вона надає членам наочні складові майнового і громадянського статусів. В обмін на лояльність, відповідальність і зобов'язання з боку індивіда корпорація забезпечує йому гарантії стабільності й захищеності у кризових соціальних та економічних ситуаціях.

Нерозвиненість громадянського суспільства в Україні простежується й у вкрай низькому рівні політичної ефективності. Громадяни переконані, що не зможуть нічого вдіяти, якщо представники центральної або місцевої влади обмежуватимуть їхні права та інтереси (див. табл. 1.4).

Таблиця 1.4

Відсоток громадян України, котрі ствердно відповіли на запитання “Якби уряд України та місцева влада ухвалили рішення, які утискають інтереси народу, чи змогли б Ви щось вдіяти супроти таких рішень?” (за даними опитувань 1994–2002 років)

Відповідь	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
... супроти рішень уряду України	5,6	5,7	4,8	4,7	4,1	4,4	4,0	5,1	7,3
... супроти рішень місцевої влади	12,3	11,4	8,3	6,6	9,2	9,1	7,3	9,5	11,2

Джерело: Українське суспільство: десять років незалежності. – К.: Ін-т соціології НАНУ, 2001. – С. 637. Інформацію за 2002 рік взято з масиву даних “Українське суспільство – 2002”.

Зміни тут можливі лише тоді, коли система освіти й ЗМІ пропагуватимуть законні засоби обстоювання своїх прав. Не меншу роль відіграватиме формування справедливого судочинства, бо низька політична ефективність виявляється саме у відмові громадян обстоювати свої права та інтереси в системі судочинства (див. табл. 1.5).

Таблиця 1.5

Відсоток громадян України, котрі впродовж останнього року стикалися зі свавіллям влади та зверталися по допомогу до правоохоронних інстанцій (за даними опитувань 1994–1998 років)

Чи доводилось Вам упродовж останнього року...	1994	1995	1996	1997	1998
Відчувати свою безпорадність перед свавіллям влади	16,5	20,6	19,9	21,9	24,1
Звертатися по допомогу до суду, прокуратури, адвоката	3,1	3,6	3,4	3,4	5,0

Джерела: Головаха Є.І. Суспільство, що трансформується. Досвід соціологічного моніторингу в Україні. – К., 1997. – С.105; Паніна Н.В., Головаха Є.І. Тенденції розвитку українського суспільства (1994–1998 рр.). Соціологічні показники (таблиці, ілюстрації, коментар). – К.: Ін-т соціології НАНУ, 1999. – С. 59, 72.

Як слушно зазначають С.Макеєв і С.Оксамитна, “рішуче перекидання провини на зовнішні інстанції, як можна припустити, свідчить про психологічну неготовність вступати у відкритий конфлікт з ними заради відновлення прав” [70, с. 113]. Тобто об’єктивність суду піддається сумніву.

Розбудова громадянського суспільства неможлива без високої правосвідомості громадян. Правосвідомість виникає здебільшого стихійно. Вона зазнає впливу з боку сім’ї, релігійності, країни, національного менталітету, майнового розподілу і всіх інших соціально-психологічних чинників. Як влучно зазначила Л.Ковалевська, “горезвісний український індивідуалізм – це гримуча суміш конформізму (угодовства з владою і пристосування до неї), нелюбові до влади НАД собою, але бажання влади ДЛЯ СЕБЕ, центрування НА СОБІ, на своїй індивідуальності – САМОідентифікація, а не громадянська належність (а виходить, і неучасть), прийнятності ототожнення понять “держава – суспільство – країна – батьківщина” і сприйняття різного як єдиного” [56].

На жаль, в Україні правосвідомість тривалий час спиралася на страх, що його сіяв тоталітарний режим. Не було тих морально-правових умов, за яких мала формуватися законослухняна особистість. Тож не дивно, що в посткомуністичному суспільстві за відсутності репресивного гальмування різко зросла злочинність. Негативним явищем є також правовий нігілізм влади, який породжує правовий нігілізм усього населення. При цьому збільшується прірва між правовими нормами та реальними фактами. Нагромаджуючи значний негативний досвід взаємодії із державними інстанціями з приводу свобод та прав особистості, відбувається “централізація” індивідуалізму. На думку С.Макеєва, “домінуючим способом побутування є громадянський приватизм. Інакше кажучи, не держава і не громадянство, а індивід стає “центром” і вирішальною інстанцією конструювання ідентичності” [69, с. 13]. Тому внаслідок соціально-політичної кризи створюється конкретний домінуючий у суспільстві тип, який слугує запорукою функціонування й частиною вияву тоталітаризму. Основні риси, що формують цей тип, М.Процьків характеризує як ПНС (політико-невротичний синдром) [див.: 104].

Одним із головних інститутів громадянського суспільства, якому належить вирішальна роль у формуванні правосвідомості, є сім’я. Саме сім’я закладає у свідомість дитини моделі поведінки індивіда в суспільстві. Засвоєння засобів досягнення успіху своїх батьків формує у дитини відповідне ставлення до законослухняності індивіда. Часто саме сімейні принципи законослухняності у подальшому переважають над принципами, які прищеплюють інші інститути соціалізації особистості.

Подвійна мораль або подвійні стандарти, що формувалися за радянських часів, і досі переважають у свідомості більшості українців. Не меншу роль у цьому відіграє і сама держава. Адже сучасні політики, державні службовці навряд чи можуть правити за взірць порядності. Тому вплив соціальних інститутів і сім’ї на особистість є визначальним показником правосвідомості особистості.

Подорослівшавши, індивід і надалі залишає сім'ї вирішальну роль у виборі цінностей та орієнтацій. Про це свідчать соціологічні показники рівня довіри до соціальних інститутів, в яких сім'я стоїть на першому місці, залишаючи позаду решту інституцій.

Отже, прищеплення індивіду основних засад правосвідомості в подальшому сприятиме появі нової сім'ї, де правові цінності не будуть сприйматися як суто декларативні. Саме законслухняна сім'я як здорова "суспільна клініка" зумовлюватиме оздоровлення соціального організму українського суспільства.

Не менш важливим інститутом громадянського суспільства є релігія. Постулати більшості релігій безпосередньо виховують повагу до закону. Церква неодноразово відіграла роль головного арбітра в конфліктах між державою та особистістю, тому сильна впливова церква є запорукою формування важливих передумов поступу до громадянського суспільства.

На відміну від Польщі, де костьол став чи не найважливішим каталізатором руху до демократії, в Україні церковні установи були менш розвинені. За 70 років тотального переслідування державою, насаджування войовничого атеїзму, а подеколи заборони окремих конфесій, відроджена церква не справляє вагомого впливу на сучасне українське суспільство. Міра довіри населення до церкви і духовенства теж занизька. Причинами такого ставлення, мабуть, можна вважати багаторічну співпрацю церкви з КДБ, корупцію і непорядність окремих священиків, що призвело до низького рівня відвідувань церковних установ і обмеженої довіри до церкви та духовенства [126].

Не сприяють відродженню церкви й міжконфесійні чвари. Пересічному індивідові важко зорієнтуватися в тонкощах канонічності тих чи тих церков. Передусім це стосується розколу православної церкви в Україні. До того ж політичні мотиви розколу навряд чи сприяють релігійній ідентифікації громадян, яка б уможливила швидке засвоєння біблійних принципів. На думку експертів УЦЕПД, об'єднання православ'я може відбутися лише на засадах громадянської (а не етнічної) солідарності [140]. Одне слово, проблеми українського православ'я подібні до загальних проблем формування громадянського суспільства.

Та попри все теперішнє невтручання держави у справи релігії, конкуренція різних конфесій за вплив на громадян, конституційна реалізація свободи віросповідання сприяють подальшому розвитку і зміцненню церкви, на тлі якого визріває широкий спектр особистих ідентифікацій.

Одним із рушіїв просування колишнього радянського суспільства до демократизації була гласність. Саме свобода слова та інформації виявилися провісниками краху тоталітарного суспільства. Розширення культурних горизонтів особистості засобами масової інформації у просторі та часі примножує спектри можливостей для вибору світоглядних цінностей, формує світоглядну варіативність мислення на противагу догматичній закоренілої замкнутих соціальних спільнот, що виникає за обмеженого доступу до інформації.

Незважаючи на суттєву відкритість України щодо інформації, зберігаються й негативні тенденції у діяльності українських мас-медіа:

- 1) знизився рівень відкритості України до світових інформаційних програм. З телеекранів зникли новини від CNN, EURONEWS та інші;
- 2) переважає однобічна відкритість лише щодо російських ЗМІ. Зазвичай це пояснюють тим, що більшість громадян нашої країни розуміють лише російську мову;
- 3) доступ до Інтернету за кількістю користувачів залишається мізерним.

Очікувалося, що створення приватних ЗМІ прискорить рух до об'єктивності та професіоналізму подання інформації. Тому, на думку С.Грабовського, "українська ситуація боротьби чисельних (більш і менш потужних) фінансово-політичних кланів є значно сприятливішою для мас-медіа, ніж білоруська, коли домінує лише один клан, згрупований навколо авторитарного правителя. Завдяки конкурентній боротьбі (хоча й обмеженій нині

владними олігархічними групами) до українських громадян все ж таки доходить не зрідка правдива інформація про стан суспільства й кваліфікований аналіз цієї інформації” [39].

Але наближення будь-яких виборів (парламентських, президентських, місцевих) загострює питання свободи слова. Частішають випадки, коли навколо одного кандидата об’єднуються всі впливові медіа-олігархи, і тоді рух інформації до громадян стає однобічним. Утім, попри це спостерігається незначна тенденція до збільшення довіри стосовно ЗМІ [75].

Не можна обминути увагою вплив культурно-освітніх інститутів на громадську соціалізацію особистості. І хоча інтелектуальний потенціал цих інститутів залишається високим, довготривала фінансова блокада підточує впливовість їх. До позитивних моментів можна віднести збільшення числа приватних навчальних закладів, де втручання держави обмежене. До негативних – існування регіональної розмежованості інформації громадянського змісту, яку несуть ці інститути. Бодай часткова уніфікація громадянської культури через культурно-освітні інститути пришвидшила б загальноукраїнську громадянську солідарність.

Формування громадянського суспільства, на думку М.Рябчука, істотно ускладнюється поліетнічним чи, власне, біетнічним характером України. Оскільки демократизаційні процеси тут розгорталися в тісному зв’язку із процесами національно-визвольними, тобто емансипація громадянського суспільства від тоталітарної держави великою мірою збігалася й ототожнювалася в масовій свідомості з емансипацією українського суспільства від радянського, то, відповідно, значна частина населення (Рябчук називає її “національно індиферентною”: йдеться про мешканців російськомовних міст та мешканців українських сіл Центру, Сходу та Півдня, які й досі перебувають на донаціональному рівні етнічної самосвідомості) з упередженням і зрозумілою обережністю поставилася до цих процесів. Тому “поставлена перед вибором між “комуністами” й “націонал-демократами” ця частина населення, природно, вибирала “відоме зло”, а не “невідоме (тому підозріле) добро” [99, с. 124–125].

Отже, процес формування структур громадянського суспільства збігається з процесом формування політичної нації. Як наголошує Рябчук, саме залучення двох вищезгаданих сегментів населення через інтеграцію в політичну націю, яка має відбуватися передусім із середини, дасть змогу сформувати політично та суспільно активне населення, яке сприйматиме “правила гри” західних принципів демократії. Розвиток єдиної громадянської культури українського суспільства ґрунтуватиметься не тільки на наявній інституційній основі, як на Заході, а й на певному компромісі між різними регіонами та мовно-етнічними групами.

Розвиток сучасних інститутів громадянства, вважає Т.Парсонс, приніс чимало змін у принцип національності як основи солідарності для соціетального співтовариства. У ранньосучасному суспільстві найміцніші підстави солідарності існували там, де в понятті національності зливалися релігійні, етнічні і територіальні чинники. У цілком сформованих сучасних суспільствах припустиме розмаїття релігійних, етнічних і територіальних засад, оскільки достатньою підставою для національної солідарності слугує загальний статус громадянства [90].

І справді, як свідчить з порівняльного аналізу ідентифікаційних прагнень українців та росіян України, в нашій державі превалує громадянська ідентифікація, хоча в жодній групі вона статистично значимо не відрізняється від етнічної ідентичності, що посідає почесне друге місце [88]. Зазначимо принагідно, що уявлення про громадянську ідентичність у цих групах є дещо різними: в українців вона асоціювалася насамперед із соціально-економічними негараздами в суспільстві, низьким рівнем життя і тим терпінням та вмінням виживати, які доводиться виявляти громадянам за нинішніх умов. Для росіян України превалюючою ознакою була територіальна.

Підсумовуючи аналіз стану основних інститутів і принципів громадянського суспільства, можна зазначити, що українське суспільство вийшло із сімдесятирічного періоду перебування в колишньому СРСР з обмеженою кількістю нерозвинених передумов для

цивілізованого демократичного розвитку: самозахист прав і свобод в Україні не є загально визнаною метою; компетентність громадян України щодо захисту своїх прав є недостатньою, що не влаштовує самих громадян; низька залученість громадян до асоціацій різного штибу. Отже, маємо підстави констатувати, що розбудова громадянського суспільства в Україні можлива за: 1) кардинального зрушення в економіці, відчуття й усвідомлення населенням зростання рівня життя, збільшення середнього класу; 2) політичної структуризації українського суспільства, формування громадянської й правової свідомості, залученості та активності населення у політичному процесі країни; 3) зміцнення громадянських інститутів, особливо недержавних; 4) поширення свободи слова й інформації, полегшення доступу до мережі Інтернет, зміцнення по-справжньому незалежних ЗМІ. Цей процес передусім пов'язаний із формуванням тих соціальних груп, які зрештою почнуть ідентифікувати себе як частину певних соціальних спільнот, тобто цей процес має відбуватися як “знизу”, так і “згори” з метою невпинного нагромадження “критичної маси” елементів громадянського суспільства.

1.3. Політична культура особистості як чинник розбудови громадянського суспільства

Розбудова громадянського суспільства неможлива без відповідних політичних орієнтацій та індивідуальних позицій щодо політичної системи, в якій живе особистість. Проголошення інститутів громадянського суспільства автоматично не призведе до появи такого суспільства. Тому вкрай важливим є виявлення й аналіз тих індивідуальних передумов, що здатні сприйняти “правила гри” громадянського суспільства і можуть допомогти інтегруватися в нього.

Як з'ясовано у попередніх параграфах, основною умовою становлення громадянського суспільства є політична структуризація суспільства та зміцнення політичних партій. З огляду на це виникає закономірне питання: яким чином відбувається політичний вибір індивіда, тобто як і чому індивід обирає ту чи ту партію або лідера? Тому потрібно докладніше спинитися на проблемі формування політичного вибору особистості через партійний механізм. Раніше ми згадували про необхідність існування у громадянському суспільстві політичного ринку ідей, формою вияву яких є політичні партії. З іншого боку, суспільство складається з окремих індивідів. Отож, можна говорити, що існує ринок так званих “купівлі-продажу” або “попиту-пропозиції” політичних ідей та програм. У цьому ключі слід звернути увагу на схему існування суспільного “політичного маркетингу” політичних партій серед громадян та референтних соціальних груп або класів, запропоновану А. Антоновим [5]. Спрощено і схематично процес політичного вибору демонструє рис. 1.

З одного боку, індивід включений в ту чи іншу соціальну групу або клас. Він володіє певним спектром економічних, політичних, соціальних, національних потреб, які дістають відображення в особливому векторі індивідуальних або особистісних інтересів (наголосимо, що в категорії “інтерес” фіксується об'єктивне відношення між станом соціального середовища і потребами суб'єкта [48, с. 56]). Сукупність цих інтересів можна згрупувати в узагальнені групи інтересів різного напрямку: 1, 2, 3, 4, ... Цей вектор формує відповідне “поле інтересів” (див.: рис. 1).

Політичні партії, керуючись власною системою суспільно значущих цінностей, пропонують громадянам свої програми, які умовно теж можна поділити на економічні, політичні та соціальні. Такий поділ відображає класифікаційний механізм дії політичного вибору.

Назагал, “поле політичних партій”, подібно до “поля інтересів”, відбиває наявну в цьому суспільстві специфіку конфлікту цінностей, а отже, відображає напрям політичної боротьби в конкретній державі. За посередництвом “політичного маркетингу” на “полях інтересів”, “політичного вибору” і “партійних програм” відбувається кореляція інтересів і політичних програм. При цьому інтереси індивідів, соціальних груп або класів є домінуючими, визначальними. Саме партії зацікавлені в самоідентифікації із ними якомога більшої

кількості виборців. Але ця дещо спрощена схема політичного вибору індивіда не відображає соціально-психологічних механізмів формування політичних орієнтацій, потреб та інтересів, їх психологічних та соціальних детермінант. Тому далі треба детальніше спинитися на вказаних аспектах. Теоретико-методологічною базою дослідження їх аналізу можуть бути положення теорії загальної дії Т.Парсонса стосовно індивідуальної й соціальної зумовленості орієнтацій. Згідно з нею, у структурі механізму організації дії наявні два види орієнтацій: мотиваційна і ціннісна, що відображають відповідно його внутрішню і зовнішню детермінованість. Зокрема, це виявляється у специфіці мотиваційної орієнтації у здатності суб'єкта вирізняти окремі об'єкти, ідентифікувати їх з точки зору задоволення своїх потреб, здійснювати відповідну оцінку і вибір. З'ясування сукупності цінностей, які інтерналізуються особою і завдяки цьому стають чинниками її ставлення до політичних об'єктів, дасть змогу з'ясувати спрямованість її політичних орієнтацій та вибору.

Слід зважити й на те, що громадянське суспільство характеризується єдністю й узгодженістю дій у суспільстві, детермінованою специфічною динамічною підсистемою, яку позначають як соціальну організацію суспільства (СОС). СОС забезпечує необхідний рівень контролю, обмеження та координацію різноспрямованої політичної активності елементів суспільства. Ефективність взаємодії цих елементів залежить від адекватності форм і засобів механізму СОС наявному типові особистості. Інакше кажучи, індивід має пройти шлях від покори нав'язаним йому стереотипам поведінки до усвідомлення необхідності такого типу поведінки, тобто має відбутися перехід від екстернального типу особистості до інтернального [62, с. 36–37].

Екстернальним є такий тип особистості, який спонукається і регулюється ззовні. Для нього головним критерієм у разі вибору форми поведінки є орієнтація на вимоги “авторитетів”, “значущих інших”, на яких екстернальний індивід покладає відповідальність за свою поведінку, цілком ідентифікуючи себе із соціумом.

Інтернальний тип – саморегульований, з переважанням внутрішніх соціокультурних регуляторів поведінки. Культурні норми і традиції, раніше засвоєні індивідом, стають внутрішньо притаманними орієнтирами поведінки такої особистості. Для інтернального типу переважною є орієнтація на зіставлення моделі власної поведінки із загальноприйнятою системою засвоєних і усвідомлених ним цінностей, норм, принципів, зразків. Йому притаманне почуття персональної відповідальності, автономія особистості стосовно громади.

Отже, особистість – це міра засвоєння (інтерналізації) соціальних відносин і міра активності, участі (віддачі, екстеріоризації) в життєдіяльності суспільства [121]. В нашому випадку шлях від засвоєння до активної участі є адекватним розвитку екстернально-інтернального типу особистості.

Згадані індивідуальні передумови засвоєння і передання певних політичних орієнтацій об'єднують поняттям “політична культура”, яке стало для науковців зручною ланкою від особистості до нації, держави, суспільства, партій.

Основні концептуальні уявлення про політичну культуру були розроблені американськими політологами Г.Алмондом, С.Вербою, Г.Пауеллом, котрі здебільшого дотримувалися функціоналістської течії. Політична культура, на їхню думку, це індивідуальні орієнтації стосовно політичних об'єктів. Такі орієнтації містять: 1) пізнавальні орієнтації – істинні чи хибні уявлення про політичні об'єкти й ідеї; 2) емоційні орієнтації – відчуття причетності, залученості до політичних об'єктів та подій; 3) оцінювальні орієнтації – оцінки політичних об'єктів, що передбачають певні стандарти [77, с. 7].

Чіткіше формулювання наведене в книзі “Громадянська культура”, написаній Г.Алмондом та С.Вербою: “Поняття “політична культура” вказує на специфічні політичні орієнтації – установки (attitudes) щодо політичної системи та її різних частин” [4, с. 124].

Аттитюд або соціальна установка є чи не головним елементом для дослідження регулювання соціальної поведінки. У нашому випадку політична установка є чинником психологічного механізму політичної ідентифікації особистості, про що докладніше йдеться у параграфі 2.4.

Алмонд і Верба розподіляють політичні орієнтації за об'єктами, до яких належить сам суб'єкт ("Я") і політична система. Політична система, своєю чергою, складається з трьох класів об'єктів:

- 1) органи влади, тобто законодавчі та виконавчі структури;
- 2) носії ролей, тобто президент, законодавці, чиновники;
- 3) зразки політичних дій, вчинки, рішення та їх виконання.

Але ключовим складником політичної культури особистості з огляду на ситуацію політичного вибору є політичні орієнтації-установки на самого себе ("Я") у контексті політичних відносин. Таке політичне самовизначення – вихідний момент політичного вибору, наприклад, під час голосування за певну партію на виборах або в разі участі у референдумі. Вибір як політична дія має своєрідну "точку опори" – усвідомлення себе, своїх координат у політичному просторі, отже і власних інтересів у сфері політики. Спочатку слід усвідомити, розпізнати своє "політичне Я", суб'єктивно "вбудувати" себе в архітектуру політичної системи. Від усвідомлення свого місця (становища) у структурі політичної системи суспільства, об'єктивної оцінки власних можливостей впливати на прийняття політичних рішень залежить і політична активність особистості. Після такого первинного самовизначення із подальшим усвідомленням своїх політичних інтересів відбувається своєрідне похідне, вторинне самовизначення, коли особистість визначає свою належність до всіх інших можливих об'єктів політичних орієнтацій, виокремлених Алмондом і Вербою (органів влади, носіїв ролей, зразків політичних дій). Мається на увазі, що особистість усвідомлює себе як прихильника або противника останніх (або свою нейтральність). Про явище ототожнення (ідентифікації) вже йшлося у параграфі 1.1. Детально цей феномен розглядатиметься у розділі 2. Зараз можемо обмежитися узагальненням світового і вітчизняного досвіду вивчення політичної культури особистості. Таке узагальнення буде корисним для теоретичного (в розд. 2) та емпіричного (в розд. 3) аналізу феномена політичного самоототожнення особистості.

У проекції політичних орієнтацій на політичну систему вимальовується особистісний політичний профіль індивіда-респондента. Масове вивчення таких профілів дає, на думку Алмонда і Верби, тип національної політичної культури. На підставі проведених американськими політологами досліджень була запропонована класифікація трьох "чистих" і кількох змішаних типів політичних культур [4].

Перший із "чистих" типів – "патріархальний", або як його ще називають "провінціалістський". У таких культурах немає диференціації політичних ролей, домінує початковий, недорозвинений стан політичних і соціальних уявлень та інтересів.

Другий тип – "підданський". Він характеризується зацікавленням сприйняттям політичної системи і пасивністю громадян щодо можливостей якось впливати на функціонування цієї системи. Але, на відміну від "патріархального" типу, "підданський" передбачає усвідомлення суб'єктами легітимності чи нелегітимності влади, емоційну оцінку її.

До третього типу – "активістського" – віднесено культуру, в якій індивіди не тільки сприймають й оцінюють політичну систему, а беруть активну участь у політичному житті незалежно від емоційного ставлення до політики.

Розглянуті "чисті" типи політичної культури в реальності не зустрічаються. У житті простежуються змішані типи: зокрема, патріархально-підданські, піддансько-активістські та інші.

Таку типологію запропонував Є.Головаха, який аналізує показники розвитку політичної культури, зокрема ті, що безпосередньо відображають залучення народу до сфери політичного життя суспільства:

- 1) інтерес до політики;
- 2) залученість до організованої громадсько-політичної діяльності;
- 3) політична ефективність (оцінка суб'єктом своєї здатності впливати на політичні події та рішення);
- 4) політичні орієнтації (підтримка певного політичного напрямку та відповідних політичних орієнтацій);
- 5) ставлення до держави та перспективи її розвитку у внутрішньополітичному та міжнародному аспектах [37, с. 100].

Результати соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України щодо показників розвитку політичної культури останніх років (див. табл. 1.6 – 1.9) засвідчують таке:

Таблиця 1.6

Інтерес населення України до політики (за даними опитувань 1994–2002 років), %

Міра зацікавленості	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Дуже цікавить	9,8	10,7	9,3	9,1	9,4	9,3	10,9	20,2	12,0
Певною мірою цікавить	62,5	59,7	60,0	62,0	63,2	63,9	67,1	65,5	68,7
Зовсім не цікавить	27,2	29,2	30,4	28,7	27,2	26,7	21,9	24,2	19,3

Джерело: Українське суспільство: десять років незалежності. – К.: Ін-т соціології НАНУ, 2001. – С. 587. Інформацію за 2002 рік взято з масиву даних “Українське суспільство – 2002”.

Таблиця 1.7

Ставлення населення України до політичних сил залежно від їхньої орієнтації на соціалізм чи капіталізм, (розподіл відповідей в опитуваннях 1994–2002 років), %

Судження	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Підтримую прихильників капіталізму	12,7	13,2	13,3	10,8	11,1	10,9	17,1	13,0	12,1
Підтримую прихильників соціалізму	22,1	22,5	20,1	20,9	23,6	23,4	22,5	23,6	27,5
Підтримую і тих, і тих, аби тільки не конфліктували	23,7	18,7	17,8	16,9	19,6	20,5	18,0	17,6	16,4
Не підтримую жодних	20,0	23,8	25,3	26,1	23,5	22,5	20,4	24,3	22,4
Інші відповіді	1,8	2,8	2,0	2,1	2,9	3,2	3,5	3,2	3,2
Важко сказати	19,3	19,1	21,6	23,1	19,4	19,2	18,5	18,4	18,4

Джерело: Українське суспільство: десять років незалежності. – К.: Ін-т соціології НАНУ, 2001. – С. 574. Інформацію за 2002 рік взято з масиву даних “Українське суспільство – 2002”.

Таблиця 1.8

Динаміка політико-ідеологічної самоідентифікації громадян України (1994–2002 рр.), %

Ідеологічні напрями	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Комуністичний	10,3	8,7	9,7	10,8	21,9	18,8	15,5	15,3	15,2
Соціалістичний	10,7	9,1	7,7	6,4	5,6	7,9	5,4	6,2	9,7
Анархістський і анархо-синдикалістський	0,6	0,2	0,2	0,1	0,3	0,2	–	–	–
Націонал-демократичний	6,4	5,2	6,1	4,9	6,2	5,0	7,5	6,7	6,8
Націоналістичний	2,0	1,5	1,3	2,8	2,9	1,3	2,3	2,1	2,0
Релігійний (фундаменталістський)	1,4	1,4	0,6	0,8	1,3	0,6	–	–	–
Соціал-демократичний	5,0	5,0	4,7	4,8	7,1	7,8	7,9	7,6	17,2

Ліберальний	1,9	0,8	2,7	1,6	1,3	1,3	1,0	0,9	0,8
Християнсько-демократичний	3,3	2,9	2,4	2,9	2,2	2,8	2,9	2,9	2,5
Інші	0,9	1,1	0,7	1,4	2,2	1,2	1,6	1,5	1,3
Ще не визначився	17,8	18,6	18,8	19,0	16,6	18,0	17,8	19,0	15,3
Не розуміюся на цих напрямках	27,6	31,4	32,1	32,3	20,7	23,8	24,9	24,8	16,4

Джерело: Українське суспільство: десять років незалежності. – К.: Ін-т соціології НАНУ, 2001. – С. 588–589. Інформацію за 2002 рік взято з масиву даних “Українське суспільство – 2002”.

Таблиця 1.9

Динаміка оцінок населенням стану та перспектив розвитку демократії в Україні (за даними опитувань 1991–1996), %*

Судження про демократію	Згодні			Не згодні		
	1991	1993	1996	1991	1993	1996
Україні потрібен такий самий тип розвитку, як і в західних країнах	56	54	49	12	18	30
Нині в нас такий самий тип розвитку, що й у західних країнах	6	4	5	57	74	78
У нашій країні демократія ніколи не зміцніє	12	23	25	42	46	48

* У таблиці не подано респондентів, котрі вагалися з відповідями.

Джерело: Головаха Є.І. Суспільство, що трансформується. Досвід соціологічного моніторингу в Україні. – С. 80.

1) тенденцію зростання інтересу до політики у 2002 році, пов’язану з парламентськими виборами, не можна розглядати як істотну для політичного життя України. Помірна зацікавленість більшості дещо зростає. За цією рисою політична культура українського суспільства наближена до відповідних показників у розвинених демократіях; 2) низький рівень залученості до діяльності громадських і політичних організацій свідчить про специфіку політичної культури українців (докладніше див. у параграфі 1.2); 3) низький рівень політичної ефективності громадян свідчить про специфіку об’єктивних та ментальних передумов, знову ж таки з певними змінами у 2002 році (докл. див. у параграфі 1.2); 4) найпоширенішою політичною орієнтацією залишається невизначеність, хоча в останні чотири роки, й особливо у 2002-му, цей сегмент дещо скорочується. Слід зазначити, що й досі найпоширенішою є комуністична орієнтація; 5) на середину 1990-х років помітно збільшився відсоток респондентів, не згодних із “західним напрямом” розвитку демократії у країні; не менш помітним є зростання впевненості в тому, що доморошена демократія не має нічого спільного із західними зразками. Почастішав скептичний прогноз щодо перспективи побудови демократії в Україні.

Запропоновані Є.Головахою критерії дуже близькі до тих, на яких ґрунтується типологія Г.Алмонда і С.Верби. Тому є підстави визначити типологію політичної культури українського суспільства як переважно “підданську” з елементами досить впливової “провінціалістської” складової масової політичної свідомості та поведінки [37, с. 110].

Досліджуючи політичну культуру народу України, треба зважати на історичні передумови формування громадянського суспільства. Українське суспільство, перебуваючи на орбіті впливу різних політичних систем, об’єктивно мало у своїй історії часи й розквіту, й кризи зародків інститутів громадянського суспільства [81; 90; 112]. Як зазначає Я.Грицак, змодернізувавши навколо себе геополітичний простір, українцям залишається змодернізувати себе, свій побут, спосіб мислення і політичну культуру. Головне – це “пов’язати розірвану нитку старої традиції з прагненням ввійти в постмодерний світ, не втратити внутрішньої стабільності, набравши руху вперед” [41, с. 327].

Повертаючись до наведеного вище визначення типології політичної культури України, звернемо увагу на те, що це визначення має риси оцінних суджень. Тобто виходить, що

політична культура, в якій не простежується елементів “активістського” типу, не інтерналізує принципів громадянського суспільства. І справді, як випливає з наведених соціологічних показників, українське суспільство, яке йде шляхом політичної модернізації, засвоює світові зразки демократії дуже повільно.

Утім, таке тлумачення політичної культури в оцінному ключі не враховує міри засвоєння задекларованих політичною елітою демократичних цінностей окремим індивідом. Тим паче, що задекларовані цінності асоціюються в населення із хаосом і соціально-економічною кризою в суспільстві. Існує думка, що “нетотожність масової та елітарної ціннісної свідомості в перехідний період є важливою передумовою не тільки збереження політичної стабільності держави, а й її економічного розвитку. Саме спроба відтворити в економічній моделі розвитку України подвійність, амбівалентність масової економічної свідомості (зберегти державний патерналізм за умов таких, що складаються стихійно, ринкових відносин) і довели українську владну еліту до економічного фіаско” [див.: 36, с. 24–28]. Тому перспективу побудови громадянського суспільства слід простежувати в політичних цінностях української еліти та її політичної волі.

Звісно, не можна недооцінювати результати соціологічних досліджень останніх років щодо політичної культури, але слід пам’ятати про феномен незбігу вербальної та реальної поведінки. Потрібні “вагоміші підстави, ніж “самозвіти” респондентів, отримані в їхніх відповідях на прямі запитання анкети” [37, с. 112–113]. Іншим недоліком дослідження політичних установок населення 1990-х років є те, що впродовж цих років так і не відбулося структурування суспільства. Свідченням цього є те, що найпоширенішою політичною орієнтацією в більшості регіонів України залишається непевна орієнтація, коли індивід не здатний визначити власну думку стосовно політичної спрямованості розвитку суспільства.

Критики фіксують однобічну залежність методології Алмонда від біхевіоризму у вивченні політичної культури. Недоліком біхевіоризму є те, що підтримка офіційної політики населенням доводилася просто існуванням і функціонуванням конкретних владних інститутів. Часто реальність існування певної політичної культури доводилася на прикладі характерного для неї типу поведінки, а останній, своєю чергою, пояснювався специфікою самої політичної культури [91].

Ще одним недоліком такої моделі політичної культури було перебільшення міцного зв’язку між політичними інститутами і політичною культурою, що вже просто залишало незрозумілим існування в системі альтернативних політико-культурних цінностей. Більше того, політичні процеси у Східній Європі наприкінці ХХ століття цілком спростували це твердження. Отже, українську політичну культуру принципово не можна обмежувати фрагментарно-бездержавними традиціями. Тому “традицію” взагалі не можна ототожнювати з наявною політичною дійсністю.

Доказом цього можуть послугувати праці з дослідження політичної культури Німеччини, які показали, що однобічні висновки легко спричиняють помилку. Адже вчені попервах відзначали, що патріархальна, авторитарна сім’я в Німеччині зумовила сталу тенденцію до розвитку тоталітарних цінностей, але після Другої світової війни довелося констатувати, що в німецькому суспільстві панує демократична, активістська політична культура [94].

Алмонд вважає, що такі блискавичні трансформації у політичній культурі мають місце лише внаслідок історичних подій катастрофічного або кардинального характеру на кшталт військового краху, окупації, проголошення незалежності, революції тощо. З Алмондом не згоден американський політолог Н.Петро, котрий вважає, що різке і повномасштабне перетворення фундаментальних цінностей і вірувань неможливе без того, що певний сегмент існуючої політичної культури формується під безпосереднім впливом ідей, які в результаті трансформації системи стають домінантними і панівними [91].

Передача політичної культури від одного покоління до наступного становить процес політичної соціалізації (див. параграф 2.2) або те, що в цьому контексті західні соціологи та політологи називають “культурною трансмісією” [127]. “Культурна трансмісія” може

відбуватися трьома шляхами. Перший шлях – це підтримка і збереження наявної політичної культури, що досягається переданням політичних поглядів, норм, цінностей, орієнтацій від старшої генерації молодій: батьки – дітям, вчителі – учням тощо. При цьому старша генерація виступає у ролі контролера за виконанням цього процесу.

Другий шлях – перетворення і переробка попередньої і теперішньої політичної культури. Цей шлях зумовлений постійними змінами, які відбуваються в політичній, економічній та соціальній структурі суспільства. Основним елементом соціалізації тут є політичні партії, держава та ЗМІ.

Третій шлях – створення нової політичної культури. Цим шляхом переважно йдуть країни, які вперше здобули політичну незалежність і які ще не підготовлені до сприйняття загальної культури (мається на увазі західна культура. – *O.P.*)

На перший погляд, Україна прямує саме третім шляхом, оскільки її поступ розглядається як паралельний рух до державності та демократії. Але в реальному вимірі ми бачимо, що створення абсолютно нової політичної культури неможливе. Потрібна ціла низка передумов та обставин, щоб таке сталося. Оскільки українське суспільство зараз перебуває у смузі трансформації, слід зважати на другий шлях: кардинальна еволюція економічної, соціальної, політичної структур з урахуванням історичного підґрунтя та прискореним становленням громадянського суспільства. Це можливе в разі політичної структуризації суспільства, за умов зміцнення політичних партій та політичних виборів на пропорційній основі. Лише за таких умов у країні істотно поменшає політично неідентифікованих громадян. Пропорційна основа виборів дає змогу сформувати уряд, який певною мірою відображатиме суспільні настрої та відповідні ідеологічні цінності. Все це вможливить реальний контроль над органами влади і більш-менш чіткий вплив на державу. Тільки тоді “культурна трансмісія” буде ефективною, тобто рівень морально-політичної правоти режиму певним чином збігатиметься із особистими морально-політичними якостями індивіда, його власним розумінням того, що є справедливим і правильним у політичній сфері.

Для ґрунтовного розуміння специфіки становлення громадянського суспільства в Україні варто скористатися методом теоретичної типології: суспільство розглядається на підставі характеристик, що виявляються безпосередньо в особі.

Найавторитетніше концепцію “модальної особистості” викладено наприкінці 1960-х років американськими політологами А.Інкельсом і Д.Левінсоном. На їхню думку, не можна говорити про одну “модальну особистість”, в якій виявляє себе національний характер. У будь-якому суспільстві можна знайти 5–6 різновидів національного характеру. Відповідно існує така сама кількість соціопсихологічних, соціокультурних груп, кожна з яких охоплює від 10–15 до 30% населення цієї країни. Тому саме концепція Інкельса-Левінсона дасть змогу врахувати і наявність етнографічних субкультур, і специфіку регіонів, і соціальну диференціацію [94]. Подібний особистісно-типологічний підхід для вивчення етнічної самоідентифікації особистості пропонує М.Шульга [146, с. 8–15].

Особистісно-типологічний підхід полягає в тому, що політична культура розглядатиметься через характеристики, що виявляються безпосередньо в особі. Саме належність людини до соціальної групи, її політична залученість формують у неї стійкі риси, які стають типовими для певної групи суспільства. Виходячи з цього, політичну культуру слід розглядати крізь призму моделі типової особистості (або кількох типових особистостей).

Процес демократизації створив передумови для формування демократичної свідомості суспільства й особистості. Проте непослідовність і суперечливість переходу від тоталітаризму до демократії зумовили виникнення “перехідного типу” особистості, який характеризується психологічною амбівалентністю – подвійним суперечливим ставленням до перспектив розвитку суспільства. Звідси і феномен існування особистості та суспільства у двох ціннісно-нормативних світах, що ідеологічно не перетинаються [33, с. 121–122; 117, с. 193–195]. Існують такі типові форми вияву амбівалентного типу особистості:

- конформно-амбівалентний тип особистості. Така особистість некритично сприймає будь-які соціально-політичні зміни, а також підтримує політичні рішення, лідерів і організації, що взаємно виключають одне одне. Така свідомість не може довго зберігатися без руйнівних соціальних і психологічних наслідків для особистості й суспільства;
- нігілістично-амбівалентний тип особистості. Заперечує будь-які варіанти суспільного розвитку, негативно ставиться до будь-якої організованої політичної сили. Така свідомість чинить опір будь-яким спробам вивести суспільство з кризи перехідного періоду, її стихія – це поглиблення кризи. За умов тривалої кризи цей тип набуває масового поширення. Переважання таких реакцій призводить до відмови від політичного життя в усіх його формах, крім стихійного висловлювання невдоволення та протесту;
- мозаїчно-амбівалентний тип особистості. Такий тип поєднує елементи демократичної свідомості, яка щойно формується, й тоталітарних структур, які поступово руйнуються. До того ж основний конфлікт мозаїчної свідомості полягає у суперечності між демократичним ідеалом і реальним змістом, темпами і масштабами демократизації, що породжує намагання будь-якими засобами прискорити цей процес, зокрема й засобами із добре засвоєного тоталітарного арсеналу – нетерпимістю та посиленням боротьби з “ворогами демократії”.

Усе це переплітається із національно-культурними та геополітичними орієнтаціями, що, своєю чергою, накладає відбиток на типи свідомості. Якщо переважання конформно-амбівалентної свідомості призводить до авторитарної форми правління, а переважання нігілістично-амбівалентної – до бунту й диктатури, то переважання мозаїчної свідомості веде до демократичної еволюції, бо в такій свідомості ідеологічні стереотипи минулого поступово руйнуються, тоді як демократичні сприймаються дедалі частіше.

Висвітлені структурні й змістовні особливості політичної культури особистості (насамперед проаналізовані типи політичних культур і типи особистості в суспільстві, що трансформується) стосуються й таких (найважливіших у контексті нашої теми) складників політичної культури, як політичні самовизначення (ідентифікації, ототожнення). Політична культура особистості в суспільстві, що трансформується, має аномічний, змістовно суперечливий характер. Це відбивається на політичному самовизначенні (самоототожненні) особистості, а отже, й на політичній структуризації, що є умовою становлення громадянського суспільства. Політичні самовизначення (ідентифікації) за логікою теж мають аномічний, суперечливий, неоднозначний і хронологічно тривалий характер, оскільки на них впливають, з одного боку, інші складники політичної культури (раніше засвоєні політичні цінності, норми, традиції, взірці поведінки), з іншого – реальні, наявні саме тепер політичні об’єкти (різні складові політичної системи – політичні ролі, структури, носії ролей, ситуації тощо), стосовно яких політично самовизначається особистість. З огляду на виняткову важливість феномена політичної культури особистості, що виступає вагомим чинником розбудови громадянського суспільства, на часі детальне теоретичне й емпіричне дослідження цього феномена.

РОЗДІЛ 2

ПОЛІТИЧНА САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ

2.1. Теоретичні підходи до вивчення політичної самоідентифікації особистості

Процес ідентифікації пов'язують насамперед із пізнанням людьми їх власних соціальних зв'язків та спільною життєдіяльністю. Як зазначав Б.Поршнев, ідентифікація у первісних людей проходила через психологічний механізм формування "Ми". "Ми" – це не просто усвідомлення реального взаємозв'язку, повсякденного "зчеплення" відомої кількості індивідів. "Ми" усвідомлюється через антитезу, через контраст "ми" – це ті, котрі не "вони". Тільки відчуття, що є "вони", породжує бажання самовизначитися щодо "них", відокремитися від "них" як "ми" [103, с. 81–82]. Результатом ідентифікації є ідентичність, у нашому випадку – соціальна, яка, на думку І.Кона, означає "систему властивостей, завдяки яким особа стає соціальним індивідом, членом певного суспільства або групи, і передбачає поділ (категоризацію) індивідів за їх соціально-класовою належністю, соціальними статусами й засвоєними ними соціальними нормами; коли такий поділ робиться зовні, йде від суспільства, його називають об'єктивним, коли ж його здійснює сам суб'єкт, у термінах "ми" і "вони" – суб'єктивним" [57, с. 28–29].

У довідникові "Соціологія: короткий енциклопедичний словник" вказано: "Ідентифікація соціальна – пізнавальний спосіб встановлення тотожності, подібності речей, процесів, осіб, що означає розумові операції з зовнішніми стосовно суб'єкта, який пізнає, об'єктами. Ідентифікацією називають також і процеси, що пов'язані із сферою самосвідомості, самопізнання особи: ототожнення себе з іншими, уявлення іншої людини як продовження себе, перенесення себе на місце іншого" [116, с. 197].

Слід згадати й методологічну проблему диференціації термінів "ідентифікація" і "самоідентифікація". На думку О.Швачко, перше поняття за смыслом вбирає у себе сутність другого, оскільки ідентифікація – це феномен ототожнення суб'єктом себе зі зразком [115, с. 13]. Якщо враховувати весь комплекс дій ідентифікацій, тобто і проєктивну модель, і механізм відтворення, і емпатію (співпереживання, співвідчуття за іншого як за самого себе), то очевидним є факт акцентування терміном "самоідентифікація" тільки окремих моментів у розпізнанні "Я" і "не-Я". Самоідентифікація здійснює активну регуляцію індивідуального пізнання.

Самоідентифікація, на думку М.Шульги, має два смислові відтінки. Один із них має зовнішню спрямованість. Він пов'язаний із відповіддю на питання "Хто я є?", зі з'ясуванням, фіксацією свого становища в системі суспільних, соціально-політичних, моральних ставлень до минулого, сучасності й майбутнього. Інший смисловий відтінок спрямований всередину на себе. Він віддзеркалює відчуття своєї безперервності, послідовності, тривалості у часі, відчуття власної зібраності в єдину психологічну цілісність [див.: 146, с. 8–15].

У нашому випадку проблема політичної самоідентифікації постає перед особистістю не лише як пізнавальна, а й як життєво-практична, бо особистість упродовж свого життя намагається ототожнювати себе як "нормальну людину", тобто зі зміною референтних, значущих для себе індивідів, груп, інститутів, цінностей, орієнтацій особистість самоконструює "Я–концепцію" з урахуванням власного самопочуття.

Е.Фромм розрізняв еґо-ідентичність із "Я" – ідентичністю або самоідентичністю. Він зазначав, що переживання свого еґо – це переживання себе як речі, відчуття всього того, що я маю. Тобто переживання еґо та еґо-ідентичності пов'язані з поняттям володіння: "Я володію "собою" подібно до того, як я володію іншими речами. Ідентичність із "Я" або самоідентичність переносить нас у царину буття, а не володіння. Я є "Я" лише в тих межах, в яких я існую як жива істота, що має інтереси, співвіднесена з іншими, активна у межах досягнення єдності між уявленнями (про мене з боку інших, а також самоуявленнями) і глибинною сутністю моєї особистості" [134, с. 181].

Тому в нашому випадку політична самоідентифікація особистості – це процес солідаризації індивіда із політичним лідером, певною політичною спільнотою, ідеологією соціальної групи, її політичними символами. Ідентифікуючись, особистість бере на себе певну політичну роль із обов'язковим набором прав, привілеїв та обов'язків, засвоює й відтворює політичні цінності, погляди, ідеали.

Велику кількість теорій соціальної ідентифікації можна пояснити міждисциплінарністю цієї проблеми. Відмінність між соціологічним і психологічним розглядом її перш за все визначається першочерговістю соціальних чи індивідуальних детермінант.

Соціологічний підхід до проблеми пов'язаний із вивченням соціально-культурних детермінант формування політико-групових солідарностей. Він аналізує залежність індивідуальної та групової політичної ідентифікації від об'єктивного економічного, соціального і демографічного статусу людей. Зокрема, К.Маркс, визнаючи особистість як соціальну якість людини, надавав вирішального значення економічним структурам і взаємозв'язкам, які диктують певну оцінку соціального простору [74, с. 59]. Тобто марксизм пояснює політичний світогляд і поведінку класовим становищем та класовими інтересами людей (або недостатньо розвиненою класовою свідомістю, якщо така залежність чітко не простежується), причому панівний клас привласнює право нав'язувати власне тлумачення реальній політичного буття, оскільки він контролює засоби духовного виробництва.

Адекватність марксистського підходу для пояснення багатьох конкретних ситуацій класової солідарності не викликає сумніву. Представники вищих класів, ідентифікуючи себе зі своїми соціальними групами, обирають консервативні політичні орієнтації, позаяк зацікавлені у збереженні існуючих порядків. Представники нижчих верств долучаються до реформістських орієнтацій, сподіваючись, що реформи змінять їхнє становище. Однак можна назвати не менше ситуацій, у яких не спрацьовує “класова” схема, а парадоксально, з точки зору марксизму, діє зворотний механізм. “Класовий” принцип не може пояснити, чому в 60-70-х роках ХХ століття в країнах Заходу молодь із буржуазного середовища активно виступала проти норм буржуазного способу життя. А приміром, англійський робітничий клас з кінця 1970-х років частіше масово підтримував консерваторів, ніж “класово” ближчу робітничу партію лейбористів. Така “класова” непередбачуваність політичної ідентифікації пояснюється не тільки умовами політичного плюралізму. На думку В.Ядова, формується новий “постмодерністський” тип групових солідарностей, де все вельми амбівалентне, нестале, безвекторне [150, с. 36].

У цьому ключі слід згадати й загальносоціологічний підхід П.Бурдьє [18]. Однак Бурдьє акцентує увагу на активній позиції соціального “агента”, залученого до мережі соціальних взаємин, у рамках яких він прагне розширити “поле” свого впливу – мережу відносин між об'єктивними позиціями соціальних діячів, яка існує незалежно від індивідуальної свідомості та волі. Соціальний “агент” досягає цього завдяки “габітусу” – своєрідному “символічному капіталу”, набутому соціальному статусу й індивідуальним можливостям. Габітус – це ментальні або когнітивні структури, за допомогою яких люди живуть у соціальному світі, спрямовуються у своїх діях, це набір схем, через які люди сприймають, розуміють і оцінюють світ. Габітус формується в результаті тривалого зайняття певної позиції, розташування в соціальному світі. Ця позиція залежить від індивідуальних, неповторних рис людини. Групи й спільноти, з якими індивід ідентифікується, наділені подібними габітусами.

Ідентифікація індивіда з великою соціальною групою є одним із важливих різновидів політичної ідентифікації. Групова ідентифікація індивіда полягає в окремішності не тільки індивідуальній, а й груповій, потребує у своєму власному “ми” належності до певного соціального середовища. Під впливом макрогрупової ідентифікації формуються і політичні преференції. Слід зазначити, що такі симпатії не формують чітку політичну ідентичність, а лише окреслюють межі її вибору. Так, люди, які ідентифікуються із групою власників, навряд чи ідеологічно ідентифікуватимуться із партіями чи групами, які закликатимуть скасувати приватну власність, підвищити податки на прибуток тощо.

Утім, було б некоректним ототожнювати марксистський підхід до проблеми політичної ідентифікації із підходом П.Бурдьє. Бурдьє вважає, що габітус не є фіксованим [18, с. 87], а в сучасних суспільствах групова ідентифікація особистості здебільшого плюралістична, тому індивід зазвичай ототожнює себе не з однією, а з кількома великими групами: етнічною, мовною, демографічною, регіональною, поселенською, професійною, культурною, конфесійною тощо. В.Тихонович, досліджуючи проблему соціальної солідарності в кризовому суспільстві, звертає увагу на значущість мовно-культурного чинника при з'ясуванні специфіки функціонування консолідаційних феноменів у різних етнокультурних групах. Він зазначає, що за абсолютною більшістю показників оцінки російськомовних українців і російськомовних росіян практично не відрізняються. Натомість позиція україномовних українців суттєво відрізняється від двох інших груп [121]. Тому вибір політичної орієнтації пов'язаний із відносною значущістю однієї із цих груп для суб'єкта: на нього впливає ідентифікація з тією групою, з якою він зараз відчуває найбільшу психологічну близькість. Пріоритет групи також залежить від соціально-структурних характеристик політичної культури країни. Зокрема, С.Веселовський відзначає, що громадянська ідентифікація мешканців України безпосередньо пов'язана із політичними перевагами [19]. Тобто, знову ж таки референтна група справлятиме вплив на формування політичних орієнтацій індивіда.

Адекватною цим підходам є соціологічна (статусна, соціально-демографічна) теорія електоральної поведінки М.С.Ліпсета та С.Роккана. Вони обґрунтували “генетичну модель” формування партійних систем і відповідних груп виборців, вирізнивши чотири типи соціальних розмежувань, які найбільшою мірою впливають на політичну ідентифікацію: між власниками і робітниками; між містом і селом; між різними етнокультурними та релігійними групами; між центром та периферією. Так, у розвинених країнах із високим рівнем життя і, головне, соціальною однорідністю населення (Велика Британія, країни Скандинавії) класово-статусні чинники доволі сильно впливають на політичну ідентифікацію й електоральну поведінку. А в країнах, де історично склалися суттєві етнокультурні та релігійно-конфесійні розбіжності (Нідерланди, Бельгія, Швейцарія, Австрія, меншою мірою – Німеччина та Франція), більшим є вплив релігійно-етнічних чинників [див.: 21, с. 154–157].

Отже, підсумовуючи розгляд соціологічних підходів до проблеми політичної ідентифікації, зазначимо таке: 1) суспільство встановлює індивідові соціально-політичні рамки солідаризації; 2) соціальний статус та класова ідентичність особи визначатимуть політичну ідентичність; 3) індивід ототожнює себе із кількома групами, найзначущіша з яких справлятиме вирішальний вплив на політичну ідентифікацію; 4) значущість групи залежить від особливостей соціальної структури суспільства.

Психологічний підхід активізує питання про взаємодію процесів ідентифікації з базисними потребами особистості: в самозбереженні, самостверженні, самовираженні, потребі в захисті від оточуючих, потребі включення особистості в соціум, а також у потребі відлучення від нього.

Проблему самоідентифікації особистості найпереконливіше сформулював З.Фрейд. Власне, Фрейд уперше ввів до категоріального апарату психології поняття “ідентифікація” [133]. На певному етапі (а саме віком від п'яти до семи років) для приборкання так званого Едіпового комплексу хлопчик починає ідентифікувати себе із батьком, опановуючи конгломерат цінностей, моральних норм, установок, моделей статевої поведінки, які вимальовуються для нього, і які означають бути чоловіком [130].

Проте пізніше Фрейд почав використовувати поняття “ідентифікація” для аналізу групових явищ [131]. Фрейд вважав, що позитивне ставлення до представників власної групи й негативне ставлення до членів інших груп – це два боки одного й того самого явища, а механізми формування групової згуртованості і групової ворожості вчений виводив із Едіпового комплексу. Саме амбівалентне, подвійне, емоційне ставлення хлопчика до батька (і любов, і ненависть) переноситься на соціальну взаємодію: прихильність до батька та ідентифікація з ним трансформується в ідентифікацію із лідером своєї групи та прихильність

до її членів, а почуття суперництва, ворожості та агресії переносяться на членів “чужих” груп.

Отже, ідентифікація з лідером групи, зокрема й політичної, є, за Фрейдом, підґрунтям формування групи і одним із пізніх варіантів подолання Едіпового комплексу. Таким чином, політичні відносини у класичному психоаналізі трактуються як результат спрацювання індивідуально-мотиваційних чинників.

Не зайвим буде нагадати, що З.Фрейд спільно з американським дипломатом У.Буллітом використовував психоаналіз і фрейдівську теорію особистості для політичних досліджень. Вперше було створено політичну психобіографію американського президента В.Вільсона [132]. Представники так званого правого психоаналізу (Г.Лассвел, Дж.Барбер, А.Ф.Девіс) намагалися в тих чи тих психічних і психопатологічних рисах особистості углядіти причину її політичних дій та рішень. Представники лівого психоаналізу (Е.Фромм, Т.Адорно, Г.Маркузе, А.Лоренцер) досліджували кризу ідентифікації молоді, конфлікт батьків і дітей, розрив цінностей офіційної політики і пересічних громадян, виникнення нових типів політичної свідомості [143].

Важливий аспект застосування ідей психоаналізу в дослідженнях політики – це концепція політичної особистості, розроблена Г.Лассуеллом [60]. Формула, яка висвітлює поняття політичної особистості, містить три компоненти. Перший компонент – p – означає приватні мотиви індивіда в тому вигляді, в якому вони виховані й організовані стосовно сім’ї на ранньому етапі розвитку особистості. Конкретними прикладами Лассуелл ілюструє думку про те, що примітивні психологічні структури й далі функціонують всередині особистості вже після того, як періоди дитинства хронологічно пройдено. Особливе значення вчений приділив ненависті в політиці, прагнучи довести, що найважливіший приватний мотив – це пригнічена і могутня ненависть до влади, ненависть, що дістає часткове відбиття і пригнічення стосовно батька. Друге поняття – d , за допомогою якого формула описує переміщення приватних мотивів від сімейних об’єктів до суспільних. Пригнічена ненависть до батька може бути спрямована на конкретних політиків і багатих людей. Разом із тим, від гармонійних відносин із батьком у сім’ї суттєво залежить успішне подолання ненависті від приватних об’єктів до суспільних. Третій символ – r – означає раціоналізацію перенесення в термінах суспільних інтересів. Конкретним прикладом сьогодення може бути моральне засудження відомих підприємців, які створили свій капітал не виробленням матеріальних цінностей, а за допомогою всіляких афер.

Загальну формулу, що відбиває фази становлення всебічно розвиненої політичної особистості, Лассуелл бачив так:

$$p \} d \} r - P,$$

де p – приватні мотиви, d – перенесення на суспільний об’єкт; r – раціоналізація в термінах суспільного інтересу; P – політична людина; $\}$ – перетворення.

На відміну від класичного фрейдизму, у послідовників Фрейда, і насамперед в Е.Еріксона, інтерпретація поняття ідентифікації разом із поняттям “ідентичність” зазнає серйозних змін. У своїй епігенетичній концепції розвитку особистості Еріксон звернув увагу на проблему динамічного аспекту ідентифікації. У ній розглянуто послідовну зміну об’єктів ідентифікації у часі та просторі в процесі формування особистості [148].

Юність, на яку припадає п’ята стадія у схемі життєвого циклу Еріксона, вважається дуже важливим періодом у психосоціальному розвитку людини. Вже не дитина, але ще не дорослий, підліток наражається на різні соціальні вимоги та нові ролі. Новий психосоціальний параметр, що з’являється в юності, на позитивному полюсі виступає у вигляді еґо-ідентичності, на негативному – у вигляді хаотичного поєднання ролей. Еріксон наголошував психосоціальну сутність еґо-ідентичності, звертаючи увагу на конфлікт всередині самого еґо – тобто конфлікт ідентичності й хаотичного поєднання ролей. Увагу здебільшого прикуто до еґо й до того, як суспільство впливає на нього. На думку Еріксона,

інтеграція, що виникає у формі его-ідентичності, це більше, ніж сума ідентифікацій, набутих у дитинстві. Відчуття его-ідентичності – це зростаюча впевненість індивіда в тому, що його здатність зберігати внутрішню тотожність і цілісність узгоджується з оцінкою його тотожності і цілісності з боку інших [149].

За Еріксоном, підґрунтя благополучної юності й досягнення інтегрованої ідентичності закладається в дитинстві. Однак розвиток особистої ідентичності відбувається під сильним впливом тих соціальних об'єктів, з якими вони себе ідентифікують. Надмірна ідентифікація із популярними “героями” (кінозірками, спортсменами, рок-музикантами) або представниками контр-культури (революційні лідери, кримінальні авторитети, “бритоголови”) деформують розвиток ідентичності. Тому політичну самоідентифікацію особистості слід розглядати в контексті як індивідуальної, так і соціальної ідентифікації.

Представники символічного інтеракціонізму звертали увагу не лише на чітко встановлені суспільством рольові позиції, а й на активне конструювання їх: самоідентифікація індивіда – це безперервний комунікативний процес, під час якого індивід розрізняє об'єкти, оцінює їх, надає їм значення і вирішує, як діяти на основі цих значень. Саме під час символічної взаємодії соціальні явища набувають сенсу, а об'єкти – значення.

Емпірично це можна дослідити завдяки тесту Куна-Макпартленда “Хто Я”, в якому респондент, розмірковуючи над власним набором ідентичностей, може використати як традиційні рольові конструкції, так і сконструйовані ним самим [63].

Концепцію соціальних ролей як структурного компонента особистості можна вважати найвагомішим внеском символічного інтеракціонізму в розвиток проблеми ідентифікації. Соціальна роль, засвоєна людиною, немовби моделює її потреби та очікування і стає своєрідною призмою, крізь яку індивід сприймає суспільно-політичну діяльність. Наприклад, на пострадянському просторі частина населення дотримується реформістської орієнтації, оскільки бачить у нових різновидах діяльності й способі заробітку, пов'язаних із реформами, засіб подальшого комфорту та поліпшення матеріальної бази сім'ї.

Представник “процесуального інтеракціонізму” Р.Дженкінс зазначає подібність процесів самоідентифікації та соціальної ідентифікації. Він вважає, що їх слід розглядати як два боки одного процесу. Уявлення про “Я” як про постійний синтез одночасно внутрішніх самовизначень і зовнішніх визначень людини значущими іншими послугувало вихідним для створення Дженкінсом “моделі зовнішньо-внутрішньої діалектики ідентифікації” як процесу, в якому створюються обидві ідентичності – особистісна та соціальна [див.: 28, с. 31–43].

У цьому аспекті суттєвим є виокремлення Дженкінсом понять “номінальна ідентичність” та “віртуальна ідентичність”. Номінальна ідентичність – це своєрідна “маска подібності”, яку можуть носити всі, й так звана “парасолька солідарності”, під якою всі можуть сховатися. Подібність – це соціальна конструкція із символів. Під загальною “парасолькою” символів може критися розмаїття. Натомість реальна практика в спільноті, коли подібність стає реальною, – це віртуальна ідентичність, яка може бути нескінченно індивідуальною. Тобто головна відмінність між цими поняттями полягає в тому, що люди можуть поділяти однаково номінальну ідентичність, але вкладати різний зміст у цю ідентичність, отже, й поводитися по-різному.

На нашу думку, доробок Дженкінса можна використати для пояснення різних електорально-поведінкових парадоксів, що нерідко трапляються у політичній практиці. Скажімо, в одній ситуації спрацьовує номінальна ідентичність, а в іншій, близькій за хронологією, – віртуальна. Постає питання – як і якими засобами особистість задовольняє потребу в різноманітних ідентичностях.

Широкі можливості для пояснення механізмів соціальної ідентифікації закладені у когнітивній психології. Теорія соціальної ідентичності П.Таджфела вказує на істотний вплив концептуалізації, осмислення і спрощення соціальних взаємозв'язків у зрозумілих індивіду

категоріях [див.: 28, с. 43–50]. Теорія ґрунтується на трьох когнітивних процесах – соціальній категоризації, соціальній ідентифікації та соціальному порівнянні.

Таджфел доводив, що кожному індивідові властиво членувати світ на категорії взагалі й на соціальні категорії зокрема, тобто здійснювати соціальну категоризацію. При цьому індивід намагається співвіднести самого себе із виокремленими категоріями і вписати себе в цю систему, тим самим ототожнюючи себе із певними соціальними групами, тобто здійснюючи соціальну самоідентифікацію. Сукупність усіх соціальних ідентифікацій, які, використовує індивід під час самовизначення, називають соціальною ідентичністю. Це постулювання доцільно використати в нашому дослідженні: адже індивід може здійснювати кілька політичних ідентифікацій, співвідносити себе із ними, внаслідок чого формуватиметься певна загальна політична самоідентичність.

Ще один механізм самоідентифікації особистості пропонують представники “гуманістичної психології”. Засновник цього напряму А.Маслоу розміщує потреби людського існування на п’яти ієрархічних рівнях: нижчий рівень – фізіологічні потреби, далі йде потреба у безпеці, потреба у любові, потреба у повазі та самоствердженні, вищий рівень – потреба в самоактуалізації (тобто в розкритті закладених у людині потенцій і здібностей, зокрема потреба в належності до спільноти). На кожному рівні поведінка детермінується потребами цього рівня. Будучи задоволеними, вони поступаються місцем потребам вищого рангу. Потреби всіх рівнів вроджені або інстинктивні [76]. Звідси виходить, що механізм політичної самоідентифікації індивіда (через самоактуалізацію потенцій людини, які відповідають за “політичні потреби”) спрацьовуватиме лише за умови задоволення нижчих потреб за ієрархією Маслоу. Це дещо спрощене тлумачення людської поведінки не можна сприймати як основу механізму політичної самоідентифікації: римський плебс вимагав не тільки хліба, а й видовищ; або як пояснити надмірну заполітизованість нижчих верств у роки революцій. Утім, описана Маслоу залежність механізму пробудження вищих потреб від задоволення “нижчих” потреб у деяких випадках цілком реальна, особливо стосовно громадянської активності індивіда. Так, характеризуючи низьку залученість сучасних українців до організованих форм громадської активності, Є.Головаха вказує на несприятливі умови: щоб елементарно вижити за умов економічної кризи, безробіття, затримок зарплатні, люди докладають максимальну кількість енергії та часу, тим самим не залишаючи місця для інших справ [37, с. 102].

Спираючись на погляди Маслоу, політичний психолог Р.Інглхарт досліджував мотивальну роль потреб особистості під час процесу політичної ідентифікації [158]. Він спробував пояснити зрушення у політичних пріоритетах населення країн Заходу в 60–70 роках ХХ століття. Всю сукупність соціально-психологічних змін Інглхарт звів до конфлікту двох протилежних систем цінностей – “накопичувальної”, або “матеріалістської” та “постматеріалістської”. Здійснивши низку досліджень, він з’ясував, що носіями постматеріалістських цінностей (створення привітнішого і менш безликого суспільства, поширення активної й індивідуальної участі в суспільно-політичному житті) є люди (особливо молоді) із заможних середніх верств. Відповідно, головною психологічною причиною появи таких цінностей є задоволення матеріальних потреб. Але подальша економічна криза кінця 1970-х – початку 1980-х років дещо загальмувала зростання нових нематеріальних потреб. Проте, якщо у 1970–1971 роках, за часів перших досліджень Інглхарта, чисельна перевага представників матеріалістських пріоритетів становила співвідношення 4:1, то на початку 1990 року це співвідношення різко змінилося – 4:3 [52]. Отже, бачимо, що схема Інглхарта є одним із доказів реального функціонування механізмів динаміки потреб у постмодерному суспільстві.

Інший представник “гуманістичної психології”, С.Реншон, здійснив кореляцію між рівнем особистого контролю і відчуженістю щодо політики, а також схильністю до екстремізму та насилля [160]. Рівень особистого контролю Реншон вимірює ступенем довіри до уряду; довіру в цьому разі він розглядає не як сліпу віру, а як засвоєння людиною політичної діяльності, психологічного включення в неї, що дає змогу сприймати її як сферу власного

контролю. Однак ця методологія залишає нез'ясованим те, якою мірою недовіра до влади та політична фрустрація зумовлені особистими чинниками, а якою мірою – об'єктивними особливостями представницької демократії. Знову ж таки, як пояснити спалахи політичної активності, що спостерігаються у здавалося б “сплячих” суспільствах. Утім, підхід Ренсона певною мірою пояснює феномен політичної “неідентифікованості” громадян, особливо в Україні.

Для розкриття психологічних механізмів ситуативної політичної ідентифікації особистості розглянемо різновид біхевіоризму – соціальний біхевіоризм, або школу “соціального научіння”, започатковану А.Бандурою і Р.Волтерсом. Вони відступили від класичних канонів біхевіоризму з його двочленною схемою “стимул – реакція”, й увели в цю формулу третій, проміжний член – установку [143, с. 111]. До цієї моделі вдавалися чимало політичних дослідників, особливо у царині електоральної поведінки. Політична установка справді є конче важливим, можна сказати, пусковим механізмом політичної самоідентифікації і поведінки особистості.

Таким чином, аналіз соціально-психологічних підходів до проблеми політичної ідентифікації дає підстави для таких висновків: 1) політична ідентифікація зумовлена глибинною потребою особистості у визнанні з боку “значущих інших”, у груповому захисті, вже з боку “своїх” – референтних політичних груп і спільнот; 2) ідентифікація з політичними групами, партіями – результат не тільки міжособистісної, міжгрупової взаємодії, а й категоризації, осмислення безпосередніх чи опосередкованих взаємовідносин між групами і спільнотами в доступних індивідові поняттях.

Соціально-психологічний підхід дістав відображення в теорії експресивної поведінки виборців (або теорії “ідентифікації із партією”), розробленій колективом дослідників Мічиганського університету під керівництвом А.Кемпбелла [156]. За цією теорією, прихильність індивіда до певної політичної партії або політичного лідера пояснюється сильною психологічною потребою виявити свою належність до тієї чи тієї групи. Норми такої прихильності формуються під час політичної соціалізації у сім'ї, найближчому оточенні. Тому індивід у країнах із усталеною демократичною системою виборів часто голосує за ту партію, за яку голосували його родичі, найближчі друзі. Ідентифікація з партією виступає як важлива індивідуальна цінність, всупереч якій людина не піде, навіть якщо цього вимагатимуть її власні інтереси. Проведені у США соціологічні дослідження довели, що виборці нерідко приписують власні уподобання партіям, з якими вони ідентифікуються, і зовсім не переймаються тим, чи відповідають їхні уявлення реальності.

Аналіз різних теоретичних підходів показує, що кожна окремо взята теорія в чистому вигляді (і соціологічна, і соціально-психологічна) не здатна цілісно пояснити всі особливості політичної солідаризації та політичної орієнтації індивіда. Тому постає потреба теоретичного синтезу або доповнюваності різних теорій у поясненні цього феномена. Щодо соціальної ідентифікації В.Ядов пропонує “політеоретичний підхід” в інтерпретації й поясненні фактів, подібний до того, що роблять соціологи під час факторного аналізу: “За допомогою цієї теорії ми немов пояснюємо деяку “частину” явищ, які спостерігаємо, і далі додаємо інші пояснення, що зрештою дає змогу сподіватися на – скажімо, дуже обережно – майже цілковите пояснення” [151].

Підсумовуючи соціологічні та соціально-психологічні підходи до вивчення проблеми ідентифікації, слід дати визначення політичного різновиду цього феномена. Отже, політична самоідентифікація особистості – це процес солідаризації індивіда із політичним лідером, певною політичною спільнотою, ідеологією соціальної групи, її політичними символами. Особистість бере на себе певну політичну роль із обов'язковим набором прав, привілеїв та обов'язків. У процесі безпосередньої взаємодії передусім із непересічними представниками соціуму, індивід відшукує, а згодом засвоює і відтворює політичні цінності, погляди, ідеали. Політичну самоідентифікацію особистості зумовлює й окреслює ціла низка чинників: соціально-економічні, статусні, особистісні (потреба у пізнанні, визнанні, захисті, самореалізації, позитивній оцінці з боку оточення та самооцінці).

Разом з тим феномен політичної самоідентифікації нерозривно пов'язаний із іншими взаємодоповнювальними елементами соціально-політичного буття особистості. Адже політична самоідентифікація – це самовизначення особистістю себе як суб'єкта політичних відносин, це пошук себе (своєї позиції, статусу і ролей) у неоднорідному континуумі політичної культури і практики. Щоб відбулося таке самоусвідомлення, самовизначення, особистість має більшою чи меншою мірою опанувати цей континуум і його характеристики – відносно сталі (політична культура, спектр політичних цінностей та ідеологій) і мінливі й нестабільні (суб'єкти і ситуації політичних відносин). Таке опанування становить зміст політичної соціалізації особистості і є вирішальною умовою її політичної самоідентифікації.

2.2. Соціалізація і самоідентифікація особистості у сфері політики

Феномен політичної самоідентифікації особистості неможливо зрозуміти поза контекстом процесу практичного засвоєння політичної культури індивідом упродовж життя. Цей процес у психології та соціології називають соціалізацією (від латинського *socialis* – суспільний). Індивід може вважатися достатньо соціалізованим, якщо він пов'язаний із необхідною кількістю структурних елементів суспільства і засвоює політичний досвід соціуму, що кристалізується у політичній культурі. Політичний досвід є підсумком розвитку суспільства, його політичної генези. В ньому фіксуються результати політичної діяльності всіх соціальних груп. Саме у політичному досвіді особистість “дістає концентрований вияв політичної практики минулого” [48, с. 35].

Отже, політична соціалізація особистості – це інтегрування індивіда у політичну систему завдяки збагаченню його політичним досвідом попередніх поколінь, зафіксованим, власне, у політичній культурі. Під час взаємодії особистості з політичною системою виникають два взаємодоповнювальні процеси. З одного боку, система самовідтворюється, рекрутуючи і навчаючи нових членів. Політична соціалізація в цьому процесі відіграє роль механізму збереження політичних цінностей і цілей системи, дає можливість зберегти наступність поколінь у політиці. З іншого боку, вимоги політичної системи (її цінності, норми й зразки поведінки) інтерналізуються в структурі особистості. Внаслідок політичної соціалізації формується політична свідомість особистості, її політична поведінка, відбувається становлення особистості-громадянина. Особистість завдяки політичній соціалізації опановує здатність обирати із запропонованого їй набору політичних позицій ті, що відповідають її внутрішнім переконанням, причому не тільки раціональним, а й несвідомим [див.: 98]. Тобто політична соціалізація закладає в особистості ті властивості, що спрямовують її самоідентифікацію з певною політичною групою або ідеологією.

До неполітичних чинників, які відіграють вагомий роль у ретрансляції політичних ідей, поглядів і цінностей, слід віднести сім'ю, однолітків, школу, роботу, церкву, мистецтво, культуру, засоби масової інформації. Вагомість їх визначається тим, що вони в непрямій формі каналізують базові особистісні орієнтації на владу, конфлікт і порядок, насилля і терпимість, свободу і дисципліну, які оформлюються у специфічному контексті політики.

На думку П.Бергера і Т.Лукмана, завдяки первинній соціалізації у свідомості дитини виникає абстрагування від ролей і установок конкретних інших до ролей і установок взагалі. Бергер і Лукман наводять приклад, коли зауваження, зроблене дитині, проходить шлях від міркування дитини до засвоєння нею соціальних норм: “мама сердиться на мене у випадку, коли я розливаю суп”. Оскільки такі “значущі інші”, як батько, бабуся чи інші теж підтримують матір, ця норма стає всезагальною і поширюється тепер на інших суб'єктів. Вирішальний етап настає, коли дитина усвідомлює, що всі – проти розливання супу, і норма узагальнюється в судженні: “Людина не має розливати суп” [див.: 14].

При цьому під “людиною” розуміється вона сама як частина тієї спільноти, що в принципі охоплює усе суспільство тією мірою, якою є значущою для дитини. Формування цього абстрагування у свідомості означає, що індивід тепер ідентифікується не тільки з конкретними іншими, а й із усезагальністю інших, із суспільством. Лише завдяки цій

узагальненій ідентифікації його власна самоідентифікація набуває стабільності та безперервності. “Формування в свідомості індивіда узагальненого іншого – вирішальна фаза первинної соціалізації. Вона складається з інтерналізації суспільства як такого, а отже, й об’єктивної реальності” [14, с. 217].

Становлення особистості в її громадянському статусі відбувається під впливом набору політичних і соціальних інститутів, різних політичних і неполітичних чинників та агентів, тобто індивід має пройти вторинну соціалізацію. В цьому разі на особистість впливають не тільки політичні чинники, що мають першочергове значення, а й неполітичні умови, за яких відбувається соціалізація людини. Причому присутність агентів та інститутів соціалізації забезпечує існування індивіда як людини. Відсутність цих детермінант людськості призводить до трагічних наслідків. Яскравим прикладом є твір британського романіста В.Голдінга “Володар Мух” [31]. Англійські хлопчики, які потрапили на безлюдний острів під час авіакатастрофи, намагаються організувати певну суспільну організацію за зразком тієї держави, яку залишили. Їхній лад має ознаки демократії. Але згодом із хлопчиками, котрі попервах весело заходяться будувати своє суспільство і демократично вибирають лідера, відбуваються жажливі події. Демократія перетворюється на тоталітарне правління самозваного вождя, цивілізована громада обертається на плем’я, а його члени – на диких звірів.

Вторинна соціалізація, на думку П.Бергера і Т.Лукмана, становить інтерналізацію інституціональних або інституційно пояснених підсвітів. Але в цій фазі важливою обставиною є конкуренція між персоналом різних інститутів, відповідальних за тлумачення реальності. Ця конкуренція впливає й на інтенсивність ідентифікації особистості, особливо у плюралістичному світі [див.: 14, с. 236–237]. В нашому випадку політична ідентифікація потребує складніших механізмів тлумачення реальності у плюралістичному світі, ніж у тоталітарному.

Вирішальну роль вторинної політичної соціалізації ілюструє український письменник Ю.Яновський у романі “Вершники” [154]. Рідні брати, Андрій, Оверко, Панас, Іван і Сашко, – сини чорноморського рибалки Мусія Половця – в складній політичній обстановці громадянської війни виявилися виразниками різних ідеологічно непримирених груп. Зокрема, Андрія Половця, керівника загону Добровольчої армії генерала Денікіна, Яновський описує як “прапорщика російської армії, надстрокового вояка за веру, царя і отечество, героя Сарикамиша й Ерзурума”. Оверко Половець, який очолював козацький кінний загін отамана Петлюри, “по просвітах в Одесі на театрі грав та вчительську семінарію пройшов”. Хоча впродовж сюжету брати згадують спільне дитинство, батьків, домівку, їхня вторинна політична соціалізація настільки сильна, що витісняє братні почуття й призводить до братовбивства. В такий спосіб дається взнаки вплив об’єктивних соціальних умов.

Продуктивний в аналітичному й концептуальному плані цієї проблеми зміст має трактування соціалізації, характерне для представників діяльнісного підходу в радянській психології. В основу цього підходу покладено розроблену К.Марксом категорію предметної діяльності. Засновник діяльнісного підходу Л.Виготський розглядав соціалізацію людини як процес опанування нею: 1) історичного досвіду (досвіду попередніх поколінь, що не передається через народження від батька до дитини); 2) соціального досвіду (досвіду інших, оточуючих людей); 3) подвійного досвіду (досвіду, що спершу виник у свідомості, а згодом був перевірений на практиці) [див.: 23, с. 31–32]. Завершеного вигляду діяльнісна концепція особистості набула завдяки творчості О.Леонтьєва, котрий розглядав соціалізацію як “процес народження і трансформації особистості людини в її діяльності, що відбувається за конкретних соціальних умов” [65, с. 173]. Тобто свідомість людини, її особистість є похідною від її предметної діяльності, зміст якої, своєю чергою, визначається індивідуальними можливостями людини та об’єктивними соціальними умовами. Отже, становлення особистості не детермінується суто біологічними або соціальними чинниками, а є результатом активної діяльності самої людини, в якій опредмечуються обидва види чинників. Реальне підґрунтя людської особистості становить “сукупність її суспільних за

своєю природою ставлень до світу” (особистісних смислів, які реалізуються “сукупністю її багатоманітних діяльностей”) [67, с. 183]. Обидві вказані сукупності мають ієрархізований характер, що є наслідком неповторного поєднання індивідуальних успадкованих потенцій (задатків) і соціальних умов. З огляду на проблему самоідентифікації актуальним є положення Леонтєєва, що “продуктом становлення особистості є самосвідомість, усвідомлення свого Я” [65, с. 227]. Отже, соціалізація, як впливає із діяльнісної концепції, становить підгрунтя самоідентифікації. А соціалізований індивід, особистість – це продукт активної власної діяльності, а не просто відбиток загальних соціальних умов. Тому досліджуючи самоідентифікацію, слід зважати одночасно на соціальні й особистісні чинники.

Теорія З.Фрейда щодо розвитку дитини передусім наголошує несвідомі та емоційні джерела цього розвитку [див.: 133, с. 331]. Найважливіші риси особистості кожного індивіда формуються на дуже ранньому етапі його життя, зокрема як результат стосунків із матір'ю. Основні моделі поведінки закладаються на рівні несвідомого. Психологічний розвиток людини – це процес величезного напруження. Дитина поступово навчається контролювати свої спонуки, але вони залишаються в несвідомому як могутні мотиви. Фрейд приділяє особливу увагу фазі розвитку здібностей дитини – приблизно у віці від чотирьох до п'яти років, тобто під час подолання Едіпового комплексу.

Класичний фрейдизм та його новітні модифікації дав певний імпульс розвитку проблеми особистості в політиці, політичної соціалізації. Він наголошував детермінантність глибинного несвідомого щодо політичної поведінки. Іншим важливим моментом фрейдизму, сприйнятим теоретиками політичної соціалізації, є первинність біологічного начала індивіда над соціальним. Соціалізація – це драма особистості, яку суспільство “відшлифовує” за своїми жорсткими мірками. Помітне місце серед досліджень посідає постулат пансексуалізму. Розвитком фрейдівського “принципу задоволення” була ідея “сексуальної революції”, яку тлумачили як звільнення людських інститутів від табу буржуазної моралі.

Тип взаємин, що утворюється в сім'ї між дитиною і батьками, є важливим чинником Я-концепції. Більшість дослідників визначають виняткову важливість поведінки батьків у перші роки життя дитини для розвитку її самооцінки, яка відіграє головну роль у соціалізації [див.: 15, с. 119–168]. Було виявлено такі чинники впливу на формування позитивної чи негативної самооцінки:

- 1) рівень свободи або заборони у сім'ї;
- 2) щирість або відчуження у відносинах між дитиною і батьками;
- 3) зацікавленість чи незацікавленість у відносинах батьків із дітьми;
- 4) відносини дитини з кимось із батьків однієї статі з нею;
- 5) материнська депривація (відсутність батьків, відрив від батьків, неповна сім'я тощо);
- 6) рівень авторитарності в сім'ї.

Полнос самооцінки, на думку Т.Адорно та Е.Фромма, визначав психологічне джерело авторитаризму особистості [2; 135]. Жорст-ка дисципліна, підкорення главі сім'ї породжують у дітей комплекс меншовартості, занижену самооцінку, які, своєю чергою, впливають на формування політичних та етнічних стереотипів.

Важливим чинником розвитку Я-концепції в юності є зміна вигляду тіла, зумовлена пубертатними процесами. Відхилення і затримки у фізичному розвитку можуть мати згубні наслідки для формування самооцінки. Не менш важливу для самооцінки роль відіграє зворотний зв'язок значущих інших [15, с. 223; 245].

Політичні психологи А.Адлер [1] та Г.Лассвел [60] пов'язували комплекс меншовартості із прагненням влади. Боротьба за владу – це лише компенсація дитячої травми. В історії відомо чимало випадків, коли люди з фізичними чи психічними вадами мобілізували себе на великі досягнення.

Лассвел з позицій психоаналізу тлумачить такі, далекі на перший погляд від політики, ситуації: ревності до брата призводять до антидемократичних позицій, а провина перед братом – до боротьби за соціалізм, соціальну справедливість [60].

Таким чином, послідовники фрейдизму, керуючись психоаналітичною методикою, звертаються до переживань індивіда в ранньому дитинстві у відносинах із батьками, у первинному сприйнятті проблем сексу, узагальненого іншого, “Я”.

Цікавим є факт зв'язку ідеологічної ідентифікації і статевого виховання. Американські соціологи Л.Зухер і Д.Кіркпатрік виявили, що активісти захисту традиційної статевої моралі здебільшого люди крайніх правих поглядів [див.: 58, с. 162]. Опитавши групу лідерів таких асоціацій, соціологи дійшли висновку, що цим активістам притаманна низка особливостей демографічного і соціально-психологічного характеру: серед них більше жінок і людей старшого віку; вони міцніше пов'язані із догматичними релігіями і релігійно активніші; багато з них виростили в маленьких містах; вони рідко мають складні професії; в них низький рівень освіти; вони більше зорієнтовані на сім'ю і мають більше дітей; політично вони більш консервативні та авторитарні, а їх погляди на сім'ю і сексуальність більш традиційні; вони догматичні, вирізняються меншою політичною терпимістю і більш сприйнятні до цензури; мало хто з них здобув сексуальну освіту; вони частіше за інших вважають, що суспільство морально деградує.

Зв'язок традиційної статевої моралі із політичним консерватизмом простежувався й у тоталітарному радянському суспільстві (згадаймо: “ у нас взагалі немає сексу!”).

У контексті вже згадуваної проблеми впливу переживань індивіда в дитинстві та юності на його політичне самовизначення у зрілому віці показовим є те, що до терористичних груп ультраправого чи ультралівого спрямування залучаються передусім соціально дезадаптовані, малоуспішні особистості. Вони погано вчилися в школі чи вузі, вони не змогли зробити кар'єру, добитися того, чого добилися їхні ровесники. Вони завжди страждали від самотності, в них не склалися нормальні відносини у молодіжному середовищі, із представниками протилежної статі. Тож щоб задовольнити відчуття ідентичності й належності, вони компенсують шлях аутсайдера у тоталітарних групах чи сектах, де вони відчують високу міру значущості та прийняття іншими [див.: 30, с. 312].

Критики психоаналітичного підходу до цієї проблеми відзначали ігнорування ним пізнішого досвіду особистості й актуальної соціальної ситуації. Так, французький дослідник А.Ланселот, досліджуючи авторитарну особистість, довів, що авторитарні риси частіше виявляються у людей віком понад 30 років, у менш освічених, у представників бідніших і обділених соціальних верств, а в буржуазному середовищі – у дрібних власників із відносно низькими доходами [30, с. 208]. Тому при дослідженні авторитарності свідомості, що безумовно впливає на політичну ідентифікацію, слід зважати на соціальні умови розвитку й буття індивіда.

Важливу роль у дослідженнях генези політичної свідомості відіграли психологи-когнітивісти, які шукали залежність між дозріванням пізнавального апарату особистості та наповненням свідомості соціальним змістом. При цьому об'єктом їх вивчення став процес мислення. Продуктивні дослідження процесу становлення дитячого мислення містять праці швейцарського психолога Ж.Піаже [93].

Піаже вирізняє здатність дитини активно осмислювати світ. На підставі своїх спостережень за дітьми він дійшов висновку, що люди проходять певні етапи когнітивного розвитку, тобто поступово навчаються думати про себе та про своє середовище. Кожен етап передбачає набуття нового вміння й залежить від успішного завершення попереднього. Перший етап – сенсоромоторний, він триває від народження до дворічного віку. Другий етап – передоперативний, який триває від двох до семи років. Третя фаза, конкретний оперативний етап, триває від семи до одинадцяти років. Від одинадцяти до п'ятнадцяти років триває фаза, яку Піаже назвав формальним оперативним періодом. Згідно з Піаже, якщо перші три етапи розвитку дитини мають універсальний характер, то формально оперативний

етап проходять не всі люди. Розвиток формально оперативної думки почасти залежить від рівня й характеру шкільної освіти. Дорослі з низьким рівнем освіти й надалі тяжіють до конкретного мислення і значною мірою зберігають залишки егоцентризму.

Взявши на озброєння ідеї Піаже, американський політичний психолог Дж.Адельсон провів дослідження зміни політичного мислення підлітків віком від 11 до 18 років у ФРН, Англії та США [155]. Ці дані свідчать про нерівномірний розвиток політичних структур свідомості особистості на різних етапах соціалізації. Помічено, що у людини віком 11-13 років відбувається надзвичайно швидкий розвиток політичних уявлень. При цьому мислення 11-річних конкретне, персоналізоване й егоцентричне. Прогрес у 16-18 років порівняно з цим періодом досить скромний. Утім, Адельсон робить висновок: мірою когнітивного розвитку простежується конче важлива зміна політичного мислення – воно стає абстрактним. Підліток, на відміну від дитини, починає усвідомлювати найближчий і більш віддалений вплив політичних подій на сьогодення і майбуття. Адельсон звернув увагу на те, що політичне мислення в ранньому підлітковому віці не відзначається соціоцентризмом. Політичні події, рішення у цьому віці індивід оцінює за їх наслідками для окремих людей, оскільки підліток ще не здатен бачити їх значення для груп і суспільства загалом. І лише в середньому підлітковому віці з'являється певне розуміння дій організацій та інститутів, що поширюються на колективні цілі, ставлять інтереси суспільства вище за інтереси окремої людини. В середині підліткового періоду в особистості формується автономна система етико-політичних принципів. Із часом міцніє вплив цих принципів на політичні судження, які нерідко стають сильнішими за вузькозрозумілий інтерес.

Цікавими, на нашу думку, є відмінності у висновках щодо результатів досліджень політичної соціалізації. Так, Піаже і Кольберг у своїх дослідженнях 1950-х і 1960-х років наголошували, що мірою морального і когнітивного дозрівання у підлітків посилюється несприйняття політичних умовностей, чим вищий інтелект, тим критичніше ставляться підлітки до існуючого суспільства, політичної системи. Натомість Адельсон встановив, що у 1970-х роках серед підлітків було поширенішим прагнення реальної перспективи дорослих, ніж до юнацьких ідеалів. Це пояснюється насамперед тим, що порівняно з благополучними 1950–1960 роками, економічна криза 1970-х наклала відбиток на політичне мислення молоді на Заході. Така динаміка співзвучна із поглядами Р.Інглхарта, який проводив кореляцію між матеріальним становищем і ціннісними орієнтаціями. Отже, формування політичних структур свідомості не можна уявити у відриві від впливу на особистість об'єктивних, економічних процесів.

Ці висновки пояснюють поширення ідей політичного прагматизму серед української молоді кінця наприкінці 1990-х порівняно з “романтизмом” кінця 1980-х років.

Криза політичної соціалізації, що триває в Україні та інших пострадянських країнах, простежується в усіх вікових групах. Найсильніше ця криза заторкує старшу вікову когорту, яка значно гірше адаптується, ресоціалізується за нових політичних умов. Ресоціалізація дається взнаки в тому, що нові демократичні цінності не набули адекватної систематизації, не були підкріплені економічно, тому ця когорта віднаходить і повертає звичайніші колишні політичні цінності, аби зменшити відчуття невизначеності і тривоги. Все це відбивається у відвідуванні відповідних політичних мітингів, читанні відповідних книжок, газет, журналів, що відображають ідеологію минулого.

Часто у розмовах та літературі можна натрапити на поняття “моє покоління”, “їхнє покоління”, “повоєнне покоління”, яке в більшості випадків пояснює самоідентичність чи ідентичність як солідарність із певною віковою групою. При визначенні поняття “покоління” Р.Ануфрієва пропонує “по-перше, виходити з того, що це спільнота людей, яка вирізняється сталістю і є продуктом природно-історичного розвитку. По-друге, слід зазначити, що покоління об'єднане конкретною історичною діяльністю й тому воно є суб'єктом такої діяльності... Члени одного покоління перебувають у конкретному, історично обмеженому відтинку часу, вони є не тільки сучасниками, а й ровесниками, адже не просто беруть участь в одних і тих самих історичних подіях, а й переживають все це в одному віці на певному

етапі розвитку особистості, на тлі конкретного для них минулого досвіду. Життєвий шлях кожного з них формується як специфічне суспільне ставлення, що відзеркалює послідовну зміну способів життєдіяльності, самореалізації і самоствердження” [див.: 49, с. 88–89]. Вплив цінностей певного історичного періоду накладає своєрідний відбиток на особистість. Тому аналізуючи певні наукові теорії, варто зважати на біографію авторів цих теорій. Це визнає одеський соціолог І.Попова: “Через біографію мого покоління пройшло багато подій. Для нас найзначущими були: Вітчизняна війна (ми – “діти війни”), напруженість та пафос повоєнного будівництва (наша юність), розвінчування “культу особи” і надії “відлиги” (початок нашого трудового шляху) і, зрештою, “перебудова” й “смутий час” (час підбиття підсумків життєвого і трудового шляху)” [102, с. 11].

У цьому контексті Л.Гозман і О.Шестопап вирізняють такі вікові когорти, беручи за основу первинну соціалізацію:

1982 – 1995 роки народження – “пострадянські” діти;

1977 – 1982 р.н. – “діти перебудови”;

1969 – 1977 р.н. – покоління пізнього застою;

1959 – 1969 р.н. – брежньєвська доба;

1949 – 1959 р.н. – діти хрущовської “відлиги”;

1939 – 1949 р.н. – повоєнне покоління;

1929 – 1939 р.н. – діти війни, “шестидесятники”;

1909 – 1929 р.н. – ровесники революції та громадянської війни [див.: 30, с. 169].

Утім, нерідко вікові групи (покоління) виокремлюють, покладаючи за основу вторинну соціалізацію: “шестидесятники”, “покоління PEPSI” тощо. Однак для кристалізації покоління слід брати до уваги чинники вторинної соціалізації: агенти й інститути конкретної історичної доби, яка тривала в свідомому юнацькому віці. Так, К.Мангейм визначив три елементи, необхідні для того, щоб з біологічного поділу на вікові групи постала суб’єктивно сприйнятна і стабільна єдність конкретного покоління: по-перше, в середовищі молодіжних груп, так само як й у відповідних суспільних інституціях, має бути інтенсивно сприйнятою центральна історична подія, що залишає політичний слід у біографії; по-друге, молодіжний вік треба дуже чітко виокремлювати з інших життєвих фаз (дитинства і дорослого статусу); і, по-третє, мусять існувати такі точки в суспільстві (молодіжні групи чи університети), де найчіткіше висвітлюються життєві обриси молоді, де вплив історично значущих подій найсильніший і сприймається з особливим інтелектуальним та емоційним піднесенням [див.: 46].

У цьому контексті варто згадати теорію міжгенераційної зміни цінностей Р.Інглхарта [див.: 52, с. 14–16]. Ця теорія ґрунтується на двох ключових гіпотезах.

1. Пріоритети індивіда відзеркалюють стан соціально-економічного середовища: найбільшу суб’єктивну цінність приписують тому, чого наразі бракує.
2. Стан соціально-економічного середовища і цінність пріоритету не співвідносяться безпосередньо: між ними вклинюється істотний часовий лаг, позаяк базові цінності індивіда значною мірою відзеркалюють умови тих рівнів, що передували зрілості.

Інглхарт остаточно не відкидає, що в окремих індивідуальних випадках зрілими роками можуть статися різкі поведінкові зрушення, однак ним було помічено, що статистична ймовірність глибокої особистісної зміни різко знижується після досягнення зрілості.

У тоталітарному суспільстві, де певна політична група чи партія монополізує тлумачення реальності, де легальною є лише конкретна ідеологія, усвідомлення власної індивідуальної ідентичності, тим паче політичної, відбувається простіше завдяки уніфікації соціалізаційних компонентів цієї ідеології. Більше того, на думку Л.Юніна, марксистська ідеологія в СРСР

перетворилася на своєрідну культуру, а КПРС в останні роки її існування із політичного інституту перетворилася на культурний [53]. Уявлення про партію та її роль у світі визначало структуру соціалізації індивіда. Розвиток людини від дитини до дорослого – це її зростання до партії. Кожен проходив схожий шлях: спочатку дитину віком 6–7 років приймали в жовтєнята (перша політична ідентифікація: “У нас, радянські діти, є заповіт один, щоб так, як Ленін жити, учитись так, як він”), потім, у 10–11 років, – в піонери (“Юні лєнінці! До боротьби за справу Комуністичної Партії Радянського Союзу будьте готові! – Завжди готові!”). Наступний крок – вступ у 14–17 років в комсомол. Останній щабель – це вступ у саму партію. Перехід з одного щабля соціалізації на інший мав ритуальний характер, що супроводжувався перевітками і випробуваннями. Не всі, ясна річ, доходили до останньої сходинки, тобто вступали в партію. Проте коли це відбувалося, це було рівнозначно ініціації: індивід, так би мовити, перетворювався на рівноправного дорослого члена суспільства. І хоча здебільшого вірність і лояльність партії мали декларативне забарвлення, утім, обряди “ініціації” свято зберігалися в свідомості людини, тим паче, що просування цією соціально-політичною “драбиною” забезпечувало успіх, безпеку, визнання та статки. Для багатьох, хто навіть не був свідомим марксистом і комуністом, партія “відігравала роль центрального стрижня в цілому, або, кажучи точніше, роль ідентифікаційної домінанти” [53, с. 127]. Тому зовсім не дивує прагнення сучасних українських партій створювати молодіжні аналоги своїх структур: адже прихід до влади неможливий без сприйняття молоддю ідей партійних ідеологій.

Отже, процес політичної соціалізації у контексті політичної самоідентифікації описують як включення індивіда у суспільство шляхом збагачення його політичним досвідом попередніх поколінь, закріпленням у політичній культурі. Цей процес, по-перше, вирішує проблеми індивіда, допомагає йому стати повноправним членом своєї соціальної групи, по-друге, забезпечує політичну життєдіяльність суспільства і трансляцію політичних цінностей. Детермінантами цього процесу є емоційно несвідомі, когнітивні й діяльнісні чинники, висвітлені в розглянутих вище теоретичних підходах.

Зважання на соціалізаційні чинники під час дослідження політичної самоідентифікації особистості вможливить розуміння причин цього процесу. Але водночас постають питання: що відбувається із політичною ідентичністю особистості, коли всі детермінантні чинники, ситуації, зміст та агенти соціалізації мають мінливий, суперечливий і нелінійний характер, властивий саме періоду становлення громадянського суспільства, пострадянському суспільству, що трансформується? Якими є “результати” (політичні ідентичності) процесу політичної самоідентифікації за таких умов? Щоб окреслити напрями пошуку відповідей на ці питання під час аналізу результатів емпіричних досліджень, окремо слід розглянути і проаналізувати теоретичний доробок провідних дослідників цієї проблематики щодо вивчення динамічних аспектів самоідентифікації та її “продуктів” – різних типів ідентичностей.

2.3. Криза та зміна політичної ідентичності в суспільстві, що трансформується

У цьому параграфі ми спробуємо визначити детермінанти, механізми і трансформаційні особливості кризи та зміни політичної ідентичності.

Сьогодні по вінця сповнене прикладів зміни політичної ідентичності окремих осіб. Навіть у стабільних суспільствах, за запрограмованої політичної соціалізації, немає гарантій, що особистість упродовж свого життя не змінить політичних поглядів. Динаміка розвитку сучасного постіндустріального суспільства принципово змінює об’єктивні умови життєдіяльності людей, формує потребу у самовизначенні стосовно різноманітних груп і спільнот. Але за часів швидкоплинної трансформації динаміка та зміна ідентичності мають свої особливості.

Український письменник В.Домонтович (Петров) описує кризу ідентичності, яку він, напевно, сам пережив у першій половині ХХ століття, так: “Час ущільнився... Кожна людина числить за собою кілька життєписів. Одне ім'я стало явно недостатнім для людини. Тотожність імені більше не відповідає зламам етапів. Над усім панує епоха. Функція людини за однієї доби одна, за іншої – інша. У зміні діб втрачає вагу сталість особи.

Жоден з нас не має власної біографії, бо його біографія належить відтинкам епох, які круто відрізняються один від одного. Заповнюючи анкету, ми усвідомлюємо це з дотикальною ясністю. Зміну діб сприйнято як особисте переживання. Її усвідомлено на прикладі власної долі. Трагедія останніх поколінь полягає в тому, що вони живуть уривками різних діб, тоді як належать новій, іншій, якої вони ще не уявляють собі” [92, с. 8].

У період нестабільності трапляються випадки, коли особистість не ідентифікується із жодними політичними спільнотами. Обвальна криза українського суспільства призвела до особистісного психологічного дискомфорту – втрати соціальних ідентичностей, зокрема й політичних. Затяжна соціально-економічна, політична, духовна трансформація суспільства не тільки активізувала зміну ідентичностей, а й завершила формування нових політичних світоглядів, до того ж у деяких випадках відбулася реідентифікація, або відновлення втраченої на певний час попередньої ідентичності.

Сьогоднішнє українське суспільство переживає становлення нової соціальної суб'єктивності. Особливістю цього процесу є невизначеність уявлень особистості про спільність інтересів, зумовлена несформованістю громадянського суспільства. Оскільки в минулому механізм захисту прав різних груп населення був прерогативою суто державних і партійних структур, то тепер будь-який загальний інтерес сприймається з підозрою, як чергова спроба використання населення активістами будь-яких громадських організацій чи партій у своїх цілях, що не далеко від істин.

Таким чином, політична ідентифікація особистості в нестабільному, кризовому суспільстві натрапляє на незвичні зовнішні чинники: мінливість соціальних взаємозв'язків, нез'ясованість функцій основних політичних інститутів, плюралізм культур та ідеологій, протиборство корпоративних (групових) інтересів, яке виливається у війну підконтрольних мас-медіа.

З огляду на сказане вище проблему зміни політичної ідентичності слід розглядати у контексті зміни політичної самоідентифікації особистості, тобто зміна процесу як такого та зміна механізмів зумовлює зміну політичної свідомості.

Соціологічний підхід до цієї проблеми передбачає аналіз залежності зміни політичної самоідентифікації особистості від змін об'єктивного економічного, соціального, демографічного статусу людини. Більше того, мінливість соціальної та політичної реальності призвела до змін як у системі соціальних самоідентифікацій особистості, так і самих процесів ідентифікації. Оскільки зміст політичної самоідентифікації визначається насамперед панівними у суспільстві політичними відносинами, рівнем їх стабільності й інтегруванням суб'єктів цих відносин, наявністю чи відсутністю єдиної системи цінностей, то, відповідно, динаміка цих зовнішніх детермінант зумовлює зміну політичної самоідентифікації та політичної самоідентичності.

На думку З.Голенкової, О.Ігітханян, І.Казарінової, ідентичність людини за кризових часів формується за такими напрямками: 1) подолання інерційності суб'єктивних характеристик соціально-структурних процесів, їх підвладності впливу багаторічних ідеологічних стереотипів; 2) відмова від уніфікації форм судження; 3) перехід до більш самостійного суб'єктивного судження; 4) високий динамізм оцінних суджень, безпосередньо пов'язаних із динамічною ситуацією загалом; 5) мультиплікація цих суджень, що визначається як чинниками соціально-статусних позицій індивіда, його соціальною й конфесійною належністю, так і новою системою соціальної ієрархії, що формується [див.: 32, с. 13].

І.Попова, досліджуючи еволюцію “повсякденних ідеологій”, пов’язує еволюцію ідеї соціалізму та прийняття ідеї ринку як цінності з реальними змінами, що відбувалися в суспільному житті 1960–1980-х років, зокрема, зі змінами змісту ідеї соціалізму, розумінням ідеального соціалізму як умови вияву та задоволення особистої зацікавленості. Наприкінці 1980-х років відбулася переорієнтація масової свідомості, коли почалося усвідомлення переваг капіталізму над соціалізмом. Як зазначає Попова, світосприйняття радянських людей визначалося “технологією виживання”. Якщо в радянському варіанті технологія виживання оформлювалася в якусь значущу, “керівну та спрямовувальну” ідею, котра породжувала надію на краще майбутнє, то пострадянська технологія виживання не має такого “авторитету”. Тому такого роду зміна повсякденної ідеології позначається на особливостях ідентифікації: люди переважно ідентифікують себе з групами “повсякденних практик” (насамперед, з сім’єю та “близькими”), а не з “конструйованими спільнотами” [102, с. 165]. Тобто, мірою еволюції повсякденної ідеології на пострадянському просторі на перший план виходять конкретні оцінки безпосередніх життєвих умов, тоді як абстрактні уявлення втрачають своє значення.

І саме за пострадянської доби різке погіршення матеріального становища більшості громадян призвело до популярності лівих ідей та їх носіїв, зокрема КПУ. Ця реальність наводить на висновок: у буденній свідомості відбувається повернення до соціалістичної ідеології, яке ґрунтоване на заглиблених у свідомості людей ідеологем минулого.

Однак І.Попова з таким твердженням не згодна. Високі рейтинги Компартії свідчать не про відродження ідей соціалізму чи комунізму, вони не пов’язані з ідейною платформою КПУ. Річ у тім, що за радянських часів Компартія була символом сили, що створювала умови для ефективної дії вже згадуваної технології виживання, і забезпечувала, як пише Попова, “онтологічну безпеку” в надзвичайно важкі для основної маси населення періоди” [102, с. 162]. Тобто Компартія асоціюється з відносно впорядкованими та надійними умовами життєдіяльності, які існували раніше. Все негативне, пов’язане з діяльністю Компартії, забувається, а минуле “перетлумачується” порівняно з теперішнім. Такий стан буденної свідомості характерний для ресоціалізації (альтернації), про яку пишуть П.Бергер і Т.Лукман: “У ресоціалізації минуле перетлумачується, щоб воно відповідало нинішній реальності, в минуле переносяться різні елементи, які суб’єктивно були в ньому відсутні” [102, с. 164]. Доказом таких тверджень є зменшення популярності комуністів у Росії після приходу до влади В.Путіна, коли почали відновлювати певні радянські зовнішньополітичні пріоритети, відбудовувати ВПК, впроваджувати модифіковані радянські символи (сучасний гімн РФ). Все це на тлі деякого економічного поліпшення вплинуло на “технологію виживання”, тобто російську владу почали асоціювати з тією самою “онтологічною безпекою”.

І.Попова зазначає, що “саме абстрактні уявлення “відмирають”, як правило, найперше або взагалі втрачають значення для всієї системи уявлень і конкретних оцінок та орієнтацій”. Саме в соціально-практичній діяльності, в індивідуально-практичному, “прижиттєвому” досвіді людей потрібно шукати розгадку того, чому народжуються, змінюються та зникають ідеології. У нашому випадку ідеологія як складова політичних цінностей, з якими ідентифікує себе індивід внаслідок інтеріоризації, стає політичною ідентичністю. Тобто правомірно тлумачити зміну політичної ідентичності як еволюцію “повсякденної ідеології” [див.: 102, с. 164].

У психологічному баченні найважливішим є момент взаємодії зміни ідентичності зі змінами базисних потреб особистості. Інший аспект психологічного та соціально-психологічного підходів – механізми зміни політичної самоідентифікації.

Процес зміни соціальної, зокрема й політичної ідентичності, на думку М.Шульги, умовно можна поділити на два етапи – етап розпаду, розладу колишньої ідентичності, та етап зародження, становлення нової. Звісно, цей процес не відбувається послідовно, адже він залежить від індивідуальних особливостей особистості та характеру трансформаційних перетворень суспільства [146, с. 174–175].

Початком розладу колишньої ідентичності є поява в людини сумнівів щодо певних моментів свого політичного ідентитету. Якщо окремі вияви цих почуттів породжують переживання з цього приводу, то починається період розпаду або кризи ідентичності.

Початком виходу із кризової ситуації є зародження нової ідентичності. Воно починається з моменту усвідомлення особистістю необхідності відмови від своєї політичної групи, спільноти, партії та виникнення позитивної установки щодо нової позиції у системі політичних відносин. Тобто тепер “свої” стають “чужими”, а колишні “вони” поступово стають “своїми”.

На емоційному рівні відбувається зміцнення почуття нового “Ми”. Особистість не тільки починає переживати єдність із новим “Ми”, а й відчуває протистояння з колишнім “Ми”, відмовляється від минулого. Яскравим прикладом може бути творчість українського поета Д.Павличка. Еволюція поглядів від віршів на кшталт “Партія – очі мої” до “Покаяльних псалмів” демонструє світоглядний спектр зміни його політичної ідентичності.

Завершується процес зміни політичної ідентичності трансформацією нової політичної поведінки в індивідуалізовану форму, надаючи їй свого особистого забарвлення. Динаміка політичної ідентичності нагадує феномен “переструктурування життєвого простору”, який помітив К.Левін [див.: 141, с. 363]. Отже, усвідомлення нових фактів та ситуацій, їх інтеріоризація залежить від того, як ці нові факти ввійшли в життєвий простір особистості і як із цього простору виводяться попередні.

Одним із механізмів зміни ідентифікації може бути механізм когнітивного дисонансу Л.Фестінгера [128]. За цією теорією, в разі конфлікту двох співвідносних до свого об’єкта чи питання, але несумісних одне з одним “когніцій” (знань), людина відчуває психологічний дискомфорт. Дискомфорт стає збудником психологічної активності, спрямованої на подолання конфлікту. Залежно від індивідуальних особливостей людей, культурних чи інших чинників конфлікт долається різними способами. Людина може засвоїти нове знання й відкинути старе або, навпаки, вона може прагнути поглибити попередні уявлення, всілякими способами применшувати значення та достовірність нової інформації, психологічно “відвертаючись” від неї. Фестінгер вирізняє чотири класи ситуацій, що зумовлюють когнітивний дисонанс: логічна незіставленість, незіставленість культурних зразків, незіставленість нового знання ширшій системі уявлень, незіставленість із минулим досвідом.

Неважко знайти приклади на підтвердження дії механізму когнітивного дисонансу щодо зміни політичної ідентифікації. Роками перебудови багато українців перейшли від віри у соціалізм спершу до віри у демократизацію радянського ладу, а потім взагалі до переорієнтації на “західні” цінності. Вирішальну роль тут відіграла лавина нової інформації. Разом із тим, певна частина, навпаки, зміцнила свої комуністичні погляди. З цього приводу дослідник когнітивного дисонансу Е.Аронсон зазначає, що різним людям адекватна різна сила дисонансу, здатна його зменшувати. Тому існують сильні індивідуальні розбіжності в реакції на ці незіставленості [8]. Г.Ділігенський конкретизує, що “далеко не кожна зміна в системі соціально-політичних уявлень пов’язана із когнітивним дисонансом” [45, с. 66]. Ця категорія насамперед прийнятна для розуміння ситуацій, пов’язаних зі змінами в найістотніших уявленнях: у політичних орієнтаціях і цінностях, узагальненому образі суспільства, в образі харизматичного лідера, який символізує переконання і вірування людей.

Для розуміння зміни партійної ідентичності найдоцільнішою, на нашу думку, є теорія соціальної ідентичності Г.Таджфела. Базовим положенням цієї теорії було твердження, що у людей існує потреба мати позитивну соціальну ідентичність. Вона є продуктом соціального порівняння власної групи і чужих груп. Реалізується ця ідентичність, коли таке порівняння, з погляду індивіда, виявляється на користь власної групи. Лише тоді індивід залишається членом групи. Якщо група така, що досягти позитивної соціальної ідентифікації не вдається, індивід може:

- здійснити соціальні зміни (покращити групу);

- виявити соціальну креативність (пошукати інші виміри для соціального порівняння);
- залишити групу або дистанціюватися від неї, що виявляється у соціальній мобільності [див.: 28, с. 43–50].

Коли людина визначає себе завдяки належності до певної політичної групи або партії, то її потреба у самоповазі мотивуватиме її бажання оцінювати цю групу позитивно. Позитивна оцінка на користь своєї групи забезпечує її членам високий суб'єктивний статус або престиж, і внаслідок цього – позитивну політичну ідентичність. Своєю чергою, негативна оцінка порівняння дає низький престиж і негативну політичну ідентичність. Така ситуація активізує бажання змінити групу або поліпшити її. У цьому контексті слід звернутися до теорії раціонального вибору Е.Даунса та модифікованої теорії “економічного голосування” М.Фіюрини [див.: 21, с. 161–162]. Засадничими тезами цих теорій є положення стосовно того, що виборець голосує за ту партію чи політичного лідера, які, на його думку, будуть кориснішими для нього порівняно з іншими. При цьому виборець керується економічною вигодою і його поведінка є “раціональною”. Разом із тим, відбувається оцінка: якщо результати політики обраної ним партії зумовили поліпшення економічного становища сім'ї виборця – на наступних виборах він голосує “за”, якщо погіршення – “проти”. Як зазначає О.Вишняк, “саме теорія “економічного голосування” і раціонального вибору дає пояснення феномена динаміки електорату партій, що знаходяться при владі, і опозиційних партій” [21, с. 163]. Хоча ці теорії здебільшого пояснюють зміну політичної поведінки, втім, цілковита прийнятність їх може бути правомірною. Адже змінюючи самоідентичність із певною партією, індивід одразу не змінює ідентифікації з ідеологією, яку декларувала ця партія, тому індивід починає відшукувати у цьому ідеологічному сегменті іншу партію. Йдеться, звісно, тільки про самоідентифікованих громадян.

Однак не завжди виборці змінюють свої політичні преференції щодо партій або лідерів, котрі невдало проводили соціально-економічну політику, перебуваючи при владі. Значна частина електорату завжди залишається “вірною” своїй партії чи кандидату. У цьому разі спрацьовує ціннісно-ідеологічна несумісність власних поглядів із деклараціями опозиційних партій. Тому, як зазначає Ю.Шевченко, “мета виборця – здійснити вибір, який би максимально відповідав його інтересам і його ідеологічним переконанням” [142, с. 132]. Таким чином, під час аналізу динаміки політичної ідентичності простежується двоступенева структура розглядуваного феномена: 1) ціннісно-ідеологічний рівень; 2) політико-прагматичний рівень. На це слід неодмінно зважати при розробленні моделі політичної ідентичності.

Епігенетична концепція розвитку особистості Е.Еріксона аналізує проблеми кризи особистісної ідентифікації у соціально-історичному контексті [див.: 149, с. 322–323]. За його теорією, особистість спрямовує зусилля на пошук залучення до конкретно-історичного життя суспільства, яке б дало їй змогу розв'язати власні внутрішні конфлікти й суперечності. На думку Еріксона, не можна розділяти особистий розвиток і зміну суспільства, кризу ідентичності в індивідуальному житті й сучасні кризи в історичному розвитку. Різка зміна суспільних умов існування зрілої особистості викликає у індивіда втрату відчуття особистої тотожності та історичної безперервності. За нових умов індивід має залучатися до нових соціальних відносин, сформулювати нові цілі, систему цінностей та оцінок.

Вразливість підлітків до стресів, які супроводжують різні соціальні, політичні й технологічні зміни, Еріксон розглядав як чинник, що також серйозно заважає розвитку ідентичності. Сукупність таких змін у поєднанні з інформаційним “вибухом” зумовлює виникнення відчуття невизначеності й занепокоєння. Ці зміни становлять загрозу і для традиційних та звичних цінностей, засвоєних підлітками в дитинстві. Тому юнацька криза, на думку Еріксона, це перевірка ідеологічної міцності конкретного суспільства: “криза найслабше виявляється в тієї частини молоді, яка в даний історичний період може бути вірною ідеології технологічної й економічної експансії, наприклад меркантилізму, колоніалізму або індустріалізації, натомість невключеність в таку ідеологію може мати катастрофічні наслідки” [149, с. 322–323].

Наведені теоретичні розробки Еріксона використовував в емпіричних дослідженнях Д.Марсія, що дало змогу вивчити “статуси ідентичності”, тобто способи розв’язання індивідом проблеми ідентичності [див.: 28, с. 10–13].

1. Досягнення ідентичності. Цим характеризуються люди, які вже пережили кризу й змогли виробити і обрати власну політичну позицію щодо найважливіших сфер соціально-політичного життя.
2. Напередвизначеність. У цьому разі людина має певні політичні погляди й незмінну позицію, згідно з якою відбувається її життя, проте ця позиція – результат не власних роздумів, а варіант некритичного запозичення або імітування політичних поглядів і рішень, запропонованих будь-яким значущим іншим (найчастіше – батьками, друзями).
3. Дифузія ідентичності. У цій ситуації людина ще не прийняла зважених рішень і не має сталої власної політичної позиції, незалежно від того чи був у неї період кризи. Це найменш поширений статус. Такі люди живуть за принципом найменшої протидії, до того ж легко й швидко змінюють свої погляди.
4. Мораторій. Цей статус властивий тим індивідам, які наразі переживають кризу, що може тривати доволі довго. Така людина постійно перебуває у стані пошуку інформації, корисної для подолання кризи (читання різної політичної літератури, розмови з друзями, батьками).

Повертаючись до нашої проблеми, зазначимо, що у багатьох випадках стан невизначеності буває вельми тривалий. Затримка й невизначеність на трьох останніх етапах призводить до політичної маргінальності особистості, тобто проміжного становища індивіда в політичній групі, який нерідко має амбівалентні ідеологічні цінності. З цього приводу О.Злобіна та В.Тихонович наголошують, що під час перехідного етапу формуються окремі особистісні позиції, які не можна назвати новими ідентичностями, хоча вони не є і попередніми [51].

Перша позиція. “Щире” нерозуміння того, що відбувається. Причиною цього є запізнена потреба в політичній інформації, несвоєчасне формування політичних інтересів, “занедбаність” політичної свідомості. Люди, які не цікавилися громадсько-політичним життям другої половини 1980-х років, потрапляють у вир політичних суперечок і протистоянь невідготовленими, не можуть самостійно оцінити позиції політичних партій та лідерів. Ця невизначеність заважає не тільки зміні політичної ідентичності, а й формуванню початкових ідентитетів. Цим індивідам притаманна непередбачуваність електоральної поведінки, сприйнятливість до випадкового впливу.

Друга позиція. Розуміння на рівні здорового глузду основних тенденцій політичного процесу, зокрема тієї істини, що відбувається суперечливий і болісний перехід від тоталітарної ізоляціоністської системи до загальноцивілізаційної, демократичної. Недоліками цієї позиції є в нетерплячість, прагнення негайного відчуття результатів демократичних перетворень, бажання одразу переконатися в невідворотності демократичних змін.

Третя позиція. Люди розуміють генеральний напрям змін (часом вдають, що розуміють), тобто перехід до ринкової системи господарювання і на його основі – до демократизації суспільного життя. Розуміють, але не приймають цих змін суб’єктивно, ставляться до них упереджено ба й навіть вороже. Ця позиція може змінитися завдяки поліпшенню матеріального становища індивіда. На нашу думку, на цю позицію схожа так звана “бунтарська” позиція, притаманна людям, які перебували в опозиції за тоталітарної доби, критикували радянський лад, а зараз посідають критичну позицію щодо сучасних змін, акцентуючи увагу лише на негативних аспектах. Трапляються випадки, коли людина, яка за радянської доби не сприймала політику КПРС, тепер вступає до лав лівих партій.

Четверта позиція. Особистість концентрується на суто індивідуальних, особистих інтересах, намагаючись взяти від існуючих обставин якомога більше, не очікуючи наслідків протистояння політичних сил. Ця прагматична позиція дуже продуктивна, причому частині

цих людей вже є що втрачати в разі політичних катаклізмів, тому з часом їм доведеться ідентифікуватися.

П'ята позиція. Найоптимальнішою, в плані збереження психологічної рівноваги, є позиція тих людей, які орієнтувалися й орієнтуються на загальнолюдські цінності, а саме на толерантність у взаєминах між людьми, повагу до особистості кожного, моральну чистоту. Поширення такої позиції й такого типу поведінки сприятиме суспільному поступу в Україні, утвердженню громадянського суспільства. Втім, цій категорії людей, з огляду на тотальну кризу, теж важко знайти власну політичну ідентичність, оскільки, відкидаючи минулі ідентитети, вони однозначно позитивно не сприймають сучасну ситуацію.

Такі позиції цілком вкладаються в концепцію умонастроїв, запропоновану Б.Паригінім. Він зазначає, що умонастрій – це “особливий вид сталого настрою почуттів, які згрупповуються навколо певних ідей ідейних установок і визначають спосіб сприйняття й оцінювання людиною навколишньої дійсності, а також спрямованість її прагнень та інтересів” [89, с. 31–32]. За певних обставин, а саме під впливом соціального середовища, ці умонастрої можуть перетворитися на “диспозиції”, тобто на певні налаштованості до дії. Г.Оллпорт дає таке визначення цьому поняттю: “Особиста диспозиція – генералізована нейрофізична структура (властива індивіду), що володіє здатністю робити багато стимулів функціонально еквівалентними, а також ініціювати і керувати погоджуваними (еквівалентними) формами стилістичної і адаптивної поведінки” [139, с. 410]. Отже, саме крізь призму диспозицій, що стосуються оцінки суспільних перетворень, триватиме еволюція політичної самоідентичності.

Під час аналізу процесу зміни політичної ідентичності особистості було виявлено, що зміна ціннісно-ідеологічних переконань відбувається переважно у когнітивній площині, зміна партійної ідентичності – шляхом раціонального вибору, здебільшого на підставі власних ціннісно-ідеологічних переконань. Процес зміни політичної ідентичності проходить фази розпаду колишньої ідентичності (дифузії), кризи (мораторію), зародження (напередвизначеності), досягнення нової ідентичності (трансформації зародків політичної поведінки в індивідуалізовану форму) [108]. Цей процес залежить і від індивідуальних особливостей людини, і від соціально-політичних чинників. У період трансформації суспільства виникають певні кризові (маргінальні) типи політичних ідентичностей.

Дослідження стану політичної ідентичності й встановлення її типу (фази або етапу політичної самоідентифікації) передбачає використання певної концептуальної моделі цього явища, що має відігравати роль своєрідного еталону (зразка, матриці) для інтерпретації й аналізу результатів емпіричних досліджень.

2.4. Концептуальна модель структури політичної самоідентичності та психологічного механізму політичної самоідентифікації особистості

Розглянувши основні теоретичні підходи до вивчення політичної самоідентифікації особистості, ми з'ясували, що кожен із них охоплює й пояснює лише певний аспект проблеми. Можна припустити, що оскільки політична самосвідомість особи диференційовано інтерналізує ідеологічні цінності, формує певні політичні позиції, політична самоідентифікація має багатоаспектну, багаторівневу структуру. Тому потрібна відповідна концепція, яка б проілюструвала цю специфіку, встановила предметні, концептуальні та методологічні аналогії з теоріями, розглянутими в попередніх параграфах.

Вихідним моментом політичної самосвідомості особистості є її політична самоідентифікація, що може бути визначена як процес ототожнення чи вподібнення себе із певним політичним суб'єктом, ідеологією чи символами. Політична ідеологія, на думку І.Чудінової, заторкує вузлові проблеми світогляду людей, державного й суспільно-політичного устрою, діяльності політичних партій [141, с. 127]. Але поняття “самосвідомість” містить емоційні та поведінково-вольові компоненти. Тому проблему політичної самоідентифікації потрібно

розглядати з урахуванням політичних самоуявлень або, як їх ще називають, “beliefs” (“вірування”, “переконання”, “думки”). Трактування свідомості як уявлення і “беліфс”, тобто організовані суб’єктивні конструкції, спрямовані на своєрідну раціоналізацію і пояснення соціальної дійсності, запропонувала І.Попова. Вона називає цей феномен “повсякденною ідеологією” і вважає, що “саме ці конструкції і забезпечують виконання ідеологічних функцій буденною свідомістю, обумовлюють її ідеологізм” [102, с. 36]. Власне, це процес формування особистістю уявлення про себе, наприклад, як про члена, прихильника або противника (опонента) певної політичної партії, руху або лідера, самоуявлення про власний статус у структурі певного політичного інституту – держави та партійної або виборчої системи, самоуявлення про специфіку власної участі в політичних процесах у селі, місті, районі, області, регіоні, на теренах окремої частини планети, самоусвідомлення власної прихильності чи антипатії до певних політичних ідеологій, цінностей, норм, традицій, звичаїв, символів – прапора, герба, гімну, елементів одягу, жестів, своєрідності зовнішнього вигляду і поведінки, продуктів харчування тощо. Внаслідок безлічі подібних ідентифікаційних процесів формується низка політичних ідентитетів особистості, тобто окремих усвідомлень своєї тотожності з певними політичними явищами, аспектами й об’єктами, або її політична ідентичність, що розглядається як сукупність самоусвідомлень, самоуявлень особистості.

Російські соціологи Д.Гавра і М.Соколов визначають двофазність, двостадійність формування політичних орієнтацій [24]. Перша фаза – комунікативна взаємодія із простором реальних чи віртуальних ідеологічних дискурсів у процесі політичної соціалізації, структурування цього простору і первинна ідентифікація суб’єктом реальних акторів політичного процесу (інституцій чи персоналій). Це суб’єкт-об’єктна взаємодія (комунікація), де індивід, формуючи свою орієнтацію, є суб’єктом.

Друга фаза – це позиціонування суб’єкта в межах сформованої системи координат, відстеження його власного місця у просторі, витвореному під час першої фази. Друга фаза – це суб’єкт-суб’єктна взаємодія. Саме на цій фазі формується оцінка. Тому на перетині координатних полів змістовного й оцінного структурування виникає політична орієнтація, яку можна визначити “як оцінно однозначну реакцію суб’єкта на змістовно визначений (як правило, в термінах політико-ідеологічних вербальних або псевдовербальних конструктів) об’єкт зі світу політичного, що здатна функціонувати в духовній формі” [24, с. 68].

Ю.Качанов зазначає, що “інтерперсональне ототожнення “Я – політична позиція” здебільшого зумовлене фіксованими в соціальній позиції, індивідуальній траєкторії та біографічному досвіді налаштованостями сприймати й оцінювати політичні ситуації та умови політичної практики, а також діяти в них відповідним чином” [55, с. 115].

Принципово важливим для аналізу політичної орієнтації є характер її об’єкта, а саме зміст об’єкта. З одного боку, він передбачає наявність конструктивно-ціннісного змісту, з іншого – обов’язково повинен мати характеристики суб’єкта політичної дії. Таким чином, коли ми говоримо про політичну орієнтацію особистості, маємо на увазі об’єктний перетин двох типів ідентичності – “об’єкт-ідеології” та “об’єкт-політичною актора” (терміни Гаври і Соколова).

Слід зазначити, що політична орієнтація відображає динамічний механізм політичної самоідентифікації. Тому під час розгляду механізму політичної самоідентифікації доцільно застосувати механізм формування політичної орієнтації. Отже, розуміння змістовної диференціації об’єкта політичної самоідентифікації дає відповідь на питання, чому окремі ідеологічні конструкти, наділені істотним мобілізаційним потенціалом, не завжди перетворюються на реальні ідентичності. Один із прикладів – українська комуністична ідея (йдеться про побудову комунізму в незалежній Українській державі). Націонал-комуністичні орієнтації в українській суспільній свідомості не діагностуються, позаяк ця ідея не персоніфікується в авторитетному акторі, а штучні спроби створити такі об’єкти є марними.

Можна констатувати, що реальна політична ідентифікація виникає лише тоді, коли в зовнішньому стосовно свідомості суб'єкта політичному просторі збіглися два феномени – певна сукупність ідеологічних ідентитетів і політичний актор, який персоніфікує ці ідентитети. Саме мобілізаційні потенціали цих феноменів створюють об'єкт політичної ідентифікації.

Політичну самоідентифікацію доцільно розглядати і як процес формування й актуалізації вже сформованих соціальних установок особистості на себе як суб'єкта політичних відносин. У доцільності такої інтерпретації можна переконатися, звернувшись до ідей американських соціологів і соціальних психологів М.Куна і Т.Макпартленда, які, власне, й започаткували емпіричні дослідження феномена самоідентифікації особистості в соціальних науках. На думку цих учених, основу організації і спрямованості людської поведінки становлять наявні в індивіда установки на самого себе або його суб'єктивні визначення власної ідентичності [63]. Близьку позицію з цього питання посідає Г.Ділігенський. Як специфічний клас соціально-політичних установок він виокремлює установки на ідентичність із макросоціальною спільнотою різних масштабів – від родоплемінної до національно-державної, соціально-класової і загальнолюдської, а також комплементарні (доповнювальні) до цих аттитюдів установки на “чужі” спільноти, що можуть мати позитивний, дружній, негативний, ворожий, індіферентний або амбівалентний характер [див.: 45, с. 163]. Аналогічні підходи поширені й у царині електоральної соціології, предметом якої виступають електоральні установки – сформовані на підставі попереднього досвіду і певної інформації про об'єкти виборчого процесу, ставлення виборців до участі у виборах та об'єктів вибору, що виявляється в емоційних оцінках партій чи кандидатів і готовності голосувати за них. Ідеться насамперед про дві теорії електоральної поведінки – соціологічну, що пояснює електоральний вибір солідарністю з певними соціальними групами (класами), і соціально-психологічну, яка акцентує увагу на ідентифікації виборців з певними партіями та ідеологіями [див.: 21, с. 214]. Отже, концептуалізація явища політичної самоідентифікації через залучення теоретичних і методологічних напрацювань, набутих під час досліджень соціальних установок, доволі усталена в науці. Проте зазначимо, що такий спосіб розв'язання цієї наукової проблеми й досі не вичерпав евристичних перспектив. Передусім це стосується можливості розроблення комплексної моделі механізму політичної самоідентифікації, яка б висвітлювала динамічні (процесуальні) й статичні (структурні) властивості цього феномена, взаємозв'язок і взаємодію всіх чинників, що детермінують його.

Не підлягає сумніву, що емпіричне дослідження політичної самоідентифікації особистості має здійснюватися на ґрунті відповідної концептуальної моделі цього феномена. Розроблення вказаної моделі треба здійснювати на основі теорії або концепції, аналітичні, діагностичні й прогностичні можливості якої концептуально відповідають особливостям, змісту і завданням цього дослідження. Бажані також високий і стабільний статус теорії у науковому середовищі, практична апробованість її при вирішенні таких завдань.

У наукових джерелах, присвячених розглядові різних аспектів дослідження соціальної самоідентифікації на пострадянському просторі, і зокрема теоретичному підґрунті його, використовується диспозиційна концепція В.Ядова [див.: 51; 115; 150; 153]. Ця концепція в цілому відповідає усім згаданим умовам застосування як основи для розроблення теоретико-концептуальної моделі політичної самоідентифікації як процесу, зумовленого взаємодією цілої низки чинників. Окреслення концептуальних контурів цієї моделі доречно поєднати з аналізом ключових у такому контексті положень диспозиційної концепції.

Одним із таких положень є постулювання В.Ядовим системного характеру всієї сукупності різноманітних ставлень особистості, що формуються на основі індивідуального життєвого досвіду і характеризують певну вибірковість і зорієнтованість у сприйнятті зовнішніх стимулів та реагуванні на них. У концепції Ядова ці ставлення дістали назву “диспозицій” (похідне від латинського слова *dispositio* – розміщення)... означають “схильності”, “налаштованості” або, зрештою, “ставлення”. Завдяки аналізу світового наукового доробку з вивчення різних видів диспозицій та проведеному під власним керівництвом аналітичному

емпіричному дослідженню Ядов вирізняв три ієрархічні рівні в диспозиційній структурі особистості [див.: 152]. На нижчому рівні розташовані елементарні фіксовані установки, що вивчалися представниками грузинської психологічної школи, – неусвідомлені й позбавлені модальності (переживань “за” і “проти”) й пов’язані із задоволенням вітальних потреб у найповторюваніших ситуаціях.

Середній рівень становлять соціальні фіксовані установки (аттитюди), чинниками формування яких є соціальні потреби належності (залученості) до мікросоціального середовища особистості та відповідні соціальні ситуації, в яких можливе задоволення цих потреб. На основі ідей М.Рокіча виокремлено два різновиди аттитюдів: 1) аттитюди на соціальні об’єкти та їх властивості; 2) аттитюди на соціальні ситуації та їх властивості. Оскільки об’єкти можуть мати різну міру узагальнення, то й соціальні установки можуть бути більш або менш узагальненими. На відміну від елементарних установок нижчого рівня, аттитюди, згідно з концепцією М.Б.Сміта, структуровані на три компоненти: 1) когнітивний або розсудковий (усвідомлення об’єкта чи ситуації); 2) афективний або емотивний (позитивна чи негативна емоційна оцінка об’єкта чи ситуації); 3) конативний або поведінковий (певні наміри, готовність до дій стосовно об’єкта чи ситуації).

Вищим рівнем диспозиційної структури особистості є система її ціннісних орієнтацій на цілі життєдіяльності і засоби досягнення цих цілей, які детерміновані загальними соціальними умовами життя. На думку Ядова, “система ціннісних орієнтацій, ідеологічна за своєю суттю, формується на основі вищих соціальних потреб особистості (потреба включення в це соціальне середовище у широкому сенсі як інтерпретація загальносоціальних, соціально-класових умов діяльності) та відповідно до способу життя, що вможливує реалізацію певних соціальних та індивідуальних цінностей” [152, с. 110]. Будова ціннісних орієнтацій аналогічна будові соціальних установок, відмінність тут полягає лише в домінуванні когнітивного компонента над афективним у структурі перших і афективного компонента над когнітивним у структурі других.

Спільна для диспозицій усіх рівнів модель формування їх ґрунтується на теоретичній схемі установки Д.Узнадзе. Ця схема зводиться до такого: за наявності будь-якої потреби та ситуації її задоволення в суб’єкта виникає специфічний стан, який можна схарактеризувати як готовність, як його установку до здійснення певної діяльності, спрямованої на задоволення певної потреби” [125, с. 170]. Тільки в диспозиційній концепції йдеться не про одну установку-диспозицію, а про трирівневу ієрархію диспозицій, симетрично співвіднесену із трирівневими ієрархіями потреб і ситуацій. Цей аспект концептуально відповідний або аналогічний теоретичним узагальненням, зробленим на підставі аналізу соціологічних і соціально-психологічних підходів до проблеми політичної самоідентифікації. Причому концептуальна аналогія, або відповідність правомірна, коли політичну самоідентифікацію особистості розглядають як процес формування нею соціальної установки на саму себе в контексті політичних відносин. Оскільки політична самоідентифікація, подібно до процесу формування диспозицій, теж спричинена: 1) потребою включення у політичні зв’язки та самовизначення в системі політичних груп і спільнот; 2) соціально-політичними нормами і межами солідаризації у суспільстві, тобто соціально-політичною ситуацією.

Отже, результат політичної самоідентифікації – політична самоідентичність як особливий різновид диспозицій особистості. Постає питання: яким чином і які рівні диспозиційної структури причетні до цього процесу? З огляду на когнітивний, осмислений характер політичної самоідентифікації, розглядати політичну самоідентичність як неусвідомлювану і позбавлену модальності елементарну фіксовану установку проблематично. Через механізм і властивості цього диспозиційного утворення найдоцільніше концептуалізувати окремі випадки політичної самоідентифікації, коли вона має неосмислений характер. Наприклад, неконтрольована поведінка особистості в натовпі, якою вона несвідомо ідентифікується з оточуючими людьми, виявляє свою належність до них. Але це припущення потребує окремого обґрунтування, що виходить за межі нашого дослідження. Тому далі всі аспекти,

пов'язані з елементарними установками, не розглядатимуться. Домінуватиме зорієнтованість на аналіз політичних самоідентичностей як соціальних установок і ціннісних орієнтацій.

Упродовж останнього десятиліття В.Ядов схильний додатково диференціювати соціальні установки ще на два окремі рівні диспозиційної ієрархії: 1) нижчий – “активні соціальні установки”, які “забезпечують відносну гармонію “Я” (і саме тому нестабільні, високодинамічні, адаптивні), на відміну від диспозицій вищого рівня, максимально актуалізовані і регулюють соціальні вчинки в різних соціальних ситуаціях у контексті ситуації за віносного збереження самоповаги і належної самооцінки “Я”; 2) вищий – “узагальнені соціальні установки на типові соціальні ситуації та об’єкти” [див.: 153, с. 182]. Активні соціальні установки мають ситуативний і мінливий характер, виконуючи адаптивні функції. Правомірно припустити, що за певних обставин можливі випадки виникнення ситуативної і несталості соціальної установки особистості у політичному контексті (тобто політичної самоідентичності). Наприклад, індивід, що є громадянином певної країни, але стало самоідентифікує себе з іншою або неіснуючою країною, в момент перемоги своєї національної футбольної збірної разом із позитивними емоціями може тимчасово відчувати себе громадянином власної країни. Після стану ейфорії відновлюється звична попередня громадянська самоідентичність. Знадобиться багато різних і повторюваних ситуацій, внаслідок яких нова громадянська установка-самоідентичність буде закріплена й усталена.

Ситуативний, зумовлений конкретними обставинами і контекстом ситуації, характер мають приклади політичної самоідентифікації українських політиків кінця ХХ століття: “я не політик, я – ракетник” (Л.Кучма), “я не перша, але не друга особа в державі” (О.Ткаченко), “я не політик, я – хазяїн” (П.Лазаренко).

Зрозуміло, що усталеніший і визначеніший характер має політична самоідентичність, яка за своєю природою є узагальненою соціальною установкою особистості на себе як прихильника (противника) чи представника типового суб’єкта або інституту політичної системи суспільства, учасника певної типової ситуації в ході політичного процесу в країні, наприклад, коли особистість визначає себе як прихильника або противника певного політичного лідера, партії, руху, монархії, президентської чи парламентської республіки, унітарного, федеративного або конфедеративного устрою, правлячого режиму або опозиції.

Аналогічний характер має усвідомлення себе учасником виборів, референдумів, акцій громадської непокори, революції, громадянської війни, потерпілим від певної політичної кризи. Політична самоідентифікація саме такого штибу становить найбільший науковий і прикладний інтерес у сучасній політичній соціології, психології та практиці.

Особливе місце серед політичних самоідентичностей особистості належить тим, що мають ціннісний характер і за своєю природою є ціннісними орієнтаціями. Коли особистість віддає перевагу певним політичним цінностям, цим вона самоідентифікує себе як прихильник їх. Під політичними цінностями слід розуміти певні об’єкти реального або уявного характеру, матеріальної або ідеальної природи, стосовно яких суб’єкти політики посідають позицію оцінювання, визначають за ними важливу роль у власній життєдіяльності та вважають необхідним володіти ними. Серед політичних цінностей можна виокремити свободу, рівність, злагоду, мир, права особи, владу, суверенітет, індивідуалізм, колективізм тощо. Як зазначає С.Хантінгтон, “в усьому світі країни вирішують проблему самоідентифікації. Люди намагаються знайти відповідь на одне з головних питань: хто ми? Як правило, вони відповідають на це питання в контексті своїх найважливіших цінностей. Їх відповідь зумовлена минулим, релігією, мовою, історією, традиціями і суспільними інститутами” [136, с. 7]. По суті, будь-що може набути статус політичної цінності, якщо стане предметом політичних відносин і почне визначати поведінку суб’єктів політики. Політичні цінності є ключовим елементом політичної культури, яка, своєю чергою, детермінує розбудову громадянського суспільства. Система політичних цінностей, що уособлює політичні інтереси певного суб’єкта політики, становить відповідну політичну ідеологію. Отже, тут ідеться про особливий вид політичної самоідентичності – ціннісно-ідеологічну самоідентичність. Особистість може ідентифікуватися з цілою системою цінностей, тобто певною ідеологією

загалом (“я – ліберал; – консерватор; – соціал-демократ; – націоналіст” тощо) або лише з окремими цінностями (“я – за приватну власність”). Не є винятком випадки, коли особистість одночасно самоідентифікується із несумісними окремими цінностями антагоністичних ідеологій. Усе залежить від її політичних знань та інтересів.

Іншим ключовим положенням диспозиційної концепції є постулювання наявності структурних і функціональних зв'язків між різними рівнями диспозиційної структури особистості. На думку В.Ядова, когнітивні, емотивні й конативні компоненти, зафіксовані в структурі кожної диспозиції, водночас належать до автономних і якісно однорідних підсистем диспозиційної ієрархії: 1) когнітивної підсистеми, що охоплює знання і досвід особистості (тобто становить її пізнавальну сферу); 2) емотивної підсистеми (становить сукупність всіх виявів емоційної сфери особистості); 3) поведінкової підсистеми (яка містить вияви вольової сфери особистості) [152, с. 111]. Отже, диспозиційна ієрархія ґрунтується на двох типах зв'язків між когнітивними, емотивними і конативними компонентами диспозицій: 1) зв'язки між різнорідними компонентами в межах окремих диспозицій; 2) зв'язки між однорідними компонентами диспозицій у межах когнітивної, емотивної і поведінкової підсистем. Зв'язки другого типу забезпечують домінування вищих рівнів над нижчими. За логікою диспозиційної концепції, ціннісні орієнтації детермінують зміст структурних компонентів соціальних установок, насамперед тих, що мають узагальнений характер. Натомість активні соціальні установки, що мають більш мінливий і ситуативний характер, меншою мірою залежать від ціннісних орієнтацій. Це “забезпечує гнучкість адаптації особистості до умов діяльності, що змінюються, при збереженні стабільності вищого рівня диспозиційної системи” [138, с. 125–126]. Але зрештою регуляція соціальної поведінки особистості здійснюється всією диспозиційною структурою останньої. При цьому провідну регулятивну роль у кожному конкретному випадку життєдіяльності відіграє відповідний йому за потребою і ситуацією диспозиційний рівень (або диспозиція). Решта рівнів задіяні в регуляції: 1) опосередковано (якщо вони є вищими стосовно безпосередньо регулятивного рівня); 2) підпорядковано, якщо вони нижчі стосовно безпосередньо регулятивного рівня. Когнітивний компонент відображений і в теорії особистісних конструктів Дж.Келлі. Саме когнітивна складність людини буде визначальною у сприйманні тих чи тих цінностей та ідеологій. У нашому випадку поняття “конструкт” цілком відображає структуру політичної самоідентичності як щось багатоаспектне, багаторівневе, складне.

Можна припустити, що самоідентифікація особистості із несумісними окремими цінностями антагоністичних ідеологій є “амбівалентністю свідомості”, на яку звернули увагу Є.Головаха і Н.Паніна [див.: 34]. Наприклад, декларуючи прихильність до ринкової реформи, індивіди схильні також сумувати за соціалізмом. У разі, коли проринкова орієнтація належить до вищого диспозиційного рівня – ідеологічної ідентичності, то ностальгія за плановою соціалістичною економікою, за суспільно-політичним ладом, коли Україна і Росія входили до єдиного культурного та політичного простору, належить до середнього рівня, а саме до його різновиду – узагальненої політичної установки. Існує зворотна ієрархія диспозицій індивіда: соціалістичні цінності – ідеологічна ідентичність, бажання мати приватну власність, що виявляється у підтримці відповідних партій – узагальнена політична установка.

Переважання зв'язків між різнорідними компонентами (когнітивними, емотивними, поведінковими) в межах окремих диспозицій визначатиме пріоритет впливу на електоральну поведінку саме цієї диспозиції. Якщо ж переважатимуть зв'язки між однорідними компонентами диспозицій у межах когнітивної, емотивної та поведінкової підсистем, домінуватиме вищий рівень, у нашому випадку – ідеологічна ідентичність. Тому регуляція електоральної поведінки здійснюється всією диспозиційною структурою, детермінується пріоритетним рівнем диспозицій, провідну регулятивну роль у політичному виборі при цьому відіграватиме активна політична установка, яка буде актуалізована в момент вибору за ситуацією та потребою.

Наведена вище диференціація диспозицій подібна до положень щодо багатогранності особистісної ідентичності, які наводить М.Шульга [див.: 145; 146]. На його думку, для передання певного аспекту, зрізу особистісної ідентичності існує поняття “ідентитет”. Ідентичність він виводить як композицію ідентитетів – і різноманітних видів їх за сферами вияву і спрямованостями, і пріоритетних, і менш значущих, і актуалізованих, і латентних. Цілком припустимо, що політичні ідентитети – це диспозиційні компоненти, а також узагальнені й активні соціальні установки.

Проаналізувавши теоретичні підходи до вивчення самоідентифікації і політичної соціалізації, розглянувши проблему кризи та зміни ідентичності, застосувавши диспозиційну концепцію, можна окреслити контури власне концептуальної моделі структури політичної самоідентичності. Отже, політична самоідентифікація особистості – це процес солідаризації індивіда з певною політичною спільнотою, змістом та ідеологією соціальної групи, її політичними символами. Сформувавшись у процесі політичної соціалізації, особистість бере на себе певну політичну роль із певним набором прав, привілеїв та обов’язків. У процесі безпосередньої взаємодії, передусім зі значущими представниками соціуму, індивід знаходить політичні цінності, погляди, ідеали, норми та установки – це перша фаза формування політичної ідентичності. На другій фазі формується оцінка та відтворення значущих змістових конструктів, відбувається позиціювання індивіда в межах сформованого конструкту. Саме на перетині координатних полів змістового й оцінного структурування відбувається політична ідентифікація. Структура політичної самоідентичності має системний, ієрархічно структурований характер. Її вершину становить ціннісно-ідеологічна самоідентичність або сукупність політичних ціннісних ідентитетів. На середньому рівні перебуває узагальнена політична самоідентичність або сукупність ідентитетів, які відповідають за самовизначення власного становища у системі політичних відносин суспільства (у формі узагальнених соціальних установок). Нижчий рівень утворює ситуативна політична ідентичність (у формі активних соціальних установок-ідентитетів). Два вищі рівні мають більш-менш усталений характер, тоді як нижчий – більш мінливий. Ступінь змістовної відповідності між вищим і середнім рівнями політичної самоідентичності значніший, ніж між вищим і нижчим або середнім і нижчим. Тому політична самоідентифікація є прогнозованою тоді, коли існує змістова відповідність двох вищих диспозиційних рівнів в ідеологічному сенсі. За розмитості одного із двох вищих рівнів політичної самоідентичності або їх змістової невідповідності (в Україні такий тип ідентичності притаманний майже третині населення) визначальною є мінлива ситуативна ідентичність. Саме тут міститься поле діяльності для політичних технологів і спеціалістів PR.

Зазначимо, що результати досліджень В.Ядова та інших учених дають чітке розуміння спрямованості механізму диспозиційної концепції: “Стан загальної спрямованості інтересів та ціннісних орієнтацій дає змогу передбачити характер узагальнених соціальних установок; варіації останніх зумовлюють варіації ситуативних установок. Спроба встановити зв’язки впливу у зворотному напрямі – від ситуативних установок до узагальнених і далі до ціннісних орієнтацій – не дала статистично значущих результатів” [111, с. 189].

Схоже розміщення таких феноменів, як “політична орієнтація”, “політична преференція” і “політична позиція” роблять Гавра і Соколов. Так само субстанційно вони структурують ці феномени на когнітивні, афективні та конативні компоненти. Виходить, ці три поняття можна скласти і як деякий відносно однорідний континуум, і як певний монотонний ряд, упорядкований за критерієм збільшення ваги конативного складника: в структурі політичної орієнтації представленість цього компонента мінімальна; в структурі політичної преференції вона більша; в структурі політичної позиції – найінтенсивніша [24].

Отже, розроблена концептуальна модель оптимально вияскравлює статичні й динамічні аспекти політичної самоідентифікації особистості (структурні особливості самоідентичності і механізм самоідентифікації) [107].

Для з'ясування динамічних аспектів політичної самоідентифікації (її генези та розпаду), на нашу думку, слід звернутися до біографічного методу, що релевантно висвітлить детермінанти диспозиційних компонентів, визначить генезу та причинність зміни політичної ідентичності, а отже, передбачатиме цілісне вивчення цього процесу.

Ми детально описали когнітивні й емотивні аспекти політичних аттитюдів, ціннісно-ідеологічні детермінанти їх. Однак активні учасники політичних подій не обмежуються лише оцінками й емоціями. Такі події в українській історії, як студентське голодування восени 1990 року, масова підтримка проголошення Україною незалежності 1991 року, акція “За Україну без Кучми”, численні демонстрації та пікети (не будемо брати до уваги фінансованих акцій) є прикладом того, що політичні аттитюди учасників далися взнаки на поведінковому (конативному) рівні. Тому варто докладніше розглянути вплив політичної самоідентифікації особистості на політичну й електоральну поведінку населення.

2.5. Ціннісно-ідеологічна ідентичність, політико-ідеологічна самоідентичність і політична поведінка

Політична поведінка індивіда – це не лише голосування на виборах, наміри голосувати, які, власне, вивчає електоральна соціологія, це ще й поведінка у різних соціально-політичних ситуаціях, до атрибутів яких належать мітинги, демонстрації, пікети, акції громадянської непокори, революції, громадянські війни тощо.

Спочатку розглянемо електоральну поведінку. Американські соціологи розробили три основні концепції електоральної поведінки: соціологічну теорію електоральної поведінки (П.Лазарсфельд, Б.Берельсон, У.Макфі, П.Гаудо, М.Ліпсет, С.Роккан), яка пояснює електоральні переваги виборців їхніми статусними (класовими) характеристиками; соціально-психологічну теорію партійної ідентифікації (А.Кемпбелл, Ф.Конверс, В.Міллер, Е.Стокс, Р.Пірс, Й.Дюпе), за якою електоральний вибір визначається ціннісними установками, що сформувалися в період ранньої соціалізації у сім'ї; теорію раціонального вибору (Е.Даунс, І.Рікер, П.Ордешук, М.Фіоріна, С.Розенстоун) [див.: 21, с. 203–206].

На думку О.Вишняка, в Україні та Росії політично й ідеологічно ідентифікована частина виборців голосує на підставі своїх політико-ідеологічних переваг, тобто тут спрацьовує соціально-психологічна теорія; ідеологічно неідентифіковані змінюють свої переваги залежно від соціально-економічного самопочуття, тобто виборці приходять до виборчих дільниць лише тоді, коли вважають, що ці вибори можуть бодай частково змінити умови їхнього життя, отже, діють раціонально і голосують за ті політичні сили, які планують щось змінити або принаймні завадити приходу до влади неприйнятних для самого виборця партій чи лідерів [див.: 21]. А втім, президентські вибори 1999 року засвідчили, що багато неідентифікованих громадян голосувала за Л.Кучму, аби не допустити до влади комуністів. Тобто не будучи політично ідентифікованими, громадяни вбачали загрозу в поверненні “лівих”. Отже, цим людям притаманні цінності, що не дозволяли їм залишатися осторонь. Ми бачимо, що спрацьовувала саме ціннісно-ідеологічна ідентичність індивідів, котра без посередництва середнього рівня (політико-ідеологічної самоідентичності) нашої концептуальної моделі спрямувала політичний вибір.

Президентські вибори 1999 року довели, що подеколи політично самоідентифіковані виборці голосують за кандидата, політична платформа й погляди якого не є адекватними їхнім власним політико-ідеологічним перевагам (див.: табл. 2.1). Такі розбіжності помітили О.Вишняк [див.: 21] та В.Матусевич [див.: 78].

Таблиця 2.1

Політико-ідеологічні ідентифікації та політичний вибір респондентів, %

Політичні течії	За Л.Кучму	За П.Симоненка	Проти всіх	Не пам'ятаю, за кого	Не голосував	Загалом
Комуністична	13,2	73,9	1,1	0,7	11,1	100
Соціалістична	24,5	51,0	8,2	2,1	14,2	100
Соціал-демократична	67,4	11,4	7,1	2,1	12,0	100
Національно-демократична	74,1	3,7	6,7	2,2	10,3	100
Християнсько-демократична	65,4	15,4	3,9	1,9	13,4	100

Джерело: Матусевич В.А. Індивідуальна і соціальна зумовленість електоральної поведінки // Українське суспільство: моніторинг – 2000 р. Інформаційно-аналітичні матеріали . – К.: Ін-т соціології НАНУ, 2000. – С.128.

Аналіз президентських виборів 1994 року, й особливо другий тур голосування, засвідчив, що виборці, політично ідентифіковані як “ліві”, голосували за Л.Кучму, який декларував у своїй передвиборчій програмі курс на ринкові реформи. Здавалося б, “ліві” в цьому разі виявилися непослідовними щодо своїх антиринкових преференцій. Але передвиборча платформа Л.Кучми 1994 року містила обіцянки запроваджувати курс на зближення з Росією й надати російській мові статус якщо не державної, то принаймні офіційної. Тож 1994 року національно-культурні преференції “лівого” електорату переважили їхні економічні уподобання. Звісно, якби до другого туру пройшов суто “лівий” кандидат, ці виборці проголосували б за нього, як це сталося у 1999 році.

Така ситуація свідчить про неоднорідність структури ціннісно-ідеологічної ідентичності, на що слід неодмінно зважати. До того ж у структурі ціннісно-ідеологічної ідентичності є кілька складових (ідентитетів), кожна з яких у певних ситуаціях превалює над іншою чи іншими й зумовлюватиме та визначатиме політичну поведінку. Тут ми підходимо до проблеми співвідношення між психологічними переживаннями, усвідомленнями й виголошеними мотивами (установками, цінностями, переконаннями), з одного боку, та практичною поведінкою – з іншого.

Класичною моделлю розбіжності соціальної поведінки є так звана загадка Лап'єра [див.: 45]. Було встановлено, що расистська установка визначає поведінку в одній ситуації і жодною мірою не впливає на неї (поведінку) в іншій. Висвітлення цієї проблеми містять праці американських соціопсихологів (М.Дофлера, Ф.Весті, Л.Лінна, М.Рокіча, М.Фішбайна) [17]. Так, Рокіч наголошував, що соціальна поведінка визначається не лише атти-тюдом на об'єкт, а й атти-тюдом до ситуації. Лінн увів у механізм функціонування атти-тюдоду параметр соціальної залученості. Він вважав, що рівень залученості між расовим атти-тюдодом і расовою поведінкою є функцією від сталої атти-тюдодної позиції і мірою соціальної залученості між індивідом та об'єктом атти-тюдоду. Тобто одне діло – виголошувати негативні емоції до представників влади, й зовсім інше – робити це за ситуації безпосереднього міжособистісного контакту. Цим часто користуються політики, активізуючи зустрічі з виборцями за свого низького рейтингу.

Соціальна залученість може бути чинником посилення поведінкової складової атти-тюдоду. Наприклад, вуличні заворушення, бунти, погроми, агресивні демонстрації можуть активізувати індивідуальні настановлення (негативне ставлення до влади, міліції), які за звичайних умов виявляються лише у вербальних оцінках або настроях. Саме у натовпі, при великих скупченнях людей, проявляється феномен емоційного зараження.

Таких висновків дійшов В.Ядов на підставі емпіричного дослідження атти-тюдодно-поведінкових неузгоджень [111, с. 194] Він наголошував, що така неузгодженість є результатом впливу й соціальних, й індивідуальних чинників. Соціальні – це багатоманіття й суперечливість соціальних норм; індивідуальні – рівень усвідомлення диспозицій, співвідносний масштабу дії за конкретної ситуації. Тому Ядов вводить поняття “актуальна

диспозиція”, коли роль провідного перебирає на себе той компонент і той рівень диспозиційної системи, що найповніше відповідає певним умовам і цілям діяльності саме в цьому масштабі [див.: 113].

Дещо інакше підходить до проблеми аттитюдів і їх неузгодженості із соціальною поведінкою В.Магун [67, с. 121, 126]. Він розглядає аттитюд суто як оцінку індивідуальної цінності об’єктів та дії і протиставляє йому цінності інших людей і соціальних систем, що їх визнає індивід. Якщо суб’єкт діє згідно з цими соціальними цінностями, його поведінка не збігається з аттитюдом. Щоправда, неясною залишається відмінність між індивідуальним аттитюдом та інтеріоризованими цінностями індивіда, що теж стають аттитюдами.

Таким чином, і досі не існує остаточних інтерпретацій і наукових аналізів пояснення феномена індивідуального “вибору” між різними, подеколи протилежними настановленнями. Все це можна пояснити унікальністю й неповторністю кожної особистості, структури її ціннісного конструкту. На думку Г.Ділігенського, унікальність ресурсу особистості виявляється в індивідуально-неповторному співвідношенні та конфігурації раціональних і спонтанно-іраціональних, контрольованих свідомістю, та неусвідомлених стимулів поведінки [див.: 45, с. 206–207]. Наприклад, С.Ліпсет розрізняв ліві погляди на політичні та економічні, і показував, що хоча робітничий клас економічно схиляється на бік лівих поглядів, проте середній клас є помітно більш лівим у питанні громадянських прав і демонструє більшу толерантність [159, р. 102].

З огляду на це ми маємо припустити, що електоральна та будь-яка політична поведінка суб’єкта детермінована тим рівнем політичної ідентичності (ціннісно-ідеологічною або політико-ідеологічною ідентичністю) і компонентами (рівнем когнітивних знань, оцінкою, емпатією), що якнайбільше відповідають масштабові політичної ситуації та індивідуально-психологічному “комфортові” індивіда.

Тепер повернемося до ідеологічних розбіжностей, властивих українському соціуму. Вітчизняні соціологи В.Хмелько [137], А.Горбачик [38], О.Каревіна [54] фіксують суперечності між політичними й економічними (ставлення до економічного розвитку) орієнтаціями. Тобто, крім економічних цінностей, існують інші чинники, зокрема складові ціннісно-ідеологічної ідентичності, що визначають політико-ідеологічну самоідентифікацію і впливають на політичний вибір.

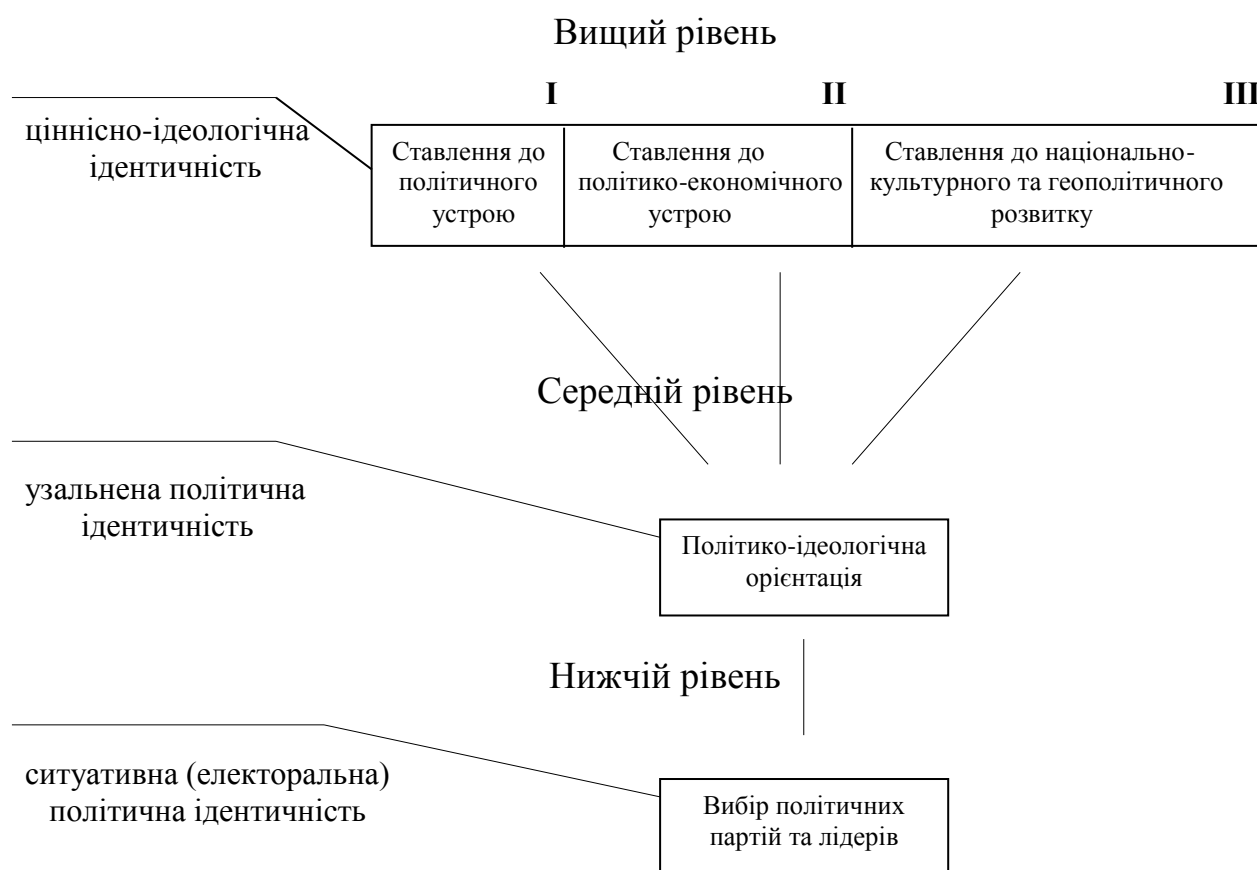
М.Білецький, О.Толпиго, І.Бекешкіна, М.Міщенко, М.Погребинський, аналізуючи електоральні наміри населення України, крім економічного аспекту, вирізняють вкрай заідеологізовану “завантаженість” проблеми геополітичного розвитку та ставлення до статусу російської мови [див.: 13; 11; 80; 97]. До цих цінностей належать також конфесійна ідентифікація (яка, своєю чергою, диференціюється геополітичними пріоритетами) та ставлення до національного характеру держави (Україна має бути державою титульної чи політичної нації). Отже, під час структурування ціннісно-ідеологічної ідентичності потрібно зважати на національно-культурні та геополітичні орієнтації українського суспільства.

На окремий розгляд заслуговує ставлення до політичного устрою. Йдеться про поширеність на одному полюсі авторитарних установок, тобто патерналістсько-авторитарних очікувань населення, та ліберально-демократичних преференцій – на протилежному полюсі.

Дослідження авторитарної свідомості, започатковані Т.Адорно (1950), виводять схильність до сприйняття авторитарних політичних преференцій із того психологічного типу особистості, що був закладений у дитинстві. Автор робить акцент на фашизоїдних тенденціях нетерпимості: демонстрація ворожості до етнічних меншин. Разом із тим, М.Рокіч виявив людей із вираженою авторитарністю, які при цьому не демонстрували ворожості стосовно етноменшин, більше того, ці люди можуть виявляти прихильність до вказаних груп [див.: 161; 84]. Тобто Рокіч виявив авторитарних догматиків із “ліберальними” етнічними установками і класифікував їх як “комуністів”. Він заявив про існування так званого “лівого авторитаризму”.

Оскільки прихильники комуністичних ідей здебільшого виводять свою позицію із принципів класової й економічної нерівності, можна стверджувати, що авторитарність (ставлення до демократичного та національного характеру розвитку суспільства) є критерієм однієї зі складових ціннісно-ідеологічної ідентичності. Характер кожної складової та поєднання їх визначатиме характер політико-ідеологічних самоідентичностей: поєднання авторитарних цінностей із класовою нетерпимістю – “ліві авторитаристи”, поєднання авторитарних цінностей із прихильністю до ліберальної економіки – “праві авторитаристи”.

Отже, такі цінності, як приватна власність, ринкові реформи, планова економіка, соціальна справедливість, лібералізм, порядок, інтеграція із Заходом, зміцнення незалежності, інтеграція з Росією, розвиток української мови, зміна статусу російської мови, національний характер держави тощо – це складові, певний конгломерат ціннісно-ідеологічної ідентичності особистості в Україні (див. рис. 2).

Рис. 2. Диспозиційні рівні політичної ідентифікації особистості

Політична поведінка особистості визначається не лише відповідним рівнем політичної ідентичності, її установлювальними компонентами, а й специфікою вищого рівня, його складовими, кожна з яких, залежно від ситуації, стає пріоритетною і визначає політико-ідеологічну самоідентичність, а потім акцентує політичний вибір; за відсутності політико-ідеологічної самоідентичності вищий рівень, тобто актуалізована ситуацією складова, визначатиме політичну поведінку особистості.

РОЗДІЛ 3

ЕМПІРИЧНА ВЕРИФІКАЦІЯ КОНЦЕПТУАЛЬНОЇ МОДЕЛІ ПОЛІТИЧНОЇ САМОІДЕНТИЧНОСТІ

3.1. Методичні аспекти дослідження політичної самоідентифікації й аналіз емпіричних показників ціннісно-ідеологічної ідентичності

Методологічна схема аналізу структури політичної самоідентифікації населення України, з нашої точки зору, має реалізуватися під час подальших етапів. Насамперед треба побудувати вихідну модель структури вищого рівня концептуальної моделі політичної самоідентичності – ціннісно-ідеологічної ідентичності. Наступним кроком є емпірична верифікація цієї сторони моделі, перевірка її дієздатності.

Беручись до побудови апріорної моделі вищого рівня, потрібно відібрати й обґрунтувати критерії, адекватні ціннісно-ідеологічним ідентичностям населення України. Існує кілька комбінацій різноманітних критеріїв, здатних послугувати розв'язанню цього завдання. Це, по-перше, рівноважні поляризовані (опозиційні) критеріальні системи, де змістове розчленування простору політичних ідентифікацій здійснюється впродовж осі, що має на протилежних кінцях дві чіткі антагонічні за характером ідентичності. По-друге, це нерівноважні однокомпонентні критеріальні системи, в яких диференціація відбувається залежно від кількісного показника обраної ознаки. Особливістю поляризованих рівноважних шкал (осей) є наявність у них “нуля”, тобто невизначеної позиції в середній частині спектра, а це означає, що можливі труднощі стосовно ідентифікації об'єкта, індиферентного до запропонованої шкали. Однокомпонентні шкали, навпаки, дають змогу ідентифікувати будь-який об'єкт, адже позиціонування на “нуль” має у них смисловий характер [див.: 24, с. 70].

Наведемо приклади рівноважних критеріальних систем, які, на нашу думку, можна застосувати до сучасної української політичної ситуації: 1) поляризовані двокомпонентні – “парламентська республіка – президентська республіка”, “ліберали – прихильники авторитаризму”, “ринкові реформи – планова економіка”; 2) поляризовані багатоконпонентні – “об'єднання з Росією – східнослов'янський блок Україна, Росія та Білорусь – розширення зв'язків із СНД – зміцнення незалежності – вступ до Євро-союзу – вступ до НАТО”.

Прикладами однокомпонентних шкал є надання російській мові статусу офіційної; продаж землі; вступ до НАТО тощо.

Однією із перших спроб побудови моделі політичного простору є одновимірна шкала, запропонована Т.Адорно. В її основу покладено концепцію “авторитарної особистості” [2]. Ступінь авторитарності індивіда накладалася на вісь “ліві – праві”. Ця модель була відображенням політичної ситуації США середини ХХ століття, тобто “праві” ототожнювалися з консерваторами, а “ліві” – з лібералами. Адорно доводив органічний зв'язок фашизоїдних авторитарних установок із націоналізмом, етноцентризмом та етнічними фобіями (особливо з антисемітизмом), що було притаманно тогочасному американському консерватизмові. Недоліки одновимірної шкали очевидні: не завжди прихильники правої ідеології є авторитаристами, а ліві – прихильниками демократії; тим паче, що М.Рокіч пізніше виявив “ліві” авторитарні установки, які зовсім не пов'язані з етнофобіями [див.: 161].

Ці недоліки намагався виправити Г.Айзенк, котрий поряд із “політичною” віссю “консерватори – радикали” (ліві – праві) запровадив вісь “авторитаристи – демократи”. Ця двовимірна модель уможливила вирізнення кількох аналогічних психологічних типів серед прихильників протилежних політичних ідентичностей [див.: 157].

Г.Ділігенський запропонував адаптувати модель Айзенка до політичних реалій Росії [45, с. 307–316]. Ця модель відображає основні принципи політико-психологічної диференціації населення Росії. Причому “лівих” її автор розглядає як прихильників ринкових реформ,

лібералізму, а “правих” – як симпатиків державно-соціалістичного консерватизму, великодержавного націоналізму.

Своєрідну схему, або сукупність політичних платформ українських партій початку 1990-х років запропонував А.Білоус [див.: 16, с. 68–79]. Він радить взяти за основу шкалу класифікації партій за ідеологією – “ліві > комунізм – соціал-демократія – лібералізм – консерватизм – фашизм < праві” та шкали “міжнародне становище України і ставлення до СНД”, “територіальний устрій”, “організація влади і самоврядування на місцях”, “економічна стратегія”, “військово-політична доктрина”. Загалом виходило п’ять рівнів: 1) “Ліві – Праві” та “Співдружність – Відокремленість”; 2) “Ліві – Праві” та “Унітарність – Федеративність”; 3) “Ліві – Праві” та “Централізація – Радянізація”; 4) “Ліві – Праві” та “Самоізолюваність – Адміністрування”; 5) “Ліві – Праві” та “Ядерна – Без’ядерна”.

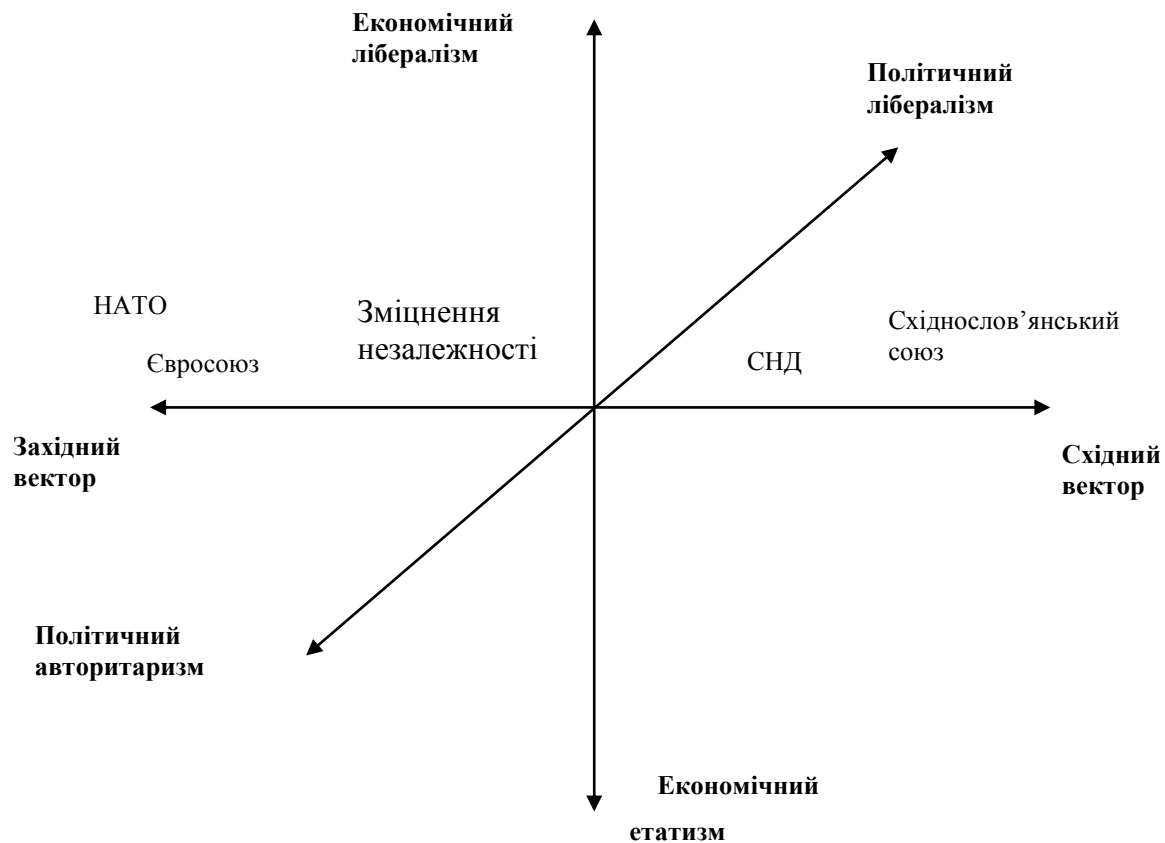
Така схема й справді була актуальною на початку 1990-х років, коли становлення української державності й відсутність оновленого Основного Закону країни висували на порядок денний такі питання, як територіальний устрій, ядерний чи без’ядерний статус України тощо. Втім, сучасний стан розвитку українського суспільства зумовлює дещо інший спектр політичної проблематики. І хоча запропонована Білоусом сукупна модель відображала політичні ідентитети населення після здобуття Україною незалежності, це радше констатація індикаторів, які спричиняли розбіжності між різними політичними силами.

Цікавим у контексті нашого дослідження є підхід Д.Гаври та М.Соколова, які запропонували тривимірну модель російського політичного простору. Найактуальнішими для сучасного російського суспільства критеріями вони обрали: 1) політичний режим; 2) політико-економічний устрій; 3) характер етнодержавного устрою та етнополітичних відносин. Основними індикаторами орієнтації на певний тип політичного режиму були: а) очікувана жорсткість влади стосовно інституту злочинності та припустима в зв’язку із цим міра утиску прав і свобод громадян; б) оцінка населенням потреби російського суспільства в авторитарному управлінні. Індикаторами політико-економічної орієнтації слугували: а) ставлення до балансу пріоритетів у системі “соціальна захищеність – податковий пресинг на суб’єкт господарювання”; б) уявлення про міру втручання держави в російську економіку. Етнополітичні орієнтації респондентів визначалися на підставі: а) думки щодо припустимості виходу будь-якої території зі складу РФ та б) думки стосовно оптимальної стратегії розподілу прав, повноважень і влади між федеральним центром і суб’єктами федерації в Росії. Під час виконання дослідницьких програм упродовж 1996–1998 років Гавра і Соколов довели цілковиту життєздатність тривимірної моделі простору політичних орієнтацій сучасного російського соціуму [див.: 24].

Тривимірну модель можна адаптувати й до українського політичного простору, тим паче, що ціннісно-ідеологічна ідентичність нашої концептуальної моделі політичної самоідентифікації особистості також має три складові: (1) ставлення до політичного устрою; (2) ставлення до політико-економічного устрою; (3) ставлення до національно-культурного та геополітичного розвитку. А вже виходячи з того, що у своєму дослідженні ми будемо користуватися даними загальнонаціонального соціологічного моніторингу, здійсненого Інститутом соціології НАН України спільно з компанією СОЦИС у 2001 році, наведемо запитання, які відповідають ідеологічному навантаженню складових нашої моделі: (1) – “Чи згодні Ви з думкою, що кілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії?”; (2) – “Як Ви ставитесь до економічних перетворень в Україні?”; (3) – “Якому шляху розвитку України Ви віддаєте перевагу?”.

Як додатковий індикатор національно-культурної осі слід застосувати запитання “Чи вважаєте Ви за необхідне надати російській мові статус офіційної в Україні?”.

Взаємний перетин кожної з осей задає двовимірний, а не лінійний простір, що свідчить про тривимірність континууму ціннісно-ідеологічних ідентифікацій (див. рис. 3).

Рис. 3. Тривимірний континуум ціннісно-ідеологічної ідентичності

Таким чином, кожна з осей представляє специфічну грань для диференціації простору об'єкта ціннісно-ідеологічних ідентифікацій. Щоб з'ясувати, які саме ціннісно-ідеологічні ідентичності переважають в українському суспільстві, потрібно виявити найбільш однозначні зв'язки між запропонованими трьома типами ідентитетів, а також інші типи зв'язків, адже зовсім необов'язковим є чітке позиціонування в усіх вимірах, тому доведеться з'ясувати тенденції та причини цих феноменів. Виконання цього завдання свідчатиме про дієздатність запропонованої структури ціннісно-ідеологічної ідентичності й концептуальної моделі загалом.

Наступний етап нашого дослідження становить аналіз двовимірних таблиць, де змінними виступатимуть по чергово питання вищого рівня, що стосуються ціннісно-ідеологічної ідентичності або питання стосовно політико-ідеологічної самоідентифікації. Емпіричною базою аналізу послугували дані загальнонаціонального опитування, проведеного Інститутом соціології НАН України спільно з компанією СОЦИС у лютому 2001 року (автори програми й інструментарію – Н.В.Паніна та Є.І.Головаха). Генеральну сукупність становить доросле населення України віком понад 17 років. Вибіркова сукупність (квотна вибірка) репрезентує генеральну за головними соціально-демографічними ознаками (стать, вік, освіта, регіональна структура). Методом анкетування було опитано 1800 респондентів.

Розглянемо відповіді на питання, що безпосередньо стосуються складових вищого рівня запропонованої нами концептуальної моделі політичної самоідентичності: ставлення до політичного устрою, ставлення до політико-економічного устрою, ставлення до національно-культурного та геополітичного розвитку. Емпіричним рефреном ставлення населення України до політико-економічного устрою є результати відповідей на питання “Як Ви ставитесь до економічних перетворень?” (див. табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Ставлення населення України до політико-економічного розвитку (% до тих, хто відповів, N = 1796, 2001

p.)

Потрібен повний перехід до ринку	Необхідні окремі зміни	Нам потрібно повернути економіку до стану, в якому вона була до початку перебудови	Інші відповіді	Важко відповісти	Загалом
20,7	28,9	33,3	3,6	13,5	100,0

Вибірка містить три основні позиції щодо економічних перетворень. Крім поляризованих позицій, є й досить вагома проміжна, яку ми в подальшому не використовуватимемо. Це, звісно, звужить емпіричну базу аналізу, але навіть поляризовані позиціонування ідентичностей не є остаточним розчленуванням простору ціннісно-ідеологічних ідентитетів стосовно ставлення до економічного розвитку: так, за результатами моніторингу 2001 року, лише 52,1% найбільш проринково “просунутих” вважають, що можна дозволити купівлю-продаж землі, тоді як 33,7% заперечують це. Майже п’ята частина прихильників планової економіки позитивно ставляться до купівлі-продажу землі. Тобто складова ціннісно-ідеологічної ідентичності, своєю чергою, диференціюється на окремі ідентитети, що охоплюють певну царину, в нашому випадку – проблеми економічного розвитку. Постає питання: що є підґрунтям такої диференціації у поглядах. З’ясовано, що економічні переваги детермінує не так етнічна, як регіональна належність. Зокрема, переваги західних українців та західних росіян суттєво відрізняються від переваг східних українців та східних росіян. Це зайвий раз слугує підтвердженням тези, що показник економічних переваг виявляє ціннісно-ідеологічну ідентичність, бо саме регіонально-культурний чинник відіграє чи не найвагомішу роль у політичній соціалізації. А незначні етнічні відмінності всередині кожного регіону гіпотетично можна пояснити міграційними процесами (див. табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Регіонально*-етнічний розподіл населення України на підставі відповідей на запитання “Як Ви ставитесь до економічних перетворень?” (% до тих, хто відповів, 2001 p.)

Ставлення до економічних перетворень	Захід		Центр		Південь		Схід	
	Укр.	Рос.	Укр.	Рос.	Укр.	Рос.	Укр.	Рос.
	N = 348	N = 23	N = 432	N = 49	N = 152	N = 99	N = 410	N = 226
Потрібний повний перехід до ринку	30,0	26,1	23,0	30,6	27,0	10,1	13,7	16,0
Необхідні окремі зміни	34,6	34,8	27,7	30,6	22,3	27,2	29,3	26,2
Нам потрібно повернути економіку до стану, в якому вона була до початку перебудови	17,9	30,4	30,5	20,4	38,2	43,4	39,5	42,7
Інші відповіді	1,7	0	4,9	2,0	4,6	1,0	3,9	4,4
Важко відповісти	15,9	8,7	13,9	16,3	7,9	18,2	13,7	10,7

*Регіони:

- 1) Захід (Волинська, Рівненська, Івано-Франківська, Львівська, Тернопільська, Закарпатська, Чернівецька області);
- 2) Центр (Житомирська, Чернігівська, Київська (разом з Києвом), Вінницька, Кіровоградська, Полтавська, Черкаська, Хмельницька області);
- 3) Південь (АР Крим, Миколаївська, Одеська, Херсонська області);
- 4) Схід (Сумська, Харківська, Донецька, Луганська, Дніпропетровська, Запорізька області).

Другий вимір ціннісно-ідеологічної ідентичності – це ставлення до політичного розвитку. Емпіричним рефреном є розподіл відповідей на питання “Чи згодні Ви з думкою, що кілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії?” (див. табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Ставлення населення України до політичного розвитку (% до тих, хто відповів, N=1797, 2001 р.)

Не згоден	Не знаю	Згоден	Загалом
16,0	36,3	47,7	100,0

Отже, в масовій свідомості населення України досі превалює декларативна авторитарність. Цей феномен властивий не лише посткомуністичним суспільствам, його зафіксовано у багатьох країнах, які мають тривалі демократичні традиції. Утім, відмінність полягає в тому, що авторитаризм, виявлений у масовій свідомості західних суспільств, не є передвісником загибелі демократії. Інша річ – авторитарні установки у суспільствах, що кардинально трансформуються, де лише почалося становлення демократії та громадянського суспільства. Саме тут існує небезпека приходу до влади авторитарного режиму. Але, на думку Є.Головахи, “авторитарність масової свідомості є однією з необхідних, та аж ніяк не достатніх умов для тріумфу авторитаризму не лише в масовій свідомості, а й у політичній практиці” [35, с. 39], позаяк однією з умов встановлення авторитарного режиму є наявність у суспільстві віри в сильного керівника, котрий наведе лад у країні. Проте дані моніторингу 2001 року свідчать, що лише 25,5% “авторитаристів” бачать сьогодні в Україні політичних лідерів, здатних ефективно керувати країною, 35,6% не бачать їх, ще 38,9 % не визначилися. Ясна річ, треба відрізнити “принциповий” авторитаризм від “ситуативних” авторитарних реакцій людей на скрутні часи, тобто декларування авторитарних настроїв не завжди справді слугує виявом авторитарності ціннісно-ідеологічної ідентичності, яка є радше наслідком політичної соціалізації. Такий висновок підтверджують й інші соціологічні дослідження. Так, в опитуванні, проведеному фондом “Демократичні ініціативи” спільно з компанією СОЦИС у березні 2001 року, на запитання: “Чи згодні Ви, що Україні зараз потрібне авторитарне правління (на зразок Піночета)?” лише 26% респондентів відповіли позитивно, тоді як 56% – негативно [див.: 12]. В опитуванні Інституту соціології НАН України у січні 2001 року, відповідаючи на запитання: “В якій ситуації Ви відчували б себе найкомфортніше й упевнено?” 94,9% респондентів обрали варіант “Якби в Україні було більше порядку і менше свободи”, і лише 5,1% – “Якби в Україні було менше порядку і більше свободи”. Отже, в період суспільної трансформації та хаосу можуть виникати тимчасові симпатії до сильної влади, до того ж не завжди нелегітимної. Зокрема, В.Пилипенко вважає, що “особливості індивідуальної життєвої ситуації у поєднанні з відчуттям сорому за нинішній стан країни, почуттям страху перед розгулом злочинності і розумінням неможливості впливу на те, що відбувається, дають різкий сплеск авторитарних настроїв” [див.: 95, с. 137]. З огляду на це зазначимо, що в нашому дослідженні терміни “авторитарна ідентичність”, “авторитарні цінності” матимуть умовний характер, оскільки застосована методика всебічно не розкриває сутності авторитарної свідомості населення України.

Наступним виміром ціннісно-ідеологічної ідентичності є зовнішньополітичні преференції, що їх визначають відповіді на питання “Якому шляху розвитку України Ви віддаєте перевагу?” (див. табл. 3.4).

Таблиця 3.4

Ставлення населення України до геополітичного розвитку України (% до тих, хто відповів, N = 1798, 2001 р.)

Варіанти відповідей	%
Передусім розширювати зв'язки у межах СНД	16,4

Розвивати відносини переважно з Росією	6,6
Зміцнювати насамперед східнослов'янський блок (Україна, Росія, Білорусь)	29,2
Встановлювати найтісніші зв'язки з розвиненими країнами Заходу	13,2
Опиратися насамперед на власні ресурси, зміцнюючи незалежність	20,8
Різні регіони України мають обирати свій шлях	3,4
Інше	1,5
Важко відповісти	9,0
Загалом	100,0

Жоден геополітичний варіант не має явного переважання. Низьким залишається ставлення до розширення зв'язків із країнами СНД, що пояснюється насамперед нездатністю цієї пострадянської організації розв'язувати торгово-економічні проблеми країн-учасниць, що далось взнаки в масовій свідомості населення України. Дуже малою є кількість прихильників інтеграції із Росією. Причинами цього, напевно, є небажання російського уряду останніми роками сприяти просуванню українських товарів на власний ринок, події в Чечні тощо. Про це також свідчить радше негативна оцінка політичної ситуації в Росії. Майже третина населення нашої країни обрала перспективу передусім зміцнювати східнослов'янський блок (Україна, Росія, Білорусь). Популярність цього варіанта пояснюється історичним минулим та близькістю і взаємною прихильністю східнослов'янських народів. Так, на запитання “Чи згодні Ви допустити представників інших національностей як членів своєї сім'ї?” найчастіше називали українців, росіян та білорусів. Орієнтація на подальший розвиток зв'язків із країнами Заходу залишається стабільно мало популярною, бо тяжіння української влади до цього шляху поки не дістає практичного втілення у співпраці із Заходом. Розуміння того, що піднесення добробуту людей є внутрішньою справою країни, теж має місце: п'ята частина респондентів бажає зміцнювати незалежність України, спираючись передусім на власні ресурси.

Соціологічні дані фіксують певні відмінності в розподілі зовнішньополітичних преференцій за регіонами України. Так, у Західному регіоні найбільше прихильників зміцнення державної незалежності (36,1%) та інтеграції із Заходом (26,1%), у Центральному регіоні переважають прихильники східнослов'янської інтеграції (24,3%). Союз України, Білорусі та Росії є найпопулярнішим зовнішньополітичним орієнтиром для респондентів Півдня (34,2%) та Сходу (43,5%), що, на нашу думку, зумовлено історико-культурними особливостями регіональних ціннісно-ідеологічних ідентичностей населення України.

Регіональна належність детермінує й геополітичні преференції. У західних українців та західних росіян вони суттєво відрізняються від преференцій східних українців та східних росіян, що слугує на користь тези, що саме регіонально-культурний чинник відіграє чи не найбільшу роль у політичній соціалізації. Незначні етнічні відмінності в поглядах, наявні в кожному регіоні й особливо на Заході нашої країни, можна пояснити міграційними процесами й національно-культурною близькістю етнічних росіян до геополітичних орієнтирів мешканців Сходу України (див. табл. 3.5).

Таблиця 3.5

Регіонально-етнічний розподіл населення України на підставі відповідей на питання “Якому шляху розвитку України Ви віддасте перевагу?” (% до тих, хто відповів, 2001 р.)

	Захід		Центр		Південь		Схід	
	Укр.	Рос.	Укр.	Рос.	Укр.	Рос.	Укр.	Рос.
Зовнішньополітичні орієнтації	N = 348	N = 23	N = 432	N = 49	N = 152	N = 99	N = 410	N = 226
Передусім розширювати зв'язки у межах СНД	11,5	17,4	15,3	22,9	21,2	22,2	15,9	17,7

Розвивати відносини переважно з Росією	2,3	4,4	4,2	16,7	11,9	6,1	5,4	13,7
Зміцнювати насамперед східнослов'янський блок (Україна, Росія, Білорусь)	5,8	21,7	23,2	33,3	27,8	43,4	44,6	40,7
Встановлювати найтісніші зв'язки з розвиненими країнами Заходу	26,7	17,4	13,4	8,3	11,9	7,1	8,8	5,8
Опиралися насамперед на власні ресурси, зміцнюючи незалежність	37,1	26,1	25,2	4,2	19,2	8,1	15,4	9,3
Різні регіони України мають обирати свій шлях	4,2	8,7	2,1	0	1,3	3,0	2,7	8,4
Інше	1,7	0	1,9	0	0	1,0	1,5	1,3
Важко відповісти	10,9	4,4	14,4	14,6	6,6	9,1	5,9	3,1

Проаналізувавши двовимірні таблиці, ми встановили, що найбільшими симпатиками євроінтеграції є прихильники розвитку взаємин із Заходом та група, що виступає за зміцнення державної незалежності. Водночас наголосимо, що доволі багато прихильників інтеграції України з північно-східними сусідами (СНД, Росією та східнослов'янським союзом) також не заперечують вступ нашої держави до Європейського Союзу (див. табл. 3.6).

Таблиця 3.6

Розподіл відповідей на запитання “Як Ви ставитесь до вступу України в Європейський Союз?” на підставі зовнішньополітичних орієнтацій населення України (% до тих, хто відповів, N = 1796, 2001 р.)

Зовнішньополітичні орієнтації	Ставлення до вступу України в Євросоюз			
	Позитивно	Важко відповісти	Негативно	Загалом
Передусім розширювати зв'язки у межах СНД	57,1	33,0	9,9	100,0
Розвивати відносини переважно з Росією	49,2	40,7	10,2	100,0
Зміцнювати насамперед східнослов'янський блок (Україна, Росія, Білорусь)	48,9	38,4	12,8	100,0
Встановлювати найтісніші зв'язки з розвиненими країнами Заходу	82,8	14,7	2,5	100,0
Опиралися насамперед на власні ресурси, зміцнюючи незалежність	64,4	31,6	4,0	100,0
Різні регіони України мають обирати свій шлях	36,1	57,4	6,6	100,0
Інше	69,2	26,9	3,9	100,0
Важко відповісти	28,0	65,8	6,2	100,0

Лише групи, що обрали пострадянські орієнтири (передусім розширювати зв'язки у межах СНД; розвивати відносини переважно з Росією; зміцнювати насамперед східнослов'янський блок), прихильно ставляться до перспективи вступу України до Союзу Росії і Білорусі (для зручності ми називатимемо ці орієнтири “євразійськими”). Прихильники встановлення найтісніших зв'язків із розвиненими країнами Заходу та зміцнення державної незалежності негативніше ставляться до такої перспективи (див. табл. 3.7).

Таблиця 3.7

Розподіл відповідей на запитання “Як Ви ставитесь до ідеї приєднання України до Союзу Росії і Білорусі?” на підставі зовнішньополітичних орієнтацій населення України (% до тих, хто відповів, N = 1798, 2001 р.)

Зовнішньополітичні орієнтації	Ставлення до ідеї приєднання України до Союзу Росії і Білорусі			
	Позитивно	Важко відповісти	Негативно	Загалом
Передусім розширювати зв'язки у межах СНД	62,2	24,5	13,3	100,0
Розвивати відносини переважно з Росією	80,5	12,7	6,8	100,0
Зміцнювати насамперед східнослов'янський блок (Україна, Росія, Білорусь)	88,5	8,4	2,9	100,0
Встановлювати найтісніші зв'язки з розвиненими країнами Заходу	19,7	20,6	59,7	100,0
Опиратися насамперед на власні ресурси, зміцнюючи незалежність	17,7	25,9	56,4	100,0
Різні регіони України мають обирати свій шлях	42,6	37,7	19,7	100,0
Інше	30,8	23,1	46,1	100,0
Важко відповісти	31,5	53,7	14,8	100,0

До речі, прихильники “євразійських” орієнтацій менш негативно оцінюють перспективу вступу України в Євросоюз (див. табл. 3.6), ніж “прозахідна” та “самостійницька” групи вступ нашої країни до східнослов'янського союзу: кількість противників євроінтеграції серед респондентів групи, що виступає за розширення зв'язків у межах СНД, – 9,9%, серед респондентів групи, що виступає за розвиток відносин переважно з Росією, – 10,2%, серед респондентів групи, налаштованої насамперед на зміцнення східнослов'янського блоку (Україна, Росія, Білорусь), – 12,8%. Натомість кількість противників східнослов'янської інтеграції серед “західників” – 59,7%, серед “самостійників” – 56,4 % (див. табл. 3.7).

Такий розподіл відповідей засвідчує, що Європейський союз як зовнішньополітичний об'єкт є більш привабливим за Союз Росії і Білорусі. Обидва зовнішньополітичні об'єкти є радше вимірами середнього диспозиційного рівня – політико-ідеологічної самоідентифікації, оскільки вони як об'єктні орієнтири з'явилися в українському політичному просторі нещодавно й не могли сприйматися як зовнішньополітичні ціннісні ідентитети. Щоб ці орієнтири засвоювалися як складові ціннісно-ідеологічної ідентичності, потрібна інтеріоризація їх у процесі політичної соціалізації.

Ставлення українського населення до вступу України в Євросоюз та ставлення до ідеї приєднання України до Союзу Росії і Білорусі можна віднести до середнього диспозиційного рівня (політико-ідеологічної ідентичності), що підтверджується даними, вміщеними в табл. 3.8.

Таблиця 3.8

Співвіднесення відповідей на запитання “Як Ви ставитесь до ідеї приєднання України до Союзу Росії і Білорусі?” за ставленням населення України до вступу в Євросоюз (% до тих, хто відповів, N = 1797, 2001 р.)

Ставлення до вступу України в Євросоюз	Ставлення до ідеї приєднання України до Союзу Росії і Білорусі			
	Позитивно	Важко відповісти	Негативно	Загалом

Позитивно	57,7	18,4	32,4	100,0
Важко сказати	52,6	29,3	17,1	100,0
Негативно	67,5	10,4	11,1	100,0

Бачимо, що люди, які позитивно ставляться до вступу в Євросоюз, також позитивніше налаштовані на вступ України до східнослов'янського союзу. Можливо, у свідомості цих респондентів такі геополітичні орієнтири є сумісними, бо вони враховують особливості ціннісно-ідеологічної ідентичності. Очевидно, незважаючи на часткову змістову неузгодженість вищого диспозиційного рівня із середнім, відбувається своєрідне світоглядне “примирення” двох різних за суттю та змістом геополітичних орієнтирів у межах політико-ідеологічної ідентичності, тобто поєднання “минулого” із “сьогоднем”. Це є наслідком захисного рефлексу свідомості особистості, подоланням стану політичної маргінальності, яка набула поширення після руйнування звичного політичного простору й формування нових реалій. Таке “накладання” політично несумісних ідентитетів може тривалий час зберігатися в свідомості особистості.

Мабуть, існує певна “геополітична” амбівалентність свідомості у прихильників “євразійських” напрямів розвитку країни. Втім, можна припустити, що прихильність цих груп до європейського вектора свідчить не про їхні національно-культурні пріоритети, а радше про бажання жити в матеріально забезпеченому світі, бажано двомовному, адже ці групи позитивно ставляться до надання російській мові статусу офіційної. Така амбівалентність пояснює абсурдне на перший погляд гасло “В Європу разом з Росією!”, тобто відбувається примирення “старого” і “нового”, а не конфронтація їх. Це є хоча й суперечливим, але дуже позитивним моментом для формування української політичної нації.

До того ж ця амбівалентність певним чином зумовлена методичним інструментарієм дослідження. Адже відповідаючи на запитання, що містить кілька варіантів відповідей, у людини активізуються ціннісно-ідеологічні установки. Коли ж респондент оцінює конкретний показник, у нього активізуються узагальнені політичні установки. Тому в нашому випадку обрання варіанта східнослов'янського блоку зовсім не обов'язково є свідченням того, що респондент підтримує ідею приєднання України до Союзу Росії і Білорусі. Так само скептично сприймаючи розвиток зв'язків із країнами Заходу, респондент може позитивно ставитися до вступу України в Євросоюз. Тобто скептицизм щодо курсу на зближення з країнами Заходу цього респондента пояснюється тим, що його система ціннісних орієнтацій, ідеологічна за своєю суттю, формувалася на ґрунті вищих соціальних потреб, які не заторкували аспектів співпраці із вище згаданими країнами, й у процесі політичної соціалізації засвоювалися вагоміші геополітичні пріоритети. Але переконавшись, що Євросоюз – це безвізовий режим, можливість працевлаштування та інші позитивні надбання, людина здійснює певну корекцію своїх узагальнених політичних установок, зумовлену потребою залучення до привабливого соціального середовища.

З огляду на це зазначимо, що питання із загальнонаціонального моніторингу, котрі слугуватимуть нам як індикатори ціннісно-ідеологічної ідентичності, не можуть повною мірою відображати ідеологічні преференції у “чистому” вигляді, бо відповіді населення України в первинному вигляді не є однозначними. Разом із тим, попри “апріорну” амбівалентність показників, використаних для верифікації нашої моделі, одержані результати ілюструють певні тенденції взаємозв'язків ціннісно-ідеологічних ідентитетів населення України і разом уможливають з'ясування ймовірності диспозиційної структуризації запропонованої моделі.

Щоб з'ясувати, як відбувається структурування тривимірного простору, розглянемо двовимірні таблиці, де залежними та незалежними змінними почергово виступатимуть ставлення до соціально-економічного устрою, до політичного устрою та геополітичного розвитку України. Спробуємо виявити групи з явним превалюванням взаємозв'язків між цими змінними. Зазначимо принагідно, що серед показників економічних і політичних пріоритетів передусім зважатимемо на ті відповіді, у яких зафіксована “відносно” остаточно

позиція щодо шляхів розвитку, тобто однозначне обрання конкретного варіанта на двополюсній осі.

Почнемо з виявлення зв'язків між ставленням до політичного та економічного розвитку. Як бачимо з таблиці 3.9, у респондентів із проринковою ідентичністю не простежується переважання явного взаємозв'язку із жодним варіантом розвитку політичного устрою, хоча помітним є певне превалювання згоди на авторитарне правління в Україні. Аналогічна ситуація спостерігається й у групі прихильників планової економіки. Це свідчить про те, що в українському суспільстві економічний лібералізм не завжди зводиться до лібералізму політичного, а соціально-економічний етатизм не є достатньою умовою формування авторитарних установок.

Таблиця 3.9

Розподіл відповідей на запитання “Чи згодні Ви з думкою, що кілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії?” на підставі економічних переваг населення України (% до тих, хто відповів, N = 1794, 2001 р.)

Ставлення до політичного устрою	Ставлення до економічних перетворень				
	Потрібний повний перехід до ринку	Необхідні окремі зміни	Нам потрібно повернути економіку до стану, в якому вона була до початку перебудови	Інші відповіді	Важко відповісти
Не згоден	17,7	16,6	15,9	18,8	12,0
Не знаю	29,2	35,1	35,9	20,3	53,7
Згоден	53,1	48,3	48,2	60,9	34,3
Загалом	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Це підтверджують дані таблиці 3.10: й у групі з ліберальною ідентичністю, й у групі з авторитарною ідентичністю взаємозв'язок із певним економічним пріоритетом не простежується, оскільки дані “розпорошені” по шкалі залежної змінної. Можна припустити, що така “розпорошеність” групи з ліберальною ідентичністю сприяє виникненню на практиці ситуативних об'єднань та підтримки акцій на кшталт “За Україну без Кучми”, коли різні за ідеологією політичні групи та особистості консолідувалися на підставі актуальних у цій політичній ситуації антиавторитарних установок.

Таблиця 3.10

Розподіл відповідей на запитання “Як Ви ставитесь до економічних перетворень?” за ставленням населення України до політичного устрою (% до тих, хто відповів, N = 1794, 2001 рік)

Ставлення до політичного устрою	Ставлення до економічних перетворень					
	Потрібний повний перехід до ринку	Необхідні окремі зміни	Нам потрібно повернути економіку до стану, в якому вона була до початку перебудови	Інші відповіді	Важко відповісти	Загалом
Не згоден	22,9	29,9	33,3	4,2	10,1	100,0
Не знаю	16,8	28,1	33,0	2,0	20,1	100,0
Згоден	23,1	29,1	33,6	4,6	9,7	100,0

Аналіз двовимірних таблиць дає підстави стверджувати, що існує значна частина населення, котра взагалі не визначилася в просторі цих двох осей, причому невизначеність щодо політичного устрою (53,7% – див. табл. 3.9) значно вища, ніж стосовно економічних перетворень (20,1% – див. табл. 3.10). Цілком імовірно, що вісь, яка відповідає за ставлення до політичного розвитку, залишається інформативно “розмитою”. Однак слід зазначити, що близько 46,3% “економічних нігілістів” мають власну позицію щодо політичного устрою: 12,0% з-поміж них негативно ставляться до авторитарного устрою, 34,3% – позитивно (див. табл. 3.9). Відповідно, 77,9% “політичних нігілістів” мають чітку позицію щодо економічної стратегії: 16,8% з них виступають за повний перехід до ринку, 28,1% прагнуть окремих змін, 33,0% – за повернення економіки до стану, в якому вона перебувала до початку перебудови.

Друга складова тривимірного простору утворюється на перетині осей ставлення до геополітичного шляху розвитку та політичного розвитку. З’ясувалося, що “політичні ліберали” й “авторитаристи” не мають чітких геополітичних пріоритетів, але якщо об’єднати “євразійські” зовнішньополітичні варіанти відповідей, помітним є деякий зв’язок обох груп (див. табл. 3.11).

Таблиця 3.11

Розподіл відповідей на запитання “Якому шляху розвитку України Ви віддасте перевагу?” за ставленням населення України до політичного устрою (% до тих, хто відповів, N = 1795, 2001 р.)

Зовнішньополітичні орієнтації	Ставлення до політичного устрою		
	<i>Не згоден</i>	<i>Не знаю</i>	<i>Згоден</i>
Передусім розширювати зв’язки у межах СНД	21,3	15,1	15,8
Розвивати відносини переважно з Росією	7,0	7,8	5,5
Зміцнювати насамперед східнослов’янський блок (Україна, Росія, Білорусь)	26,8	28,4	30,6
Встановлювати найтісніші зв’язки з розвиненими країнами Заходу	10,0	10,6	15,9
Опираючись насамперед на власні ресурси, зміцнюючи незалежність	23,0	17,5	22,6
Різні регіони України мають обирати свій шлях	2,8	3,8	3,3
Інше	1,7	1,2	1,5
Важко відповісти	6,6	15,5	4,9
Всього	100,0	100,0	100,0
“Євразійський” напрям загалом	55,1	51,3	51,8

Основні геополітично самоідентифіковані групи також не мають однозначної думки щодо характеру політичного режиму, але в усіх без винятку груп простежується переважання до авторитарної орієнтації (див. табл. 3.12). До того ж група із “прозахідними” геополітичними перевагами, подібно до решти груп, більшою мірою сприймає авторитарні цінності, ніж ліберальні. Мабуть, існує специфіка недостатнього засвоєння респондентами цієї групи цінностей, що культивуються у політичному просторі західних країн. І хоча для цієї групи прийнятнішими є проринкові цінності (див. табл. 3.14), доводиться констатувати, що форсоване просування України до європейської спільноти залишається проблематичним. Адже політична еліта, яка весь час декларує європейський вибір, може спиратися на малочисельну групу населення, ціннісно-ідеологічна ідентичність якої є найсприйнятнішою до такого курсу.

Характерним є також те, що група із “незалежницькими” геополітичними перевагами відрізняється від “прозахідної” групи. Річ у тім, що, за логікою, серед “західників” має бути більше лібералів, ніж серед “самостійників”. Але, звернувшись до даних таблиць 3.11 і 3.12, бачимо зворотне. Тож твердження деяких дослідників, що прихильники цього вектора є

носіями самоізоляціоністської ідеології, а тому неприйнятною для європейської інтеграції, видаються сумнівними.

Таблиця 3.12

Розподіл відповідей на запитання “Чи згодні Ви з думкою, що кілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії?” на підставі зовнішньополітичних орієнтацій населення України (% до тих, хто відповів, N = 1795, 2001 р.)

Зовнішньополітичні орієнтації	Ставлення до політичного устрою			
	Не згоден	Не знаю	Згоден	Загалом
Передусім розширювати зв'язки у межах СНД	20,8	33,3	45,9	100,0
Розвивати відносини переважно з Росією	17,0	43,2	39,8	100,0
Зміцнювати насамперед східнослов'янський блок (Україна, Росія, Білорусь)	14,7	35,3	50,0	100,0
Встановлювати найтісніші зв'язки з розвиненими країнами Заходу	13,1	29,2	57,6	100,0
Опиралися насамперед на власні ресурси, зміцнюючи незалежність	17,6	30,5	51,9	100,0
Різні регіони України мають обирати свій шлях	13,1	41,0	45,9	100,0
Інше	19,2	30,7	50,0	100,0
Важко відповісти	11,7	62,4	25,9	100,0
“Євразійський” напрям загалом	16,9	35,7	47,4	100,0

Будемо мати на увазі, що 62,4% населення з невизначеними зовнішньополітичними орієнтаціями не визначилися щодо політичного устрою. 11,7% “геополітичних нігілістів” негативно ставляться до можливого авторитарного устрою, 25,9% ставляться прихильно (див. табл. 3.12). З табл. 3.11 випливає, що 51,3% “політичних нігілістів” обрали євразійський зовнішньополітичний шлях, 10,6% – європейський, 17,5% – незалежність, та, що суттєво, лише 15,5% не обрали жодного варіанта.

Таблиця 3.13

Розподіл відповідей на запитання “Якому шляху розвитку України Ви віддасте перевагу?” на підставі економічних перетворень населення України (% до тих, хто відповів, N = 1794, 2001 р.)

Зовнішньополітичні орієнтації	Ставлення до економічних перетворень				
	Потрібний повний перехід до ринку	Необхідні окремі зміни	Нам потрібно повернути економіку до стану, в якому вона була до початку перебудови	Інші відповіді	Важко відповісти
Передусім розширювати зв'язки у межах СНД	13,2	17,8	17,9	7,8	16,5
Розвивати відносини переважно з Росією	4,6	4,4	10,0	4,7	6,2
Зміцнювати насамперед східнослов'янський блок (Україна, Росія, Білорусь)	19,9	24,5	40,8	35,9	23,1
Встановлювати найтісніші	23,4	15,1	7,5	10,9	8,7

зв'язки з розвиненими країнами Заходу					
Опиратися насамперед на власні ресурси, зміцнюючи незалежність	31,2	23,2	13,4	25,0	16,9
Різні регіони України мають обирати свій шлях	1,9	5,0	3,0	4,7	2,9
Інше	1,9	1,5	0,5	6,3	1,7
Важко відповісти	4,0	8,5	6,9	4,7	24,0
Всього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
“Євразійський” напрям загалом	37,6	36,7	68,7	48,4	45,9

Тепер розглянемо частину диспозиційного простору, де позиціонування відбиває ставлення до соціально-економічного устрою у співвідношенні із зовнішньополітичними орієнтаціями (див. табл. 3.13). Відчутно простежується зв'язок групи, котра ідентифікувалася з етатистськими економічними цінностями, із євразійським напрямом (68,7%). Тобто існує сталий асоціативний зв'язок економічних та зовнішньополітичних преференцій з “минулим” на вищому диспозиційному рівні – ціннісно-ідеологічній ідентичності.

Водночас геополітично самоідентифіковані групи не мають чітких однозначних економічних преференцій (див. табл. 3.14). Помітні лише деякі переваги “західників” і “самостійників” щодо ринкової економіки, та “євразійців” щодо планової економіки.

Таблиця 3.14

Розподіл відповідей на запитання “Як Ви ставитесь до економічних перетворень?” на підставі зовнішньополітичних орієнтацій населення України (% до тих, хто відповів, N = 1794, 2001 р.)

Зовнішньополітичні орієнтації	Ставлення до економічних перетворень					
	Потрібний повний перехід до пинку	Необхідні окремі зміни	Нам потрібно повернути економіку до стану, в якому вона була до початку перебудови	Інші відповіді	Важко відповісти	Загалом
Передусім розширювати зв'язки у межах СНД	16,7	31,4	36,5	1,7	13,7	100,0
Розвивати відносини переважно з Росією	14,4	19,5	50,9	1,5	12,7	100,0
Зміцнювати насамперед східнослов'янський блок (Україна, Росія, Білорусь)	14,1	24,2	46,6	4,4	10,7	100,0
Встановлювати найтісніші зв'язки з розвиненими країнами Заходу	36,6	32,8	18,9	2,9	8,8	100,0
Опиратися насамперед на власні ресурси, зміцнюючи незалежність	31,1	32,2	21,5	4,3	11,0	100,0
Різні регіони України мають обирати свій шлях	11,5	42,6	29,5	4,9	11,5	100,0
Інше	26,9	30,8	11,5	15,4	15,4	100,0
Важко відповісти	9,3	27,3	25,5	1,9	36,0	100,0
“Євразійський” напрям загалом	15,0	25,9	43,9	3,3	11,9	100,0

Помічено, що 36,0% українського населення із розмитими зовнішньополітичними орієнтаціями не має чіткої позиції щодо економічного устрою, тоді як 62,0% мають її (див. табл. 3.14.). Так само лише 24,0% “економічних нігілістів” не мають жодних геополітичних преференцій (див. табл. 3.13).

Утім, з’ясувалося, що існують двовимірні зв’язки між складовими ціннісно-ідеологічної ідентичності. Але явного переважання зв’язків не простежується. Лише в окремих випадках зафіксовано тенденцію зближення “проринкового” ідентитету з “прозахідним” та “самостійницьким” зовнішньополітичними ідентитетами. Це пов’язано з тим, що ці ідентитети нещодавно з’явилися в українському політичному просторі. Поява їх наприкінці 1980-х років і подальший розвиток в цьому плані зумовили ситуацію, за якої засвоєння шляхом когнітивного дисонансу цих ідентитетів відбувалося паралельно й нерозривно. Так само зближення етатистсько-економічного ідентитету із “євразійськими” ідентитетами пов’язане з тим, що ці ідентитети теж паралельно засвоювалися в процесі політичної соціалізації. Тому особистість, поринувши у вир старих і нових знань (“когніцій”) і відчувши психологічний дискомфорт, розгубилася через незіставленість модерних цінностей зі звичною системою уявлень. Зрештою, результат розв’язання конфлікту цінностей завжди залежить від індивідуальних особливостей людей і регіонально-культурних детермінант, що найчіткіше даються взнаки саме в зовнішньополітичних преференціях.

Позиціювання групи, яка оцінює ставлення до економічного розвитку, та групи, що оцінює ставлення до політичного розвитку є найвиразнішими щодо зовнішньополітичної вісі (лише 15,5% “політичних нігілістів” (див. табл. 3.11) та 24,0% “економічних нігілістів” (див. табл. 3.13) не обрали жодного геополітичного варіанта) порівняно з іншими варіантами зв’язків ціннісно-ідеологічних ідентитетів, засвідчуючи системотвірний характер зовнішньополітичних преференцій ціннісно-ідеологічних ідентичностей в українському суспільстві.

Тепер перевіримо, які зв’язки існують між усіма складовими одночасно. З огляду на те, що зовнішньополітичні преференції населення є найчіткішими, а емпірична база містить низку питань щодо шляхів розвитку України, спробуймо визначити позиціювання вздовж геополітичної вісі груп, в яких поєднуюватимуться показники ставлень до економічних і політичних перетворень, а саме:

- I – ліберально-економічних з авторитарними;
- II – ліберально-економічних із ліберально-політичними;
- III – етатистсько-економічних з авторитарними;
- IV – етатистсько-економічних із ліберально-політичними.

Спершу порівняймо ставлення представників цих груп до геополітичного розвитку України. У розширеному вигляді явно превалює лише зв’язок групи, що поєднує етатистсько-економічні й авторитарні ідентитети (III), з ідентитетом, що відповідає за зміцнення східнослов’янського блоку. Помітним є також зв’язок між ліберально-економічними й авторитарними ідентитетами (I) та “незалежницькими” і прозахідними ідентитетами; між ліберально-економічними й ліберально-політичними (II) та “незалежницьким” ідентитетом; між етатистсько-економічними й ліберально-політичними (IV) та ідентитетом, що виражається підтримкою зміцнення східнослов’янського блоку. Якщо ж розглядати показники, де враховано євразійський напрям, тоді, крім групи (III), простежується зв’язок із “євразійськими” ідентитетами групи, що поєднує етатистсько-економічні й ліберально-політичні ідентитети (IV) (див. табл. 3.15).

Таблиця 3.15

Зв’язок між ставленням населення України до економічних і політичних перетворень та зовнішньополітичними орієнтаціями (N = 1800, 2001 р.)

Зовнішньополітичні орієнтації	ФІЛЬТРИ			
	I	II	III	IV

	N	%	N	%	N	%	N	%
Передусім розширювати зв'язки у межах СНД	24	12,2	12	18,5	54	18,7	23	24,2
Розвивати відносини переважно з Росією	4	2,0	5	7,7	17	5,9	12	12,6
Зміцнювати насамперед східнослов'янський блок (Україна, Росія, Білорусь)	38	19,3	14	21,5	132	45,9	31	32,6
Встановлювати найтісніші зв'язки з розвиненими країнами Заходу	55	27,9	12	18,5	22	7,6	7	7,4
Опиратися насамперед на власні ресурси, зміцнюючи незалежність	66	33,5	19	29,2	39	13,5	17	17,9
Різні регіони України мають обирати свій шлях	4	2,0	0	0	12	4,2	1	1,1
Інше	3	1,5	1	3,0	2	0,7	1	1,1
Важко відповісти	3	1,5	2		10	3,5	3	3,2
“Євразійський” напрям загалом	66	33,5	31	47,7	203	70,5	66	79,4

Тепер розглянемо зв'язок груп із визначеною політичною й економічною ідентифікацією з показниками ставлення до вступу України в Європейський союз (див. табл. 3.16). Хоча, як уже зазначалося, ставлення до євроінтеграції радше є виміром політико-ідеологічної ідентичності, але існування чіткої кореляції із європейським вектором груп, що поєднують, відповідно, ліберально-економічні орієнтації з авторитарними (I) та ліберально-економічні з ліберально-політичними (II) орієнтаціями, дає підстави для висновку, що “прозахідний” напрям можна ототожнювати із європейським.

Таблиця 3.16

Зв'язок між ставленням населення України до економічних і політичних перетворень та ставленням до вступу України в Євросоюз (N = 1800, 2001 р.)

Ставлення до вступу України в Євросоюз	ФІЛЬТРИ							
	I		II		III		IV	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Позитивно	162	82,2	48	72,7	137	47,6	44	46,8
Важко відповісти	29	14,7	14	21,2	113	39,2	33	35,1
Негативно	6	3,1	4	6,1	38	13,2	17	18,1

Отже, можемо підсумувати, що в українському суспільстві превалюють такі ціннісно-ідеологічні ідентичності:

- 1) ідентичність, що поєднує західний (європейський) та незалежницький напрями із ліберально-економічними та авторитарними політичними цінностями;
- 2) ідентичність, що поєднує незалежницький напрям із ліберально-економічними та ліберально-політичними цінностями;
- 3) ідентичність, що поєднує “євразійський” напрям із етатистсько-економічними та авторитарними політичними цінностями;
- 4) ідентичність, що поєднує “євразійський” напрям із етатистсько-економічними та ліберально-політичними цінностями.

Аналогічні поєднання ідентитетів загалом були зафіксовані й в інших дослідженнях, зокрема М. Міщенко шляхом факторного аналізу відповідей респондентів стосовно пріоритетів у визначенні напрямів розвитку українського суспільства (опитування було проведене Українським інститутом соціальних досліджень і Центром “Соціальний моніторинг” у березні та жовтні 1999 року) виявив такі ідеологеми: 1) “проринково-прозахідні” цінності та 2) “соціалістичні цінності – цінності слов'янської єдності” [див.: 80].

Простежити динаміку виокремлених поєднань ціннісно-ідеологічних ідентитетів у масовій свідомості допоможуть дані соціологічних моніторингів, проведених Інститутом соціології НАН України та соціологічною компанією СОЦИС 1994 та 1998 років. Саме в ці роки найбільше актуалізувалися ціннісно-ідеологічні установки з огляду на проведення виборів. Дослідження цих років мають аналогічні до моніторингу 2001 року генеральну та вибірку сукупності.

У 1994 році явно переважав зв'язок групи, що поєднувала етатистсько-економічні й авторитарні ідентитети (III), із зовнішньополітичним ідентитетом, що відповідає за розширення зв'язків у межах СНД, та групи, яка поєднує етатистсько-економічний й ліберально-політичний (IV) та зовнішньополітичний ідентитети, який також відповідає за розширення зв'язків у межах СНД. Принагідно наголосимо, що для групи, котра поєднує ліберально-економічні й авторитарні ідентитети (I), найбільшу цінність становить ідентитет, відповідальний за розширення зв'язків у межах СНД. Група, яка поєднує ліберально-економічні й ліберально-політичні ідентитети (II), майже порівну розподілилася щодо розширення зв'язків у межах СНД, встановлення найтісніших зв'язків із розвиненими країнами Заходу та зміцнення державної незалежності (див. табл. 3.17).

Таблиця 3.17

Зв'язок між ставленням населення України до економічних і політичних перетворень та зовнішньополітичними орієнтаціями (N = 1807, 1994 р.)

Зовнішньополітичні орієнтації	ФІЛЬТРИ							
	I		II		III		IV	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Передусім розширювати зв'язки у межах СНД	97	38,0	30	25,4	108	51,2	36	49,3
Розвивати відносини переважно з Росією	26	10,2	14	11,9	57	27,0	20	27,4
Встановлювати найтісніші зв'язки з розвиненими країнами Заходу	59	23,1	30	25,4	11	5,2	3	4,1
Опиралися насамперед на власні ресурси, зміцнюючи незалежність	47	18,4	31	26,3	8	3,8	6	1,4
Різні регіони України мають обирати свій шлях	12	4,7	3	5,1	12	5,7	1	1,4
Інше	5	1,9	3	2,5	6	2,8	4	5,5
Важко відповісти	11	4,3	3	2,5	13	6,2	4	5,5
“Євразійський” напрям загалом	123	48,2	44	37,3	165	78,2	56	76,7

Введення до моніторингу варіанта зміцнення насамперед східнослов'янського блоку (Україна, Росія, Білорусь) 1998 року показало (див. табл. 3.18), що це гіпотетичне утворення користується неабиякою підтримкою в групі, яка поєднує етатистсько-економічні й авторитарні ідентитети (III), та групи, яка поєднує етатистсько-економічні й ліберально-політичні ідентитети (IV). Групи, що поєднували ліберально-економічні й авторитарні ідентитети (IV), та ліберально-економічні й ліберально-політичні ідентитети (II), найчастіше обирали встановлення найтісніших зв'язків із розвиненими країнами Заходу та зміцнення державної незалежності.

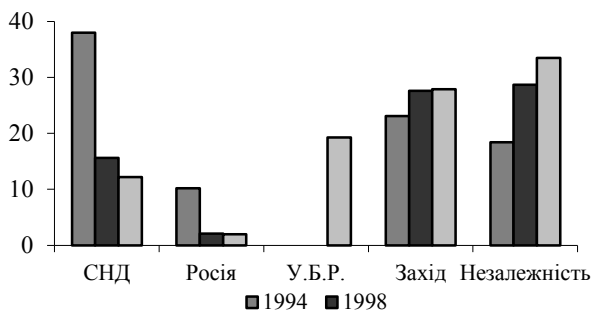
Таблиця 3.18

Зв'язок між ставленням населення України до економічних і політичних перетворень та зовнішньополітичними орієнтаціями (N = 1810, 1998 р.)

Зовнішньополітичні орієнтації	ФІЛЬТРИ							
	I		II		III		IV	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Передусім розширювати зв'язки у межах СНД	30	15,6	8	12,9	113	31,9	24	25,0

Розвивати відносини переважно з Росією	4	2,1	2	3,2	25	7,1	5	5,2
Зміцнювати насамперед східнослов'янський блок (Україна, Росія, Білорусь)	0	0	10	16,1	123	34,7	35	36,5
Встановлювати найтісніші зв'язки з розвиненими країнами Заходу	53	27,6	14	22,6	17	4,8	5	5,2
Опиратися насамперед на власні ресурси, зміцнюючи незалежність	55	28,7	15	24,2	44	12,4	11	11,5
Різні регіони України мають обирати свій шлях	10	5,2	9	14,5	9	2,5	6	6,3
Інше	5	2,6	0	0	2	2,5	1	1,0
Важко відповісти	7	3,7	3	4,8	20	5,7	8	8,3
“Євразійський” напрям загалом	34	17,7	20	32,2	261	73,7	64	66,7

Оскільки геополітична вісь має системотвірний характер ціннісно-ідеологічних ідентичностей, і водночас дає простір для руху, з'ясуємо напрям руху ідентичностей щодо зовнішньополітичних шляхів розвитку. Тому розглянемо окремо в хронологічному порядку динаміку геополітичних пріоритетів зазначених вище груп. Для ідентичності, котра поєднує ліберально-економічні й авторитарні ідентитети, такі зовнішньополітичні орієнтири, як розширення зв'язків у межах СНД та розвиток відносин переважно з Росією, втрачають популярність (див. рис. 4).

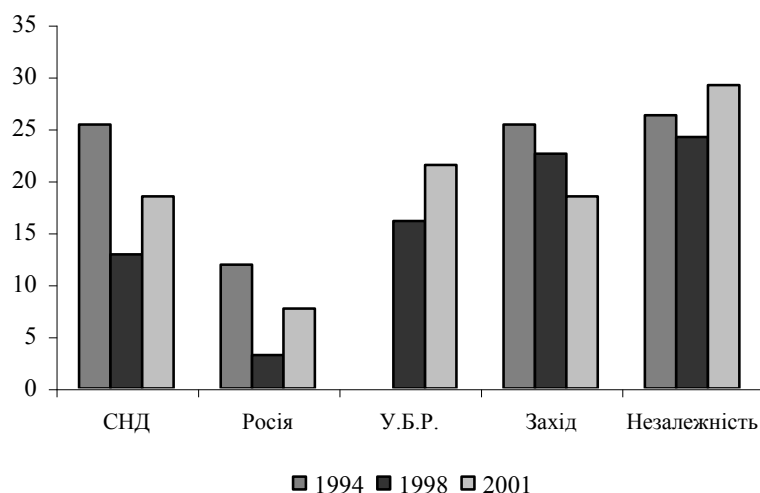
СНД – передусім розширювати зв'язки у межах СНД
Росія – розвивати відносини переважно з Росією
У.Б.Р. – зміцнювати насамперед східнослов'янський блок (Україна, Росія, Білорусь)
Захід – встановлювати найтісніші зв'язки з розвиненими країнами Заходу
Незалежність – спиратися насамперед на власні ресурси, зміцнюючи державну незалежність

Рис 4. Динаміка геополітичного розподілу ідентичності, що поєднує ліберально-економічні й авторитарні ідентитети

Отже, якщо 1994 року розширення зв'язків у межах СНД обрали 38,0% респондентів із цією ідентичністю, то 2001 року лише 12,2%. Так само щодо розвитку відносин з Росією: у 1994 році цей варіант мав 10,2% респондентів, у 2001 році – 2,0%. Простежується зростання прихильників зміцнення східнослов'янського блоку (Україна, Білорусь, Росія): якщо в 1998 році це гіпотетичне утворення взагалі не фіксувалося, то 2001 року симпатиками його були вже 19,3%. Водночас зросла популярність встановлення найтісніших зв'язків із розвиненими

країнами Заходу (1994 р. – 23,1%, 2001 р. – 33,5%) та зміцнення державної незалежності (1994 р. – 18,4%, 2001 р. – 33,5%).

Аналогічну динаміку має ідентичність, що поєднує ліберально-економічні й ліберально-політичні ідентитети: зменшення популярності розширення зв'язків у межах СНД (1994 р. – 25,4%, 2001 р. – 18,5%) та розвитку відносин переважно із Росією (1994 р. – 11,9 %, 2001 р. – 7,7 %) (див. рис. 5).

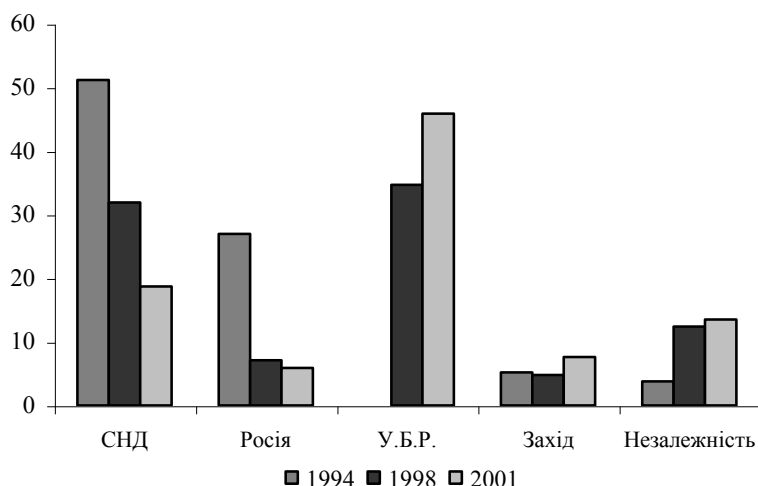

СНД – передусім розширювати зв'язки у межах СНД
 Росія – розвивати відносини переважно з Росією
 У.Б.Р. – зміцнювати насамперед східнослов'янський блок (Україна, Росія, Білорусь)
 Захід – встановлювати найтісніші зв'язки з розвиненими країнами Заходу
 Незалеж. – спиратися насамперед на власні ресурси, зміцнюючи незалежність

Рис. 5. Динаміка геополітичного розподілу ідентичності, що поєднує ліберально-економічні й ліберально-політичні ідентитети

Зросла популярність зміцнення східнослов'янського блоку (Україна, Білорусь, Росія) (1998 р. – 16,1%, 2001 р. – 21,5%) та зміцнення державної незалежності (1994 р. – 26,3%, 2001 р. – 29,2%), проте специфіка цієї категорії ідентичності – зниження популярності встановлення найтісніших зв'язків із розвиненими країнами Заходу (1994 р. – 25,4%, 2001 р. – 18,5%) – привертає увагу особливо. Адже поєднання ліберально-економічних та ліберально-політичних ідентитетів – це здебільшого західні цінності. Натомість в українському суспільстві вони не мають чіткого ототожнення саме із Заходом.

Подібно до попередніх динамік, для ідентичності, що поєднує етатистсько-економічні й авторитарні ідентитети, останніми роками стали менш привабливими розширення зв'язків у межах СНД (1994 р. – 51,2%, 2001 р. – 18,7%) та розвиток відносин переважно з Росією (1994 р. – 27,0%, 2001 р. – 5,9%) (див. рис. 6).

СНД – передусім розширювати зв'язки у межах СНД

Росія – розвивати відносини переважно з Росією

У.Б.Р. – зміцнювати насамперед східнослов'янський блок (Україна, Росія, Білорусь)

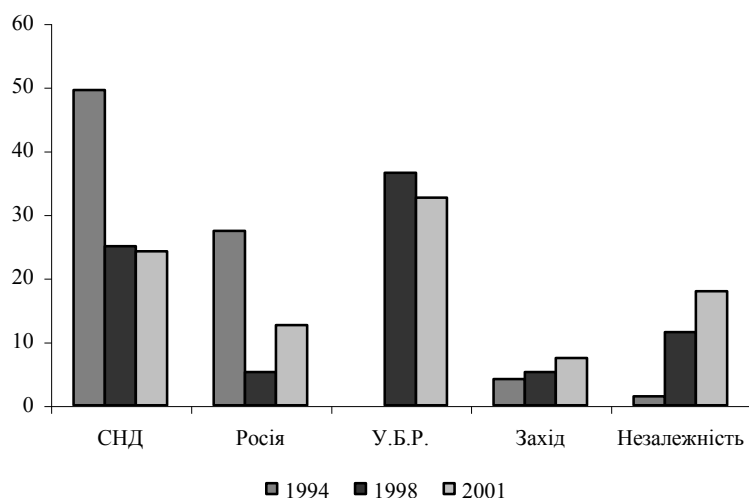
Захід – встановлювати найтісніші зв'язки з розвиненими країнами Заходу

Незалеж. – спиратися насамперед на власні ресурси, зміцнюючи незалежність

Рис. 6. Динаміка геополітичного розподілу ідентичності, що поєднує етатистсько-економічні й авторитарні ідентитети

Стрімко зростає популярність зміцнення східнослов'янського блоку (Україна, Білорусь, Росія) (1998 р. – 34,7%, 2001 р. – 45,9%). Зафіксовано несуттєве зростання прихильників встановлення найтісніших зв'язків із розвиненими країнами Заходу (1994 р. – 5,2%, 2001 р. – 7,6%) та зміцнення державної незалежності (1994 р. – 3,8%, 2001 р. – 13,5%).

Для ідентичності, що поєднує етатистсько-економічні й ліберально-політичні ідентитети, притаманна висока та майже стабільна популярність зміцнення східнослов'янського блоку (Україна, Білорусь, Росія): показники останнього року фіксують незначне зниження (1998 р. – 36,5%, 2001 р. – 32,6%) (див. рис. 7).

СНД – передусім розширювати зв'язки у межах СНД

Росія – розвивати відносини переважно з Росією

У.Б.Р. – зміцнювати насамперед східнослов'янський блок (Україна, Росія, Білорусь)

Захід – встановлювати найтісніші зв'язки з розвиненими країнами Заходу

Рис. 7. Динаміка геополітичного розподілу ідентичності, що поєднує етатистсько-економічні й ліберально-політичні ідентитети

Відчутно підупала популярність розширення зв'язків у межах СНД (1994 р. – 49,3%, 2001 р. – 24,2%) та розвитку відносин переважно з Росією (1994 р. – 27,4%, 2001 р. – 12,6%), хоча прихильників подальшого зміцнення відносин із Росією порівняно із 1998 роком трохи побільшало. Неістотно зросла популярність встановлення найтісніших зв'язків із розвиненими країнами Заходу (1994 р. – 5,2%, 2001 р. – 7,6%) та зміцнення державної незалежності (1994 р. – 3,8%, 2001 р. – 13,5%).

Отже, можна констатувати, що за останні сім років (1994–2001) для ідентичностей, що поєднують показники ставлень до економічних та політичних перетворень, відбувається зміна геополітичних пріоритетів. Особливо це стосується тих ціннісно-ідеологічних ідентичностей, що поєднують відповідно ліберально-економічні з авторитарними та ліберально-економічні з ліберально-політичними ідентитетами: триває геополітична переорієнтація з “євразійських” орієнтирів на “західні” та “самостійницькі”. Така переорієнтація поки не є однозначною. Вельми високою залишається орієнтація на східнослов'янський союз. У носіїв ідентичностей, що поєднують етатистсько-економічні й авторитарні та етатистсько-економічні й ліберально-політичні ідентитети, відбулася переорієнтація лише в межах “євразійського” вектора: адже введення до моніторингу 1997 року варіанта зміцнення насамперед східнослов'янського блоку (Україна, Росія, Білорусь) призвело лише до перерозподілу преференцій. У цій групі суттєвою є орієнтація на зміцнення незалежності.

Виявлені ціннісно-ідеологічні ідентичності й динаміка їх засвідчують існування тривимірності континууму ціннісно-ідеологічних ідентифікацій. Разом з тим мусимо констатувати, що цілісні ціннісно-ідеологічні ідентичності є лише сегментом усього українського політичного простору. Поряд з ними існують “неповні” (лише в межах моделі) й амбівалентні ідентичності, що є наслідком незавершеності структурування українського суспільства. Однією з причин цього є нерозвиненість політичних партій, які часто-густо декларують незіставні ідеологічні цінності, що дається взнаки на особистісній політико-ідеологічній самоідентифікації. “Амбівалентність” ідеологій політичних партій та лідерів, котрі формують і наповнюють політичний простір, накладається на свідомість громадян. Яскравим прикладом цього є декларування урядом зовнішньополітичних пріоритетів: “багатовекторність”, наявність багатьох стратегічних партнерів тощо.

Амбівалентність ціннісно-ідеологічної ідентичності фіксує В.Оссовський у своєму дослідженні громадської думки щодо соціополітичного устрою України [див.: 85]. Він пояснює брак однозначності тим, що “стикаються різні спеціалізовані та повсякденні ідеології та системи декларованих і визнаних цінностей, коли їх інтерналізація і перетворення в цінності ще не відбулися остаточно, коли орієнтацію на принципи та цінності економічного життя, безпосередньо пов'язані із задоволенням життєвих потреб і буденних інтересів, коригує практика повсякдення, а інші, політичні та соціокультурні цінності, коригує наявний стан успадкованого від тоталітарного минулого відчуження мас від політичної практики, через що вони інтерналізуються в кращому разі на рівні визнання, але не стають регуляторами практичних соціальних дій на політичному полі” [85, с. 120–121].

Зафіксована нами динаміка ціннісно-ідеологічних ідентичностей свідчить про рухливість політичного простору України. Триває первісне структурування українського суспільства, яке позначиться на ідеологічному змісті політичних партій. Якщо в минулому низку партій, особливо центристських, не можна було відрізнити в ідеологічному плані, то тепер їм доведеться ґрунтовно декларувати своє ставлення до певних ціннісних проблем. Виявлені зрушення у ціннісно-ідеологічній царині є позитивним моментом для формування громадянського суспільства, адже в мінливому суспільстві з'являється критичне мислення,

яке є запорукою подолання політичного відчуження, що останнім часом спостерігалось в українському суспільстві.

3.2. Взаємозв'язок політико-ідеологічної та ціннісно-ідеологічної ідентичності особистості

Наступним етапом нашого емпіричного аналізу буде встановлення взаємозв'язків між політико-ідеологічною самоідентифікацією й відповідними складовими ціннісно-ідеологічної самоідентичності населення України.

Спершу розглянемо одновимірні таблиці, що містять відповіді на питання, яке окреслює ймовірні політико-ідеологічні самоідентифікації респондентів: “У політичному спектрі часто-густо вирізняються окремі, більш або менш самостійні течії. Оберіть, будь-ласка, одну з них, найбільш близьку Вам” (див. табл. 3.18).

Таблиця 3.18

Політико-ідеологічна самоідентифікація респондентів (% до тих, хто відповів, N = 1797, 2001 р.)

Політико-ідеологічні течії	%
Комуністична	15,3
Соціалістична	6,2
Націоналістична	2,1
Національно-демократична	6,7
Соціал-демократична	7,6
Ліберальна	0,9
Християнсько-демократична	2,9
Інші	1,5
Ніяка взагалі	13,0
Ще не визначив своєї позиції	19,0
Я не розуміюся на цих течіях	24,8

Задля зручності об'єднаємо респондентів, які обрали близькі за змістом ідеологічні течії, в окремі групи, а саме: ті, що обрали комуністичну та соціалістичну течії, в групу під назвою “Ліві”; соціал-демократичну та ліберальну – “Центристи”; національно-демократичну, націоналістичну та християнсько-демократичну – “Праві”; а тих, хто не має чіткої позиції, залічимо до групи “Неідентифіковані”. Тепер картина розподілу респондентів по групах різної політичної спрямованості в 2001 році матиме такий вигляд (див. табл. 3.19).

Таблиця 3.19

Розподіл населення України за політико-ідеологічними групами (% до тих, хто відповів, N = 1797, 2001 р.)

Політико-ідеологічна самоідентифікація	%
“Ліві”	21,8
“Центристи”	8,6
“Праві”	11,9
“Неідентифіковані”	57,7

Тепер розглянемо двовимірні таблиці, де залежними й незалежними змінними почергово виступатимуть ставлення до соціально-економічного устрою, до політичного устрою та геополітичного розвитку України, з одного боку, та позиція щодо прийнятної політичної ідеології – з іншого. Спробуємо виокремити групи з явним переважанням взаємозв'язків між цими змінними.

З'ясувалося, що прихильників радикальних ринкових перетворень найбільше серед “правих” (див. табл. 3.20), оскільки “правих” у загальнонаціональній вибірці 11,9%. Тих, хто бажає лише окремих змін в економіці, найбільше серед “неідентифікованих”, і найменше, що

цікаво, серед “центристів”. Прихильники доперебудовної економіки розмістилися серед “неідентифікованих” та “лівих”.

Таблиця 3.20

Розподіл населення України за економічними перевагами та політико-ідеологічними самоідентифікаціями (% до тих, хто відповів, N = 1766, 2001 р.)

Політико-ідеологічна самоідентифікація	Ставлення до економічних перетворень				
	Потрібен повний перехід до ринку	Необхідні окремі зміни	Нам потрібно повернути економіку до стану, в якому вона була до початку перебудови	Інші відповіді	Важко відповісти
“Ліві”	6,6	12,6	42,7	17,7	14,1
“Центристи”	17,0	8,7	4,1	21,0	4,2
“Праві”	24,1	13,2	4,2	16,1	7,9
“Неідентифіковані”	52,3	65,6	49,0	45,2	73,9
Всього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

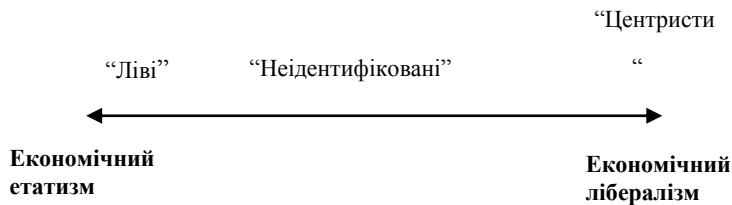
“Ліві” здебільшого прихильні до планової економіки (див. табл. 3.21). “Праві” й “Центристи” найбільш проринково налаштовані, хоча майже третина представників цих груп водночас не заперечує окремих змін в економіці. Ще 17,5% “неідентифікованих” не визначилися у своєму ставленні до економічних перетворень.

Таблиця 3.21

Розподіл відповідей груп за політико-ідеологічними самоідентифікаціями на запитання “Як Ви ставитесь до економічних перетворень?” (% до тих, хто відповів, N=1766, 2001 р.)

Політико-ідеологічна самоідентифікація	Ставлення до економічних перетворень					Всього
	Потрібен повний перехід до ринку	Необхідні окремі зміни	Нам потрібно повернути економіку до стану, в якому вона була до початку перебудови	Інші відповіді	Важко відповісти	
“Ліві”	6,2	16,6	65,5	2,9	8,8	100,0
“Центристи”	40,5	28,8	15,7	8,5	6,5	100,0
“Праві”	42,1	32,1	12,0	4,8	9,1	100,0
“Неідентифіковані”	18,7	32,7	28,4	2,8	17,5	100,0

Отже, на перетині ціннісно-ідеологічних ідентифікацій (в нашому випадку – на осі ставлення до економічного розвитку) та політико-ідеологічних самоідентифікацій простежуються певні залежності: на полюсі економічного етатизму позиціюються “ліві”, на полюсі економічного лібералізму менш явно розташувалися “праві” й “центристи”, оскільки вагома частина цих груп позиціювалася на орієнтирі окремих змін в економіці, що в принципі означає тяжіння до ліберально-економічного полюсу. Група “неідентифікованих” радше позиціюється на “економічній” осі приблизно в центрі, бо вона майже однаково тяжіє до орієнтирів окремих змін в економіці та планової економіки (див. рис. 8).

Рис. 8. Позичювання політико-самоідентифікованих груп на осі ставлення до шляху економічного розвитку

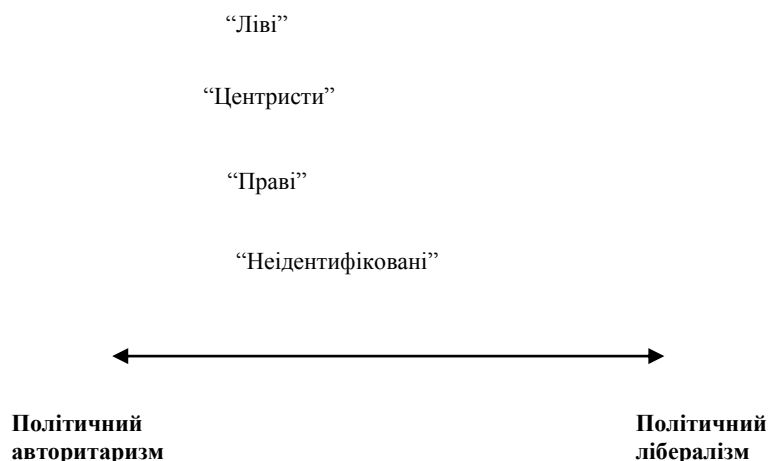
Характерним є те, що і група “політичних лібералів”, і група “авторитаристів” майже рівномірно, згідно з даними загальнонаціонального опитування, розташувалася за політико-ідеологічними показниками (див. табл. 3.22).

Таблиця 3.22

Розподіл населення України за ставленням до політичного устрою та політико-ідеологічними самоідентичностями (% до тих, хто відповів, N = 1767, 2001 р.)

Політико-ідеологічна самоідентифікація	Ставлення до політичного устрою		
	Не згоден	Не знаю	Згоден
“Ліві”	26,8	16,9	23,8
“Центристи”	10,0	6,2	10,1
“Праві”	12,4	7,6	14,8
“Неідентифіковані”	51,1	69,3	51,3
Всього	100,0	100,0	100,0

На перетині ціннісно-ідеологічних ідентифікацій (на осі ставлення до політичного розвитку) та політико-ідеологічних самоідентифікацій простежується низка залежностей: усі політично самоідентифіковані групи тяжіють до полюсу авторитаризму, хоча зазначимо, що всі вони також, але меншою мірою, тяжіють до позиції невизначеності, особливо “неідентифіковані” (див. рис. 9).

Рис. 9. Позичювання політико-самоідентифікованих груп на осі ставлення до шляху політичного розвитку

Усі політико-ідеологічні самоідентифіковані групи прихильно ставляться до автократичного устрою, хоча велика частка представників цих груп не визначилася. “Неідентифіковані”

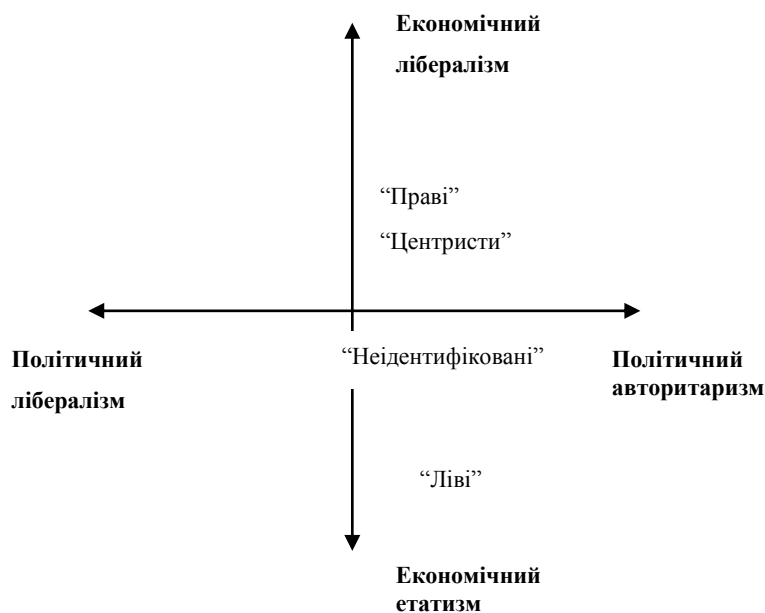
також не проти авторитаризму, але найбільше в цій групі тих, хто й досі не визначився (43,7%) (див. табл. 3.23).

Таблиця 3.23

Розподіл відповідей груп за політико-ідеологічними самоідентичностями на запитання “Чи згодні Ви з думкою, що кілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії?” (% до тих, хто відповів, N = 1767, 2001 р.)

Політико-ідеологічна самоідентифікація	Ставлення до політичного устрою			
	Не згоден	Не знаю	Згоден	Всього
“Ліві”	19,5	28,3	52,2	100,0
“Центристи”	18,3	26,1	55,6	100,0
“Праві”	16,4	23,6	60,0	100,0
“Неідентифіковані”	14,0	43,7	42,3	100,0

Проілюструємо розташування політико-ідеологічно самоідентифікованих груп відносно перетину осі, на якій позиціюється ставлення до економічного розвитку, із віссю, де позиціюється ставлення до політичного розвитку (див. рис. 10).

Рис. 10. Позиціонування політико-самоідентифікованих груп відносно перетину осей ставлення до політичного й економічного шляхів розвитку

Нарешті, розглянемо позиціонування політично-самоідентифікованих груп у геополітичному просторі. Переважна більшість лівих зорієнтована на північно-східний напрям (див. табл. 3.24). “Центристи” також більше симпатизують “євразійському” вектору, але понад третину з-поміж цієї групи становлять ті, хто має й інші орієнтири. “Праві” намагаються концентрувати увагу на незалежності держави – 40%, а чверть “поглядає” на Захід. Орієнтації “неідентифікованих” аналогічні до поглядів “центристів”.

Таблиця 3.24

Розподіл відповідей груп за політико-ідеологічними самоідентичностями на запитання “Якому шляху розвитку України Ви віддасте перевагу?” (% до тих, хто відповів, N = 1768, 2001 р.)

Зовнішньополітичні орієнтації	Політико-ідеологічна самоідентифікація
-------------------------------	--

	“Ліві”	“Центристи”	“Праві”	“Неідентифіковані”
Передусім розширювати зв’язки у межах СНД	23,1	18,3	8,6	15,2
Розвивати відносини переважно з Росією	9,1	4,6	1,4	7,0
Зміцнювати насамперед східнослов’янський блок (Україна, Росія, Білорусь)	46,6	30,7	14,3	25,5
Встановлювати найтісніші зв’язки з розвиненими країнами Заходу	2,9	17,0	24,8	14,1
Опиралися насамперед на власні ресурси, зміцнюючи незалежність	11,1	20,9	40,0	20,2
Різні регіони України мають обирати свій шлях	2,1	2,6	3,8	4,0
Інше	0,5	2,0	2,4	1,4
Важко відповісти	4,7	3,9	4,8	12,6
Всього	100,0	100,0	100,0	100,0

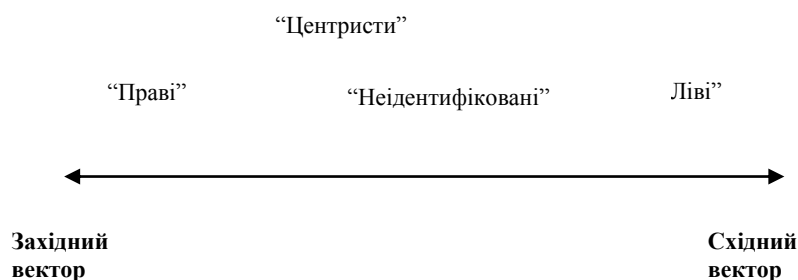
Понад половину кожної з груп прихильників “євразійського” вектора розвитку (СНД, Росія, східнослов’янський союз) – політично “неідентифіковані”, третина – “ліві” (див. табл. 3.25). Прозахідні респонденти та “самостійники” теж переважно “неідентифіковані”, близько чверті їх – “праві”. Кількість “лівих” у загальному розподілі за вибіркою сягає 21,8%. Порівнявши показники позиціонування політично самоідентифікованих груп щодо геополітичного розвитку з показниками політико-ідеологічної самоідентифікації за вибіркою загалом, знову пересвідчимося у наявності взаємозв’язків між “лівою” самоідентичністю та євразійським варіантом розвитку: якщо за вибіркою в цілому “ліві” мають 21,8%, то серед прихильників розширення зв’язків у межах СНД – 30,7% “лівих”; серед прихильників розвитку відносин із Росією – 30,2% “лівих”; серед прихильників східнослов’янського союзу їх 34,8%. Так само переконливим є порівняння щодо “правих”: якщо за вибіркою в цілому “праві” становлять 11,6%, то серед прихильників розвитку зв’язків із розвиненими країнами Заходу їх 22,3%, а серед прихильників зміцнення незалежності – 23,0 %.

Таблиця 3.25

Розподіл населення України за геополітичними орієнтаціями та політико-ідеологічними самоідентичностями (% до тих, хто відповів, N=1768, 2001 р.)

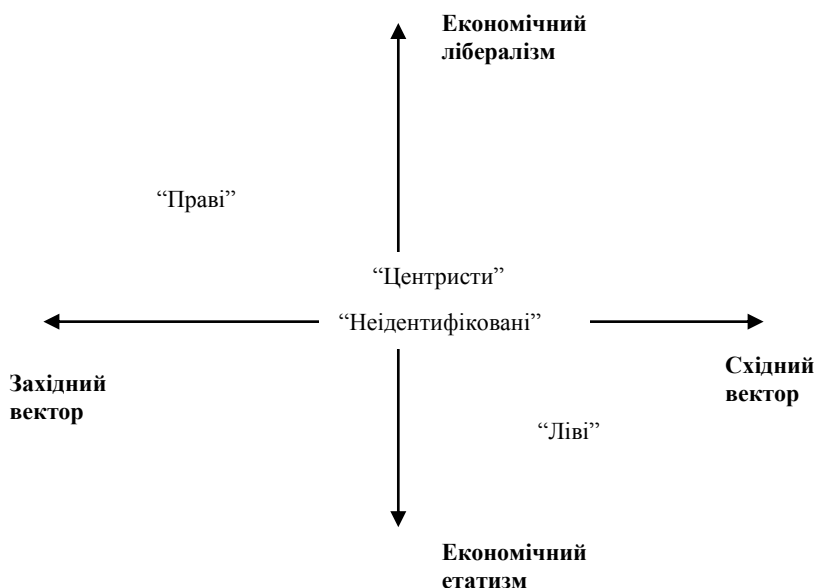
Шлях розвитку України	Політико-ідеологічна самоідентифікація				
	“Ліві”	“Центристи”	“Праві”	“Неідентифіковані”	Всього
Передусім розширювати зв’язки у межах СНД	30,7	9,7	6,2	53,5	100,0
Розвивати відносини переважно з Росією	30,2	6,0	2,6	61,2	100,0
Зміцнювати насамперед східнослов’янський блок (Україна, Росія, Білорусь)	34,8	9,1	5,8	50,3	100,0
Встановлювати найтісніші зв’язки з розвиненими країнами Заходу	4,7	11,2	22,3	61,8	100,0
Опиралися насамперед на власні ресурси, зміцнюючи незалежність	11,8	8,8	23,0	56,4	100,0
Різні регіони України мають обирати свій шлях	13,1	6,6	13,1	67,2	100,0
Інше	8,3	12,5	20,8	58,3	100,0
Важко відповісти	11,1	3,7	6,2	79,0	100,0

Отже, на перетині ціннісно-ідеологічних ідентифікацій (на осі ставлення до геополітичного розвитку) та політико-ідеологічних самоідентифікацій простежуються певні залежності: на східному полюсі позиціюються “ліві”, до західного полюсу тяжіють “праві”. “Центристи” та “неідентифіковані” розташувалися на геополітичній осі приблизно в центрі із певним коливанням у бік східного вектора, позаяк ці групи майже однаковою мірою тяжіють до геополітичних орієнтирів (див. рис. 11).

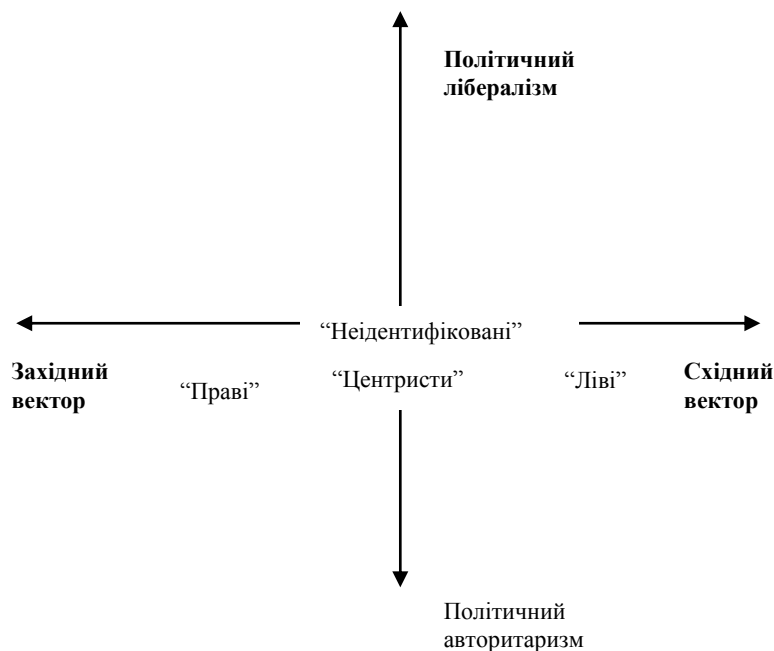
Рис. 11. Позиціонування політико-самоідентифікованих груп на осі ставлення до шляху геополітичного розвитку

Проілюструємо розташування політико-ідеологічно самоідентифікованих груп на перетині осі, де позиціюється ставлення до економічного розвитку, з віссю, де позиціюється ставлення до геополітичного розвитку (див. рис. 12).

Рис. 12. Позиціонування політико-самоідентифікованих груп відносно перетину осей ставлення до шляхів геополітичного й економічного розвитку

Рис. 13 ілюструє розташування політико-ідеологічно самоідентифікованих груп на перехресті осі, на якій позиціюється ставлення до політичного розвитку, з віссю, на якій позиціюється ставлення до геополітичного розвитку.

Рис. 13. Розташування політико-самоідентифікованих груп відносно перетину осей ставлення до геополітичного та політичного розвитку

Крім позиціювання щодо політичних ідеологій, складовими середнього диспозиційного рівня, як зазначалося вище, є ставлення до певних “заідеологізованих” актуальних проблем українського політичного простору. Існують також взаємозв’язки між політично самоідентифікованими групами та окремими ідеологічними орієнтирами. Так, серед прихильників вступу України до Європейського союзу – понад половину “неідентифікованих”, і, що характерно, по 16,9% “лівих” і “правих”. Натомість 53,9% противників вступу України до Євросоюзу – “ліві”, і лише 4,3% – “праві”. Водночас переважна більшість “правих” та “центристів” позитивно ставиться до вступу України в Євросоюз (див. табл. 3.26). “Ліві” та “неідентифіковані” також позитивно ставляться до цієї перспективи, хоча й обережніше. У “лівих” сукупне негативне ставлення та невизначеність превалюють над позитивним, що підтверджує спрямованість їх до східного вектора на осі геополітичних преференцій.

Таблиця 3.26

Розподіл відповідей груп за політико-ідеологічними самоідентичностями на запитання “Як Ви ставитесь до вступу України в Європейський Союз?” (% до тих, хто відповів, N=1767, 2001 р.)

Політико-ідеологічна самоідентифікація	Ставлення до вступу України в Євросоюз			
	Позитивно	Важко відповісти	Негативно	Всього
“Ліві”	43,4	36,9	19,7	100,0
“Центристи”	71,2	23,5	5,2	100,0
“Праві”	79,5	17,6	2,9	100,0
“Неідентифіковані”	53,3	41,7	5,0	100,0

Понад половину прихильників вступу нашої країни до НАТО політично “неідентифіковані”, 23,9% – “праві”, 11,5% – “ліві”. 47,2% противників цього – “неідентифіковані”, 37,4% – “ліві”. Ця тенденція ще виразніша в плані ставлення різних політично самоідентифікованих груп до вступу України в НАТО. Більш як половина “лівих” заперечує вступ України до НАТО, майже третина вагається. Понад третину “центристів” теж проти вступу до НАТО, 41,8% серед них не визначилися, 20,9% ставляться позитивно. Майже половина “правих” за вступ, тоді як 14,8% – проти (див. табл. 3.27).

Розподіл відповідей груп за політико-ідеологічними самоідентичностями на запитання “Як Ви ставитеся до вступу України в НАТО?” (% до тих, хто відповів, N=1767, 2001 р.)

Політико-ідеологічна самоідентифікація	Ставлення до вступу України в НАТО			
	Позитивно	Важко відповісти	Негативно	Всього
“Ліві”	12,2	32,5	55,3	100,0
“Центристи”	20,9	41,8	37,3	100,0
“Праві”	46,7	38,6	14,8	100,0
“Неідентифіковані”	22,9	50,7	26,4	100,0

Серед тих, хто позитивно ставиться до надання російській мові статусу офіційної, понад половину політично “неідентифіковані”, майже третина – “ліві”. Серед противників офіційного “білінгвізму” – також більш як половина “неідентифіковані”, 22,7% “правих” та 12,8% “лівих”. Дві третини “лівих” позитивно ставляться до надання російській мові офіційного статусу, така само кількість “правих” оцінює цей крок негативно. Серед “центристів” та “неідентифікованих” такої поляризації немає, хоча позитивні відгуки переважають. Лише 20% “неідентифікованих” не мають думки з цього приводу (див. табл. 3.28).

Таблиця 3.28

Розподіл відповідей груп за політико-ідеологічними самоідентичностями на запитання “Чи вважаєте Ви за необхідне надати російській мові статус офіційної в Україні?” (% до тих, хто відповів, N=1763, 2001 р.)

Політико-ідеологічна самоідентифікація	Офіційний статус російської мови			
	Так	Ні	Важко відповісти	Загалом
“Ліві”	66,6	21,2	12,3	100,0
“Центристи”	57,9	33,6	8,6	100,0
“Праві”	19,1	68,9	12,0	100,0
“Неідентифіковані”	44,9	35,1	20,0	100,0

Слід зазначити, що сприйняття й оцінка названих вище політико-ідеологічних орієнтирів загалом залежить від змісту вищого диспозиційного рівня концептуальної моделі політичної самоідентифікації. Коли приходить час для індивіда визначитися щодо певного ідеологічного орієнтира, активізується вищий диспозиційний рівень, який визначатиме полюс оцінки. Тому цілком зрозуміло, що, скажімо, НАТО викликає дисонанс у свідомості респондентів. Оскільки цей орієнтир належить до західної частини геополітичної осі, то ставлення до нього визначається зовнішньополітичними преференціями. Євросоюз позитивно сприймається частиною “лівих” навіть усупереч вищому диспозиційному рівневі, бо це доволі новий орієнтир, позбавлений негативного іміджу. Євросоюз для більшості громадян є радше абстракцією. Натомість НАТО сприймається людьми старшого віку вкрай негативно, адже за роки їхньої політичної соціалізації цей воєнний блок ідентифікувався як ворог. Для цих людей блок НАТО тривалий час був не абстракцією, а реальністю – геополітичною загрозою №1. Ця реальність і досі дається взнаки (балканські події, ситуація навколо Іраку).

В аналогічний спосіб визначається ставлення до надання російській мові статусу офіційної. Якщо “ліві” й почасти “центристи” тяжіють до східного вектора, вони, ясна річ, позитивно сприймають таку перспективу. Адже геополітичний простір у східному напрямі загалом російськомовний. Негативізм “правих” щодо білінгвізму можна пояснити не тільки позиціонуванням до західного вектора, а й тим, що поширення російської мови, на їхню думку, автоматично просуває Україну до сходу, що містить загрозу зміцненню незалежності. Тож якщо Євросоюз – абстракція для вищого диспозиційного рівня індивіда, то НАТО й російська мова – реальність, яка змушує особистість шляхом когнітивного дисонансу визначитися стосовно них.

Політико-самоідентифіковані групи досить тісно пов'язані з іншими ідентичностями, наприклад релігійними, які, своєю чергою, нерозривні з політичним простором. Релігійна ситуація в Україні напружена, що зумовлено не тільки конфесійними чварами, а й активним залученням церков у суспільно-політичні процеси. Найгострішими є відносини у межах православ'я, де після розколу утворилося три церкви. Наголосимо, що причиною розколу послуговували два питання: національний характер держави та геополітичні пріоритети. Ці детермінанти, як уже зазначалося, визначають політико-ідеологічну самоідентифікацію.

Розглянемо релігійні преференції ідентифікованих груп. “Ліві” ідеології найчастіше дотримуються атеїсти (35,6%), прихильники УПЦ-КП (30,4%) та УПЦ-МП (17,9%). “Центристської” ідеології частіше дотримуються атеїсти (42,5%), прихильники УПЦ-КП (28,1%) та УПЦ-МП (10,5%). “Праві” найбільшою мірою симпатизують УПЦ-КП – 33,5%, УГКЦ – 23,0%, атеїстів серед них лише 15,8%. Серед “неідентифікованих” найбільше атеїстів (31,8%) і прихильників УПЦ-КП (29,8%); вагомою підтримкою (11,4%) користується УПЦ-МП (див. табл. 3.29).

Таблиця 3.29

Розподіл відповідей груп за політико-ідеологічною самоідентифікацією на приналежність до релігійної конфесії (% до тих, хто відповів, N=1766, 2001 р.)

Належність до релігійної конфесії	Політико-ідеологічна самоідентифікація			
	“Ліві”	“Центристи”	“Праві”	“Неідентифіковані”
Не релігійний	35,6	42,5	15,8	31,8
УПЦ-КП	30,4	28,1	33,5	29,8
УПЦ-МП	17,9	10,5	9,1	11,4
УГКЦ	1,6	3,3	23,0	8,3
УАПЦ	0,5	0,7	1,0	0,7
Інша	1,6	0,7	6,2	2,7
Важко відповісти	12,5	14,3	11,5	15,3
Загалом	100,0	100,0	100,0	100,0

Політико-ідеологічно самоідентифіковані групи відрізняються також за структурно-статусними характеристиками. Наведемо найхарактерніші відмінності.

“Ліві”. Майже половина “лівих” (49,5%) здебільшого мешкає у Східному регіоні, близько чверті (24,6%) – у Центральному, Західному (9,1%), Південному (16,8%). Серед “лівих” більше російськомовних – 43,5%, натомість україномовних менше третини (29,3%); 26,4 % розмовляють обома мовами, залежно від обставин. Серед “лівих” переважають люди віком понад 55 років (54,7%), 37,6% – віком 30–54 років. “Лівих” найбільше серед людей із початковою або неповною середньою освітою (50,7%), найменше – серед респондентів із незакінченою вищою (2,3%) та вищою (7,3%).

“Центристи”. Найбільше “центристів” у Східному (39,2%) й Центральному (32,0%) регіонах; у Західному й Південному їх, відповідно, 17,0% і 11,8%. Серед “центристів” російськомовних 45,8%, україномовних – 24,2%, 29,4% розмовляють обома мовами, залежно від обставин. Найбільше серед “центристів” людей віком 30–54 років – 46,1%; 29,0% респондентів віком до 30 років і лише 25,0% тих, кому 55 років і більше. “Центристів” найбільше серед тих, хто має середню (37,9%) та середню спеціальну освіту (24,2%). Серед тих, хто має початкову або неповну середню, їх 20,3%, серед людей із вищою освітою – 16,3%.

“Праві”. Розташувалися “праві” переважно в Західному (44,3%) та Центральному (25,7%) регіонах. У Південному та Східному регіонах їх, відповідно, 11,0% і 19,0%. “Праві” частіше спілкуються українською мовою – 59,5%, російською – лише 19,5%; 20,0% розмовляють обома мовами, залежно від обставин. Найбільше серед “правих” людей віком 30–54 років – 50,5%; 22,9% тих, кому до 30 років і, на відміну від “лівих”, лише 26,7 % людей віком 55

років і більше. “Правих” із початковою або неповною середньою освітою – 31,0 %, з середньою – 31,0 %, із середньою спеціальною – 22,3%, з вищою – 11, 9%.

“Неідентифіковані”. Ця група вагомо представлена в усіх регіонах: у Західному – 21,2 %, Центральному – 27,8%, Південному – 15,5%, але найбільше – у Східному (35,6%). Серед “неідентифікованих” порівну україномовних (37,4%) і російськомовних (36,2%); 28,1% спілкуються обома мовами, залежно від обставин. Найбільше серед “неідентифікованих” людей віком 30–54 років (49,8%); 25,5% тих, кому менше 30 років, і 24,8 % людей віком 55 років і більше.

Аналогічні результати містить дослідження С.Вайта, М.Лайта, Дж.Лоуенхардта [123].

Отже, маємо всі підстави констатувати, що переважна більшість людей, котрі ідеологічно ідентифікуються як “ліві”, тяжіє до відновлення планової економіки, запровадження авторитарного правління, створення східнослов’янського союзу Україна, Білорусь та Росія, надання російській мові статусу офіційної, заперечення вступу України до НАТО. “Праві” підтримують цілковитий перехід до ринкової економіки, запровадження авторитарного правління, зміцнення незалежності та розвитку взаємин із Заходом, вступ до Євросоюзу й НАТО, їм притаманне негативне ставлення до надання російській мові статусу офіційної. Схожість думок “центристів” і “лівих” – щодо східнослов’янського союзу, російської мови; схожість “центристів” і “правих” – щодо економіки, Євросоюзу. Ці ідеологічно ідентифіковані групи радше позитивно ставляться до ймовірності запровадження авторитарного правління.

Ціннісно-ідеологічні ідентитети “неідентифікованих” наближенні до тих, які є у “центристів” і почасти в “лівих”. Особливістю “неідентифікованої” групи респондентів є те, що вона майже паритетно поділяється в ставленні до економіки, геополітичного розвитку, вступу до НАТО. Назагал перспективи становлення громадянського суспільства в Україні залежатимуть від подальшої динаміки ціннісно-ідеологічної самоідентифікації “центристів” та “неідентифікованих”.

Політико-ідеологічно “неідентифіковані” громадяни зазвичай фіксують свою позицію щодо економічного й геополітичного розвитку. Стосовно політичного розвитку ця категорія здебільшого вагається.

З огляду на це можемо стверджувати, що у цієї категорії населення вже сформований ціннісно-ідеологічний конструкт, але з якихось причин, наприклад через відсутність відповідних персоніфікованих авторитетів або когнітивних знань, їхня політична поведінка безпосередньо детермінуватиметься вищим рівнем пропонованої концептуальної моделі. Саме цим можна пояснити ситуацію, коли за більшість партій голосують або готові проголосувати індивіди без чіткої політико-ідеологічної самоідентичності (див. табл. 3.30). Прихильники багатьох партій не завжди ідеологічно самоідентифіковані. Більше того, у деяких партій їхні прихильники більшою мірою є ідеологічно “неідентифікованими”: так, у Партії зелених України їх 63,2%, у Партії “Реформи і порядок” таких 48,2%, серед прихильників ПСПУ 50,0%. Хотілося б звернути увагу на те, що в ідеологічно самоідентифікованих прихильників більшості наведених партій немає однозначної спектральної ідентичності. А прихильники таких партій, як НДП та ПЗУ, взагалі “розкидані” за ідеологічно несумісними спектрами: 11,4 % респондентів, які готові проголосувати за НДП, – ідеологічно “ліві”, 22,9% – ідеологічно “центристи”, тоді як 34,3% – ідеологічно “праві”; те саме стосується респондентів, котрі готові проголосувати за Партію зелених: 10,5 % – “ліві”, 10,5 % – “центристи” і 15,8% – “праві”.

Отже, активні політичні установки, тобто нижчий рівень диспозиційної моделі політичної ідентичності, формуються не тільки завдяки політико-ідеологічній самоідентифікації. Вони також детермінуються особливостями ціннісно-ідеологічної ідентичності. Тому специфіка змісту вищого рівня політичної ідентичності неодмінно впливатиме на поведінку або дію. Позаяк долю будь-яких виборів у нашій країні вирішують “неідентифіковані” громадяни, наша концептуальна модель матиме практичне застосування в електоральній соціології.

Взаємозв'язок вищого рівня із середнім та наведені приклади з групою політично "неідентифікованих" свідчать, що формування актуальних політичних установок не можна інтерпретувати як просту адаптацію базового аттитюда до завдань формування окремих царинних парадигм політичної свідомості (ставлення до економічного, політичного, геополітичного розвитку). Політико-ідеологічна самоідентичність виникає в результаті суміщення цих парадигм, що засвідчує прийнятність запропонованої концептуальної моделі політичної ідентичності.

Практичне використання концептуальної моделі процесу політичної самоідентифікації й структури політичної самоідентичності для інтерпретації даних загалом засвідчило її евристичний потенціал для розв'язання низки соціологічних завдань такого штибу. Ключові аспекти нашої моделі дістали підтвердження під час вторинного аналізу; гіпотеза стосовно ієрархічної структурованості політичної самоідентичності також певною мірою була підтверджена, що засвідчує достатню обґрунтованість моделі загалом. Утім, для ґрунтовнішого аналізу не завадить спеціальне аналітичне соціологічне дослідження з використанням біографічного методу з метою якомога повнішого й цілісного врахування індивідуально-особистісних чинників політичної самоідентифікації населення України [107].

Висновки

Громадянське суспільство – це система незалежних неурядових конкурентних соціальних утворень, що реалізують приватні, групові та корпоративні інтереси індивідів у різних сферах суспільного життя. Засадовий принцип функціонування громадянських інституцій – індивідуальна свобода, самоцінність та право на самореалізацію особистості. Кожна конкретна особистість – базовий вихідний елемент у конструкції громадянського суспільства, тож генеза останнього пов'язана зі змінами на особистісному рівні.

Узагальнений соціологічний аналіз ідейно-теоретичних підходів до особистісних підвалин громадянського суспільства дав змогу виявити концептуально продуктивні ідеї: а) відносини “особистість – громадянське суспільство” опосередковані різними колективними суб'єктами проміжних масштабів, зокрема станами філософів, воїнів і виробників (Платон), групами заможних, “середніх” і бідних (Арістотель), громадянськими особами (Гоббс), станами і корпораціями (Гегель), класами (Маркс), професійними спільнотами (Дюркгейм); б) розшарування громадянського суспільства на різні види колективних утворень відбивається на особистості. Остання ототожнює себе не тільки з цілісним суспільством (так звана “механічна солідарність” за Дюркгеймом; соціальна солідарність у тлумаченні філософів-комунітаристів, Тейлора й Александера), а також з окремими його колективними суб'єктами (“органічна солідарність” за Дюркгеймом, “модулярна особистість” за Геллнером); в) міра такого ототожнення (ідентифікації) може коливатися між двома полюсами: “відчуженням” (за Марксом) та “солідарністю” (за Дюркгеймом); г) ступінь диференційованості (розгалуженості) цього ототожнення (ідентифікації, або “модулярності”) певною мірою відображає рівень зрілості громадянського суспільства. Для громадянського суспільства, як і для суспільства загалом (за соціологічною інтерпретацією), важливою є проблема впорядкованості відносин між різними суб'єктами за умов свободи; д) самоототожнення (ідентифікація) індивіда сприяє інтегруванню особистості у суспільство та його окремі складники, а відтак – оптимальному (без примусу) розв'язанню проблеми цілісності й упорядкованості відносин як всередині них, так і між ними за умов свободи.

Наразі процес становлення громадянського суспільства в Україні набув певної формальної інституціоналізації завдяки конституційному процесові, під час якого законодавчо закріплено правові принципи функціонування громадянського суспільства. Водночас соціальна інституціоналізація провідних принципів, зокрема формування відповідних соціальних механізмів реалізації їх у суспільстві через соціальну активність громадян, зумовлену відповідною функціональною компетентністю та готовністю їх, не тільки не завершилася, а й уповільнилася. Про це опосередковано свідчить зменшення прихильників ринкових перетворень та інституту багатопартійності, низький рівень політичної залученості та політичної ефективності.

Одним із найважливіших соціальних механізмів реалізації правових принципів громадянського суспільства є процес політичного вибору особистості за умов ціннісно-ідеологічного та політичного плюралізму. Головна детермінанта цього процесу – політична культура особистості, ключовими складниками якої є соціальні установки (аттитюди) суб'єкта на самого себе (“Я”) в контексті політичних відносин. Таке політичне самовизначення (самоідентифікація) є вихідним моментом політичного вибору, позаяк саме воно дає змогу суб'єктивно “вбудувати” себе в політичну систему, з'ясувати свої координати в ній, розпізнати політичні інтереси і визначити ставлення до інших політичних суб'єктів та об'єктів. На підставі даних щорічного соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України доведено: а) політична культура (і політична самоідентифікація як її складова) в суспільстві, що трансформується, має аномічний, змістово суперечливий характер; б) у дослідженнях політичної культури і політичних орієнтацій доцільним є застосування особистісно-типологічного підходу.

Таким чином, політична самоідентифікація особистості – важливий показник і водночас чинник розвитку політичної культури, а відтак – і процесу становлення громадянського суспільства.

Формування політичної ідентичності триває упродовж двох фаз: а) опанування політичних цінностей, ідеалів, норм; б) позиціонування у політичному просторі з урахуванням власних ціннісно-ідеологічних преференцій. Узагальнені політичні ідентитети даватимуться взнаки як політико-ідеологічна самоідентичність, а ситуативні політичні установки – як політична поведінка індивіда. Скажімо, аналіз електоральних преференцій населення показує, що політична поведінка індивіда визначається не лише певним рівнем політичної ідентичності, а й специфікою вищого рівня, його окремими складовими, кожна з яких, залежно від ситуації, стає пріоритетною і формує політико-ідеологічну самоідентичність, а потім акцентує політичний вибір; за відсутності або розмитості політико-ідеологічної ідентичності вищий рівень, а саме актуалізований ситуацією складник, безпосередньо визначатиме політичну поведінку.

Основними складниками ціннісно-ідеологічної ідентичності є групи ідентитетів-ставлень людини до 1) політичного устрою (показник авторитарності); 2) політико-економічного устрою; 3) національно-культурного та геополітичного розвитку держави.

Для виявлення типів і вимірювання параметрів вищого рівня запропонованої моделі слід застосувати тривимірну критеріальну систему, яка диференціює ціннісно-ідеологічний континуум сучасного українського суспільства за допомогою трьох поляризованих шкал ставлень, що перетинаються. Феномен політичної самоідентифікації особистості можна визначити як процес солідаризації останньої із політичним лідером, певною політичною спільнотою, ідеологією соціальної групи, її символами. Ідентифікуючись, особистість обирає певну політичну роль з обов'язковим набором прав, привілеїв та зобов'язань, засвоює й відтворює політичні цінності, погляди, ідеали. Соціальна сутність політичної самоідентифікації полягає в тому, що: по-перше, соціально-політичні межі солідаризації індивіда встановлює суспільство; по-друге, політична ідентифікація особи визначається її соціальним статусом і класовою ідентичністю; по-третє, індивід ототожнює себе із кількома групами, найзначущіша з яких справлятиме вирішальний вплив на його політичну ідентифікацію. До психологічних чинників феномена політичної самоідентифікації належать: неусвідомлювані індивідуально-мотиваційні механізми (так званий Едіпів комплекс, перенесення, раціоналізація); когнітивні процеси соціальної категоризації, ідентифікації і порівняння; ієрархізована та субординована сукупність особистісних потреб. З огляду на вельми складну природу цього феномена потрібний узагальнювальний теоретичний синтез.

Політична соціалізація як процес інтегрування індивіда в політичну систему шляхом опанування ним накопиченого політичного досвіду попередніх поколінь (власне політичною культурою) формує в особистості властивості, що спрямовують її політичну самоідентифікацію. Серед головних детермінант цього процесу вирізняють: а) позитивну чи негативну самооцінку, що залежить від взаємин у сім'ї та пубертатного розвитку індивіда; б) соціальний та освітній статус сім'ї індивіда; в) адаптивність чи дезаптивність індивіда у суспільстві; г) агентів та інститути конкретної історичної доби; д) сучасні економічні й політичні процеси.

Особливості кризи і зміни політичної ідентичності полягають у тому, що політична ідентичність дворівнево структурується на ціннісно-ідеологічний та політико-прагматичний рівні; мінливість цих складників має певною мірою відмінний характер, зокрема зміна ціннісно-ідеологічних переконань відбувається переважно у когнітивній площині, а зміна партійної ідентичності – шляхом раціонального вибору, здебільшого на підставі власних ціннісно-ідеологічних переконань; зміна політичної ідентичності залежить від індивідуальних особливостей особистості й від соціально-політичних чинників, і проходить фази розпаду колишньої ідентичності, кризи, зародження й досягнення нової ідентичності; у

період трансформації суспільства виникають певні кризові (маргінальні) типи політичних ідентичностей.

Згідно з комплексною концептуальною моделлю політичної самоідентифікації та самоідентичності особистості, розробленою на основі диспозиційної концепції В.Ядова з урахуванням попередніх узагальнень, процес політичної самоідентифікації трактується як суб'єктивно спричинені інтеграції у політичний простір та наявна в останньому соціально-політична ситуація формування або актуалізація соціальних установок на себе як суб'єкта політичних відносин. Сукупність цих установок-ідентитетів становить політичну самоідентичність, структурно диференційовану на три ієрархічні рівні: 1) вищий – ціннісно-ідеологічна ідентичність або ціннісно-політичні орієнтації; 2) середній – узагальнена політична ідентичність або узагальнені політичні установки-ідентитети; 3) нижчий – ситуативна політична ідентичність або ситуативні політичні установки.

Для виявлення типів і вимірювання параметрів вищого рівня запропонованої моделі доцільною є тривимірна критеріальна система, яка диференціює ціннісно-ідеологічний континуум сучасного українського суспільства за допомогою трьох поляризованих шкал ставлень особистості, що перетинаються, до: 1) політичного устрою “політичний лібералізм – політичний авторитаризм”; 2) політико-економічного устрою “економічний лібералізм – економічний етатизм”; 3) національно-культурного й геополітичного розвитку “західний (західноєвропейський) вектор – східний (євразійський) вектор”.

Аналіз даних моніторингу 2001 року дає підстави вважати, що системотвірний характер у структурі ціннісно-ідеологічних ідентичностей в сучасному українському суспільстві мають зовнішньополітичні (геополітичні) преференції; переважають цілісні типи (наявність позиціонування на всіх трьох шкалах) ціннісно-ідеологічних ідентичностей, що поєднують: а) “західні” і “незалежницькі” зовнішньополітичні преференції із ліберально-економічними та авторитарними цінностями; б) “незалежницькі” преференції із ліберально-економічними та ліберально-політичними цінностями; в) “євразійські” преференції із етатистсько-економічними й авторитарними цінностями; г) “євразійські” преференції з етатистсько-економічними та ліберально-політичними цінностями. Динаміка ціннісно-ідеологічних ідентичностей 1994-го й 1998 років порівняно з типами, які превалюють у 2001 році, полягає в тому, що для ціннісно-ідеологічних ідентичностей як сукупності ліберально-економічних ідентитетів з авторитарними та ліберально-економічних ідентитетів із ліберально-політичними характерна певна зовнішньополітична переорієнтація з “євразійських” орієнтирів на “західноєвропейські” та “незалежницькі”. Ціннісно-ідеологічним ідентичностям, які поєднують етатистсько-економічні ідентитети з авторитарними й етатистсько-економічними ідентитетів із ліберально-політичними, притаманні лише зміни в межах “євразійського” вектора та орієнтація на “незалежницький” курс. Зауважимо принагідно, що виявлені цілісні ціннісно-ідеологічні ідентичності є лише сегментом українського політичного континууму, бо існують ще “неповні” (в межах цієї моделі) й амбівалентні ідентичності, які засвідчують незавершеність політичного структурування українського суспільства. Зафіксовані зрушення у ціннісно-ідеологічній царині загалом є позитивним моментом стосовно перспектив становлення громадянського суспільства в Україні, позаяк свідчать на користь ідеологічного плюралізму та процесу політичного структурування.

Практичне використання запропонованої нами концептуальної моделі процесу політичної самоідентифікації й структури політичної самоідентичності для інтерпретації даних загалом довело її евристичний потенціал у розв'язанні низки дослідницьких завдань. Зокрема, ключові аспекти моделі дістали підтвердження під час вторинного аналізу. Втім, на нашу думку, для ґрунтовнішого аналізу доцільним буде спеціальне аналітичне соціологічне дослідження, яке передбачатиме застосування біографічного методу задля якомога повнішого врахування індивідуально-особистісних чинників політичної самоідентифікації.

Список використаних джерел

1. *Адлер А.* Наука жить / Пер. с англ. и нем. – К.: Port-Royal, 1997. – 288 с.
2. *Адорно Т.* Типы и синдромы. Методологический подход. Главы из книги “Авторитарная личность” // Социологические исследования. 1993. – № 3. – С. 75–85.
3. *Александр Дж.С.* Парадоксы гражданского общества // Социология: теория, методы, маркетинг. – 1999. – № 1. – С. 27–41.
4. *Алмонд Г., Верба С.* Гражданская культура и стабильность демократии // Полис. – 1992. – № 4. – С. 122–135.
5. *Антонов А.Б.* Политический выбор личности в гражданском обществе // Гражданское общество и правовое государство: предпосылки формирования. – М., 1991. – С. 88–95.
6. *Арато А.* Концепция гражданского общества: восхождение, упадок и воссоздание // Полис. – 1995. – № 3. – С. 48–57.
7. *Аристотель.* Политика // Аристотель. Сочинения : В 4-х т. – М.: Мысль, 1983. – Т. 4. – 830 с.
8. *Аронсон Э.* Теория диссонанса: прогресс и проблемы // Современная зарубежная социальная психология. Тексты / Под ред. Г.М.Андреевой, Н.Н.Богомоловой, Л.А.Петровской. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – С. 111–126.
9. *Барков В.Ю.* Соціально-політичне становлення громадянського суспільства в Україні : Автореф. дис. ... д-ра політ. наук. – К., 1999. – 38 с.
10. *Басина Е.З.* “Научно-техническая” интеллигенция и реформа // Мировая экономика и международные отношения. – 1995. – № 3. – С. 35–52.
11. *Бекешикіна І.* Выбори-98 як процес політичного самовизначення населення // Політичний портрет України. – 1998. – № 21. – С. 18–28.
12. *Бекешикіна І., Кучерів І.* Народні обранці проголосували всупереч бажанню своїх виборців // Політичний портрет України. – 2001. – № 23. – С. 49–60.
13. *Белецкий М.И., Толыго А.К.* Национально-культурные и идеологические ориентации населения Украины. По данным социологических опросов // Полис. – 1998. – № 4. – С. 74–89.
14. *Бергер П., Лукман Т.* Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М.: Медиум, 1995. – 333 с.
15. *Бернс Р.* Развитие Я-концепции и воспитание. – М.: Прогресс, 1986. – 424 с.
16. *Білоус А.* Політичні об'єднання України. – К.: Україна, 1993. – 112 с.
17. *Бозрикова Л., Семенов А.* Аттитуды и их связь с поведением: обзор исследований в США // Социальная психология за рубежом. – М., 1974. – Вып. 1. – С. 78–91.
18. *Бурдые П.* Социология политики. – М.: Socio-Logos, 1993. – 336 с.
19. *Веселовський С.Г.* Роль символічних чинників у формуванні зовнішньополітичних ідентифікацій мешканців України // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Зб. наук. праць. – Вип. 17 (ч. II). – К.: Інститут міжнародних відносин КНУ ім. Т.Шевченка, 2000. – С. 189–205.
20. *Витюк В.В.* Состав и структура гражданского общества как особой сферы социума // Гражданское общество: теория, история, современность / Отв. ред. З.Т.Голенкова. – М.: Ин-т социологии РАН, 1999. – С. 44–49.
21. *Вишняк О.І.* Електоральна соціологія: історія, теорія, методи. – К.: Ін-т соціології НАНУ, 2000. – 310 с.
22. *Волзер М.* Безпека і добробут // Сучасна політична філософія: Антологія / Пер. з англ. – К.: Основи, 1998. – С. 486–523.
23. *Выготский Л.С.* Сознание как проблема психологии поведения // Выготский Л.С. Психология развития как феномен культуры. Избранные психологические труды / Под ред. М.Г.Ярошевского. – М.; Воронеж: НПО “МОДЭК”, 1996. – С. 24–47.
24. *Гавра Д.П., Соколов Н.В.* Исследование политических ориентаций // Социологические исследования. – 1999. – № 1. – С. 66–77.
25. *Гаджиев К.С.* Концепция гражданского общества: идейные истоки и основные вехи формирования // Вопросы философии. – 1991. – № 7. – С.18–23.
26. *Гегель Г.В.Ф.* Философия права / Пер. с нем. – М.: Мысль, 1990. – 524 с.
27. *Геллнер Э.* Условия свободы. Гражданское общество и его исторические соперники. – М.: Ad Marginem, 1995. – 222 с.
28. *Гнатенко П.И., Павленко В.Н.* Идентичность: философский и психологический анализ. – К., 1999. – 466 с.
29. *Гоббс Т.* Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского // Гоббс Т. Сочинения : В 2-х т. – М.: Мысль, 1991. – Т. 2. – 731с.

30. *Гозман Л.Я., Шестопал Е.Б.* Политическая психология. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 448 с.
31. *Голдинг В.* Володар мух = Lord of the Flies / Пер. з англ. – К.: Основи, 2000. – 254 с.
32. *Голенкова З.Т., Игитханян Е.Д., Казаринова И.В.* Маргинальный слой: феномен социальной самоидентификации // Социологические исследования. – 1996. – № 8. – С. 12–17.
33. *Головаха Е.И., Бекешикина И.Э., Небоженко В.С.* Демократизация общества и развитие личности. От тоталитаризма к демократии. – К.: Наукова думка, 1992. – 128 с.
34. *Головаха Е.И., Панина Н.В.* Социальное безумие: история, теория и социальная практика. – К.: Абрис, 1994. – 168 с.
35. *Головаха С.* Демократія чи авторитаризм: який вибір найвірогідніший для України сьогодні та в оглядній перспективі // Політичний портрет України. – 1996. – № 17. – С. 37–45.
36. *Головаха С.* Конфлікт масової і елітарної ціннісної свідомості як фактор розвитку держави і суспільства в Росії та Україні // Політичний портрет України. – 1997. – № 18. – С.24–28.
37. *Головаха С.І.* Суспільство, що трансформується. Досвід соціологічного моніторингу в Україні. – К.: Ін-т соціології НАН України, 1997. – 156 с.
38. *Горбачик А.* Політичні орієнтації та соціальні самопочуття населення України // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 3. – С. 49–55.
39. *Грабовський С.* Великий проект: відкрите суспільство, мас-медіа та свобода слова // Сучасність. – 1998. – № 12. – С. 101–106.
40. *Гражданское общество: теория, история, современность / Отв. ред. З.Т.Голенкова.* – М.: Ин-т социологии РАН, 1999. – 165 с.
41. *Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
42. *Сіренко В.Ф., Тимошенко В.І., Ковальчук Т.І. та ін.* Громадянське суспільство в Україні: проблеми становлення. – К.: Логос, 1997. – 124 с.
43. *Громадянське суспільство: ідеологія і реальність / Відп. ред. М.М. Мокляк.* – К.: Ін-т філософії НАНУ, 1997. – 59 с.
44. *Дворкін Р.* Свобода, рівність, спільнота // Сучасна політична філософія: Антологія / Пер. з англ. – К.: Основи, 1998. – С. 313–343.
45. *Дилигенский Г.Г.* Социально-политическая психология / Учебное пособие для высших учебных заведений. – М.: Новая школа, 1996. – 352 с.
46. *Доній О.* Покоління оксамитової революції // Сучасність. – 1999. – № 1. – С. 71–78.
47. *Дюркгейм Э.* Разделение общественного труда. Метод социологии. – М.: Наука, 1991. – 575 с.
48. *Ершнев А.А., Ребкало В.А.* Политическая культура личности. – К.: Вища школа, 1985. – 144 с.
49. *Сохань Л.В., Злобина Е.Г., Тихонович В.А. и др.* Жизненный путь личности. – К.: Наук. думка, 1987. – 279 с.
50. *Задоянчук О.І.* Політичні аспекти становлення громадянського суспільства в Україні : Автореф. дис. ... канд. політ. наук. – К., 1999. – 16 с.
51. *Злобіна О.Г., Тихонович В.О.* Особистість сьогодні: адаптація до соціальної нестабільності. – К.: Ін-т соціології НАН України, 1996. – 100 с.
52. *Инглхарт Р.* Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества // Полис. – 1997. – № 4. – С. 6–32.
53. *Ионин Л.Г.* Основание социокультурного анализа : Учебн. пособие. – М.: Рос. гос. гуманитар. ун-т, 1996. – 152 с.
54. *Каревіна О.* Економічні інтереси та соціально-економічні орієнтації населення України на етапі переходу до нового соціально-економічного устрою // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 4/5. – С. 176–186.
55. *Качанов Ю.Л.* Опыты о поле политики. – М.: Ин-т экспериментальной социологии, 1994. – 159 с.
56. *Ковалевська Л.* Розвиток не наша ідея? // День. – 2000. – 10 листопада. – № 206.
57. *Кон И.С.* В поисках себя. Личность и ее самосознание. – М.: Изд-во полит. л-ры, 1984. – 336 с.
58. *Кон И.С.* Введение в сексологию. – М.: Медицина, 1989. – 336 с.
59. *Корнілов Ю.П.* Громадянське суспільство та особистість (соціально-політичний аналіз) : Автореф. дис. ... канд. політ. наук. – К., 1998.
60. *Короткова Н.В.* Разработка Г.Д.Лассуэлом методов политического психоанализа // Социально-политический журнал. – 1998. – № 4. – С. 193–209.
61. *Кравченко О.* Концепция гражданского общества в философском развитии // Полис. – 1991. – № 5. – С. 128–138.

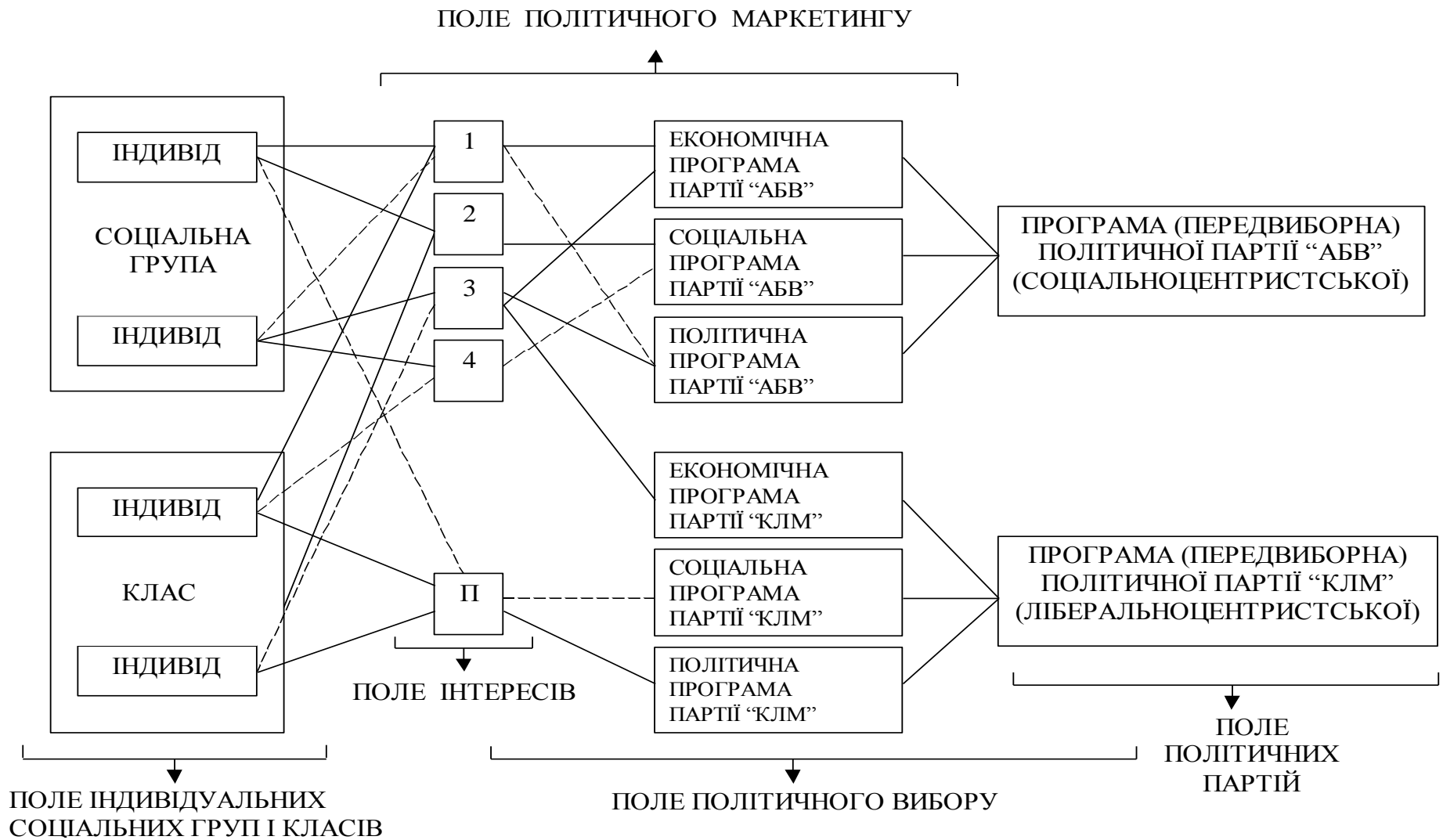

62. *Кремень В.Г., Табачник Д.В., Ткаченко В.М.* Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). – К.: ARS-UKRAINE, 1996. – 783 с.
63. *Кун М., Макпартлэнд Т.* Эмпирическое исследование установок на себя // Современная зарубежная психология. Тексты / Под ред. Г.М.Андреевой, Н.Н.Богомоловой, Л.А.Петровской. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – С. 180–187.
64. *Левин И.Б.* Гражданское общество на Западе и в России // Полис. – 1996. – №5. – С. 117–118.
65. *Леонтьев А.Н.* Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.
66. *Локк Дж.* Два трактата о правлении // Джон Локк. Сочинения : В 3-х т. // Пер. с англ. и лат. – М.: Мысль, 1988. – Т. 3. – 668 с.
67. *Магун В.С.* Потребности и психология социальной деятельности личности. – Л.: Наука, 1983. – 176 с.
68. *Макеєв С.* Процеси соціальної структуризації в сучасній Україні // Політична думка. – 1998. – № 2. – С. 70–87.
69. *Макеєв С.* Сучасна Україна: громадянська свідомість і політична участь населення / Україна і Росія після президентських виборів. Матеріали українсько-російсько-німецького експертного семінару // Політична думка. – 2000. – № 2. – С. 10–16.
70. *Макеєв С.О., Оксамитна С.М.* Громадянська компетентність населення України // Українське суспільство: моніторинг – 2000 р. Інформаційно-аналітичні матеріали / За ред. В.М.Ворони, А.О.Ручки. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2000. – С. 95–113.
71. *Макиавеллі Н.* Государь. – М.: Планета, 1990. – 79 с.
72. *Макінтайр Е.* Чи є патріотизм чеснотою? // Сучасна політична філософія: Антологія / Пер. з англ. – К.: Основи, 1998. – С. 524–543.
73. *Маркс К.* Економічно-філософські рукописи 1844 року // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – К.: Політвидав України, 1980. – Т.42. – С. 81–93.
74. *Маркс К., Енгельс Ф.* Вибрані твори : В 3-х т. – К., 1984. – Т.1. – VI. – 555 с.
75. *Мартинюк І.О.* Криза довіри в сучасному українському суспільстві // Українське суспільство: моніторинг – 2000 р. Інформаційно-аналітичні матеріали / За ред. В.М.Ворони, А.О.Ручки. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2000. – С. 191–195.
76. *Маслоу А.* Мотивация и личность / А.М. Патлыбаева (пер. с англ.). – СПб.: Евразия, 1999. – 478 с.
77. *Матусевич В.* Політична культура: теоретико-методологічні проблеми дослідження // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 4/5. – С. 5–20.
78. *Матусевич В.А.* Індивідуальна і соціальна зумовленість електоральної поведінки // Українське суспільство: моніторинг – 2000 р. Інформаційно-аналітичні матеріали. – К.: Ін-т соціології НАНУ, 2000. – С. 125–128.
79. Міжнародний імідж України: міфи і реалії // Національна безпека і оборона. – 2000. – № 3. – С. 27–30.
80. *Мищенко М.* Особливості сприйняття ідеологем прихильниками різних політичних течій // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 3. – С. 42–50.
81. *Нагорна Л.П.* Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. – К.: Стило, 1998. – 278 с.
82. *Нерсесянц В.С.* На путях к праву: от социализма к постсоциализму // Советское государство и право. – 1991. – № 2. – С. 61–69.
83. *Нозік Р.* Розподільна справедливість // Сучасна політична філософія: Антологія / Пер. з англ. – К.: Основи, 1998. – С. 239–276.
84. *Оллпорт Г.В.* Личность в психологии. – М.: Ювента; СПб., 1998. – 345 с.
85. *Оссовський В.* Громадська думка про соціополітичний устрій України // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 4. – С. 106–124.
86. *Павленко В.Н., Корж Н.Н.* Трансформация социальной идентичности в посттоталитарном обществе // Психологический журнал. – Том 19. – № 1. – С. 75–88.
87. *Паніна Н.В., Головаха Є.І.* Тенденції розвитку українського суспільства (1994–1998 рр.). Соціологічні показники. (Таблиці, ілюстрації, коментар). – К.: Ін-т соціології НАН України, 1999. – 152 с.
88. *Парсонс Т.* Система современных обществ / Пер. с англ. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 270 с.
89. *Парыгин Б.Д.* Общественное настроение. – М.: Мысль, 1966. – 327 с.
90. *Пасько І.Т., Пасько Я.І.* Громадянське суспільство і національна ідея (Україна на тлі європейських процесів: Компаративні нариси). – Донецьк, 1999. – 110 с.
91. *Петро Н.* О концепции политической культуры, или основная ошибка советологии // Полис. – 1998. – № 1. – С. 38–49.

92. *Петров В.* Історіософічні етюди // МУР. Збірник II. – Мюнхен; Карлсфельд, 1946. – С. 7–12.
93. *Пиаже Ж.* Избранные психологические труды. Психология интеллекта. Генезис числа у ребенка. Логика и психология. – М.: Просвещение, 1969. – 659 с.
94. *Пивоваров Ю.С.* Концепция политической культуры в современной науке // Политическая наука. Теоретико-методологические и историко-культурные исследования : Сб. обзоров РАН ИНИОН / Отв. ред. Ю.С. Пивоваров. – М., 1996. – С. 6–46.
95. *Пилипенко В.Є.* Реформи. Підприємство. Культура. – К., 2001. – 151 с.
96. *Платон.* Государство // Платон. Сочинения : В 3-х т. / Пер. с древнегреч. / Под общ. ред. А.Ф.Лосева и В.Ф.Асмуса. – М.: Мысль, 1971. – Т.3. – Ч1. – 687 с.
97. *Погребинський М., Толтиго О.* Народ і партія – єдині? // Політичний портрет України. – 1998. – № 21. – С. 29–42.
98. *Политология : Энциклопедический словарь / Под. ред. Ю.И.Авельялова.* – М.: Изд-во Моск. коммерч. ун-та, 1993. – 431 с.
99. *Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств / В.Полохало (кер. авт. колективу).* – К.: Політична думка, 1995. – 368 с.
100. *Полохало В.* Політологія посткомуністичних суспільств в Україні та Росії. // Сучасність. – 1998. – № 7–8. – С. 78–86.
101. *Полохало В.* У хаті, яка завжди скраю. “Середній” українець – соціальна основа негромадянського суспільства // День. – 2000. – 18 лютого. – № 29.
102. *Попова И.М.* Повседневные идеологии. Как они живут, меняются и исчезают. – К.: Ин-т социологии НАНУ, 2000. – 219 с.
103. *Поршнев Б.Ф.* Социальная психология и история. – М.: Наука, 1966. – 216 с.
104. *Процьків М.* Від особистої культури до політичного майбутнього // Сучасність. – 2000. – № 3. – С. 80–89.
105. *Резнік О.* Біографічний метод дослідження політичних ідентитетів особистості в умовах становлення громадянського суспільства // Соціальні виміри суспільства. Зб. наукових робіт молодих науковців. – Вип. 4. – К.: Стилос, 2001. – С. 95–104.
106. *Резнік О.* Диспозиційна модель психологічного механізму політичної самоідентифікації індивіда // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 1. – С. 90–98.
107. *Резнік О.* До проблеми становлення громадянського суспільства в Україні // Соціальні виміри суспільства. Зб. наукових робіт молодих науковців. – Вип. 3. – К., 1999. – С. 9–21.
108. *Резнік О.* Зміна політичної ідентичності особистості в суспільстві, що трансформується // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 3. – С. 190–192.
109. *Роулз Дж.* Політичний лібералізм // Сучасна політична філософія: Антологія / Пер. з англ. – К.: Основи, 1998. – С. 192–238.
110. *Руссо Ж.-Ж.* Об общественном договоре. Трактаты / Пер. с фр. – М.: КАНОН-пресс-Ц. Кучково поле, 1998. – 416 с.
111. *Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности / Под ред. В.А.Ядова.* – Л.: Наука, 1979. – 264 с.
112. *Сас П.М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII століття). – К.: Либідь, 1998. – 296 с.
113. *Себайн Дж., Торсон Т.* Історія політичної думки. – К.: Основи, 1997. – 838 с.
114. *Сорос Дж.* Утвердження демократії / Пер. з англ. О. Коваленко, В. Свінціцький. – К.: Основи, 1994. – 224 с.
115. *Социальные идентификации и идентичности / С.А.Макеев, С.Н.Оксамитная, Е.В.Швачко.* – К.: Ин-т социологии НАН Украины. – 1996. – 185 с
116. *Соціологія: короткий енциклопедичний словник / За ред. В.І.Воловича.* – К.: Укр. Центр духовної культури, 1998. – 736 с.
117. *Соціологія : Навч. посібник / За ред. С.О.Макеева.* – К.: Українська енциклопедія ім. М.П.Бажана, 1999. – 344 с.
118. *Спасибенко С.Г.* Социология. Человек как объект и предмет социологического изучения // Социально-гуманитарные знания. – 1999. – № 6. – С. 34–56.
119. *Степаненко В.* Соціологічна концепція громадянського суспільства в пострадянському контексті // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 3. – С. 5–20.
120. *Тейлор Ч.* Непорозуміння: дебати між лібералами та комунітаристами // Сучасна політична філософія : Антологія / Пер. з англ. – К.: Основи, 1998. – С. 544–575.
121. *Тихонович В.* Проблема соціальної солідарності в кризовому суспільстві // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. – № 2. – С. 54–69.

122. *Токвиль А. де.* Про демократію в Америці : У 2-х т. / Переклад з франц. Г.Філіпчука та М.Москаленка. – К.: Всесвіт, 1999. – 590 с.
123. *Уайт С., Лайт М., Лоуэнхардт Дж.* Белоруссия, Молдавия, Украина: к Востоку или к Западу? // *Мировая экономика и междуна-родные отношения.* – 2001. – № 7. – С. 59–67.
124. *Удовик С.Л.* Государственность Украины: истоки и перспективы. – К.: Ваклер, 1999. – 208 с.
125. *Узнадзе Д.Н.* Экспериментальные основы психологии установки. – Тбилиси: Изд-во АН Грузинской ССР, 1961. – 212 с.
126. Українське суспільство: моніторинг – 2000 р. Інформаційно-аналітичні матеріали / За ред. В.М.Ворони, А.О.Ручки. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2000. – 390 с.
127. *Федосеев А.А.* Политика как объект социологического исследования. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1974. – 123 с.
128. *Фестингер Л.* Введение в теорию диссонанса // *Современная зарубежная социальная психология. Тексты* / Под ред. Г.М.Андреевой, Н.Н.Богомоловой, Л.А.Петровской. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – С. 97–110.
129. *Фрейд З.* Массовая психология и анализ человеческого “Я” // *Зигмунд Фрейд.* – Книга 1. – М.: “Московский рабочий”, “Вся Москва”, 1990. – 160 с.
130. *Фрейд З.* “Я” и “Оно” // *Зигмунд Фрейд. Избранное.* – Книга 1. – М.: “Московский рабочий”, “Вся Москва”, 1990. – 160 с.
131. *Фрейд З.* По ту сторону принципа наслаждения; Я и Оно; Неудовлетворенность культурой. – СПб.: Алетея, 1999. – 252 с.
132. *Фрейд З., Буллит У.* Томас Вудро Вильсон. 28-й президент США. Психол. исслед. / Пер. с англ. – М.: Прогресс. – 1992. – 288 с.
133. *Фройд З.* Вступ до психоаналізу / Пер. з нім. П.Тарашук. – К.: Основи, 1998. – 709 с.
134. *Фромм Е.* Революція надії // *Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія.* – Київ: Либідь, 1996. – 384 с.
135. *Фромм Э.* Бегство от свободы / Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1995. – 256 с.
136. *Хантінгтон С.* Новый світовий порядок у ХХІ столітті: глобальні тенденції та їх значення для України // *Національна безпека і оборона.* – 2000. – № 7. – С. 7–10.
137. *Хмелько В.* Партійно-політичні та соціально-економічні орієнтації населення України // *Політична думка.* – 1997. – № 3. – С. 15–30.
138. *Хмелько В.Є.* Диспозиційна концепція / *Соціологія: короткий енциклопедичний словник* / Уклад. В.І.Волович, В.І.Тарасенко, М.В.Захарченко та ін. – К.: Укр. Центр духовної культури, 1998. – С. 125–126.
139. *Холл К.С., Линдсей Г.* Теории личности / Пер. с англ. – М.: КСП+, 1997. – 720 с.
140. Церква і суспільство // *Національна безпека і оборона.* – 2000. – № 10. – С. 40–69.
141. *Чудинова И.М.* Идеология и политика // *Социально-гуманитарные знания.* – 1999. – № 4. – С. 122–134.
142. *Шевченко Ю.В.* Между экспрессией и рациональностью: об изучении электорального поведения в России // *Полис.* – 1998. – № 1. – С. 130–136.
143. *Шестопал Е.Б.* Личность и политика. Критический очерк современных западных концепций политической социализации. – М.: Мысль, 1988. – 203 с.
144. *Шихирев П.Н.* Современная социальная психология : Учеб. пособие для студ. вузов. – М.: КСП+, Академический Проект, 1999. – 448 с.
145. *Шульга М.* Маргінальність як криза ідентичності // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* – 2000. – № 3. – С. 166–170.
146. *Шульга Н.А.* Этническая самоидентификация личности. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1996. – 200 с.
147. *Шумилов О.* Громадянське суспільство в Україні: історія, сьогодення і перспективи // *Сучасність.* – 2000. – № 6. – С.43–48.
148. *Эриксон Э.* Детство и общество / Пер. с англ. А.Алексеева. – СПб.: Ленато, фонд “Университет кн.”, 1996. – 592 с.
149. *Эриксон Э.* Идентичность: юность и кризис / Пер. с англ. / Общ. ред. А.В.Толстых. – М.: Изд. группа “Прогресс”, 1996. – 344 с.
150. *Ядов В.* Социальная идентификация в кризисном обществе // *Социологический журнал.* – 1994. – № 1. – С. 35–52.
151. *Ядов В.А.* Два рассуждения о теоретических предпочтениях // *Социологический журнал.* – 1995. – № 2. – С. 70–72.
152. *Ядов В.А.* Диспозиционная концепция личности // *Социальная психология. История. Теория. Эмпирические исследования* / Под ред. Е.С.Кузьмина, В.Е.Семенова. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1979. – 288 с.

153. Ядов В.А. Символические и примордиальные солидарности (социальные идентификации личности) в условиях быстрых социальных перемен // Проблемы теоретической социологии / Отв. ред. А.О.Бороноев и др. – СПб., 1994. – С. 169–183.
154. Яновський Ю. Вершники. – К.: “Дніпро”, 1984. – 144 с.
155. Adelson J., Green B., O’Neil R. Growth of Idea of Law in Adolescence // *Developmental Psychology*. – 1969. – № 1. – P. 327–332.
156. Campbell A., Converse Ph., Miller W., Stokes E. *The Amerikan Vo-ter*. – New York: Willey, 1960.
157. Eysenck H.J. *The Psychology of Politics*. – N.Y. Praeger, 1955. – 400 p.
158. Inglehart R. Post-Materializm in an Environment of Insecurity // *American Political Science Review*. – 1981. – Vol.75. – № 4. – P. 17–24.
159. Lipset S. *Political Man. The Social Basis of Politics*. – N.Y.: Dumbleden City, 1960.
160. Renshon S. *Psychological Needs and Political Behavior: A Theory of Personality and Political Efficacy*. – N.Y.: Free Press, 1974.
161. Rokeach M. *The Open and the Closed Mind*. – N.Y.: Basic Books, 1960.

Рис. 1. Схема політичного вибору особистості

Джерело: Гражданское общество и правовое государство: предпосылки формирования. – М., 1991. – С. 92